

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTITUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR
2016, cild 60

SCIENTIFIC WORKS
OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN
2016, volume 60

ТРУДЫ
ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА
2016, том 60

1947-ci ildən
Nəşr olunur

60/2016

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının
Qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:
Yaqub MAHMUDOV
AMEA-nın müxbir üzvü

Redaksiya heyəti:

Akad. Nailə **VƏLİXANLI**, akad. Teymur **BÜNYADOV**, akad. İsmayıl **HACIYEV**, AMEA-nın müxbir üzvü Nərgiz **AXUNDOVA**,
fil.ü.f.d. Səbinə **ALMƏMMƏDOVA**, Ədilə **AĞABƏYOVA**,
t.ü.f.d. Nərgiz **AXUNDOVA**, t.ü.e.d. İradə **BAĞİROVA**,
t.ü.f.d. Cəbi **BƏHRAMOV** (baş redaktor müavini),
t.ü.e.d., prof. Həsən **ƏLİBƏYLİ**, t.ü.f.d. İradə **ƏLİYEVƏ** (məsul katib),
t.ü.f.d. Sevinc **ƏLİYEVƏ**, t.ü.f.d. Allahverdi **ƏLİMİRZƏYEV**,
t.ü.e.d. Şahin **FƏRZƏLİYEV**, t.ü.e.d. Qasım **HACIYEV**,
t.ü.f.d. Hacı **HƏSƏNOV**, r.ü.f.d. Mehri **XANBABAYEVA**,
t.ü.e.d. Ədalət **QASIMOV**, t.ü.f.d. Nigar **MAKSVELL**,
t.ü.f.d. Elmar **MƏHƏRRƏMOV**, t.ü.e.d. Tamilla **MUSAYEVA**,
t.ü.e.d. Tofiq **MUSTAFAZADƏ**, t.ü.e.d. Natiq **MƏMMƏDZADƏ**
t.ü.f.d. Tofiq **NƏCƏFLİ** (baş redaktor müavini),
t.ü.f.d. İlqar **NİFTƏLİYEV**, t.ü.e.d. Məryəm **SEYİDBƏYLİ**,
t.ü.e.d. Kərim **ŞÜKÜROV**

ISBN 978-9952-8268-9-0

© AMEA Tarix İnstitutu, 2016

“ANTARPATIANU” – “ATROPATENA” – “AZƏRBAYCAN” (İLK ATRİBUTUMUZUN TARİXİ-FONETİK TƏKAMÜLÜNƏ DAİR)

Allahverdi ƏLİMİRZƏYEV

Açar sözlər: Aşşur mətnləri, Zigirtu, Əhəmənilər, Atropat, hellinizm.

Ключевые слова: ассирийские тексты, Зигирту, Ахемениды, Атропат, эллинизм.

Keywords: assyrian texts, Zigirtu, Achamenians, Atropat, Hellenism.

Çətin bir kəs tapılar ki, soykökü ilə bağlandığı məmləkətin, vətəndaşı olduğu dövlətin adının anlamı, yarandığı tarixi şərait onu maraqlandırmasın. Etiraf etməliyik ki, əksər dövlətlərin və onları təmsil edən xalqların adlarının mənası bəlli deyil, bəzi adların izahı isə hələ də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. “Azərbaycan” məvhumu da, bu baxımdan, istisna sayılmır. Onun etimoloji izahı ilə bağlı söylənen fərqli mülahizələr problemə birtərəfli yanaşma tərzindən irəli gəlir. Məsələyə akademik səviyyədə münasibət bildirənlər “Azərbaycan” məvhumunun kökündə duran Atropatena dövlətinin meydana gəlməsinə təsir göstərən tarixi şəraiti, onun geostrateji mövqeyini və digər amilləri nəzərə almadan filoloji təhlilə üstünlük vermişlər. Təqdim olunan məqalə bu xüsusda dünya tarixşünaslığında iki köhnə nəzəriyyənin təsdiqinə cəlb edilmiş arqumentlərin təftişinə həsr olunub.

Hellin dövrü Azərbaycanın cənubunda yeni siyasi qurumun – Atropatena dövlətinin meydana gəlməsilə əlamətdar oldu. Azərbaycanın tarixi torpaqlarında mövcud olmuş əvvəlki siyasi qurumlardan fərqli olaraq Atropatena nə Aratta kimi strateji əhəmiyyətli yollar üzərində qurulmuş ticarət koloniyası, nə də Manna kimi tayfa ittifaqlarının konsolidasiyasından yaranan dövlət olmamışdır. Böyük İskəndərin ölümündən sonra onun sələflərinin (Selevkilərin, Diodoxların, Antioxların) bütün diqqətinin Əhəməni imperiyasının hüduqları daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizəyə yönəldiyi vaxtda Atropatena onu idarə edən siyasi elitanın müdrik və çe-

vik fəaliyyəti sayəsində Mada satraplığının tərkibindən qoparaq üç əsrdən artıq müddətdə müstəqilliyini qoruya bilir. Onun müstəqilliyini təmin edən mühüm amillərdən biri də, heç şübhəsis ki, Böyük İskəndərdən miras qalan imperiyanın periferiyasında yerləşməsi və qısa vaxt ərzində Cənubi Qafqazdakı torpaqları tərkibinə qata bilməsi idi. Cənubi Qafqaz hər nə qədər epiqonların (İskəndərin siyasi varisləri) nominal asıllığında olsa və Hellin dünyasının əmtəə-pul münasibətləri sisteminə qoşulsa da onun siyasi nəzarət sferasına alınması əsas diqqətini Ön Asiyada sabitliyin qorunmasına yönəldən yunan-Makedoniya strateqlərinin planlarına daxil deyildi. Akademik səviyyədə Azərbaycanın tarix elmində Atropatena dövlətinin meydana gəlməsini və siyasi yüksəlişini şərtləndirən mühüm amili Strabonun məlumatına əsaslanaraq Atropar adlı siyasi xadimlə əlaqələndirməyə çalışmışlar. Yunanlı coğrafiyaçının əsərində bu xüsusda deyilir: “Midiya iki hissəyə ayrılır. Əsas şəhəri Ekbatana olmaqla bir hissəni Böyük Midiya adlandırırlar. İkinci hissə Atropatena Midiyasıdır. [Bu yer] öz adını ölkəsini Böyük Midiyanın bir hissəsi kimi makedoniyalılardan asıllığına imkan verməyən sərkərdə Atropatın adından götürmüşdür. Həqiqətən, hökmdar elan olunmuş Atropat bu ölkəni öz qərarı ilə müstəqil etdi və indi də [hakimiyyətə] vərəsəlik onun nəslində qalır” [20, XI, 13, 1]. Bənzər, lakin bir qədər geniş məlumatla Ammian Marsellinin “Əməllər” əsərində qarşılaşırıq: “Sağ tərəfdə Hirkan dənizi ilə sərhədlənən Midiya[nın əraziləri] uzanır. Bu ölkə...Böyük Kirin hakimiyyətindən və Persiyanın yüksəlişindən əvvəl, aşşurluları işğal etməzdən öncə bütün Asiyanın sahibi idi; silah gücünə aldığı vilayətlər “Atropatena” ümumi adını almışdır” [8, c. 251-152].

Məhz buməlumata istinadən “Azərbaycan” xoroniminin mənşəyini Atropata və onunla əlaqədar yaranan “Atropatena” siyasi termininə bağlayırlar [2, 269; 7, c. 34-36, 40, 60; 28, p. 17-18; 18, c. 5, 10; 8, c. 313, 332]. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün dövrün tarixi şəraiti fonunda bu şəxs haqqında antik müəlliflərin tədqiqatçılara məlum olan, lakin bəzi detalları diqqətdən yayınan məlumatlarını nəzərdən keçirməyi vacib sayırıq.

Atropatın Qavqamela döyüşünə qədərki fəaliyyəti barədə heç bir məlumatın olmaması onun haqqında fərqli mülahizələrin yaranmasına rəvac vermişdi. Arrianın məlumatına görə həmin döyüşdə o, Əhəməni ordusunun tərkibində madalıların, kadusilərin, albanların və sakesinlərin (=

skiflərin) birləşmiş hərbi dəstələrinə komandanlıq edirdi. Həmin döyüşdə III Daranın ordusuna satraplarla yanaşı (Orontobat, Bess, Fratafer), satrap olmayan sırayı komandanlar da (Orksin, Oront, Arian və digərləri) başçılıq edirdilər [21, III, 8, 3-6]. Bəzi satrapların ordu komandanı funksiyasını da icra etmələri I Daradan da əvvəl mümkün ola bilərdi. Belə ki, Bisütun kitabəsindəki madalı komandan Taxmaspadanı Kambizin zamanında Mada, Armina vilayətlərinin və kadusilərin satrapı olan Taxmaspada ilə eyniləşdirənlər olmuşdu [10, c. 126, прим. 20]. Diqqət çəkən məqamdır ki, adları çəkilən satraplardan fərqli olaraq, Atropat kimi sırayı komandanlar Qavqameladakı döyüşə qədər xatırlanmırlar. Bu fakt özlüyündə Atropatın əvvəllər siyasi funksiya daşımadığına işarə edir. İ. M. Dyakonova görə Atropat həтта III Artakserksin zamanında (e.ə. 359 -338) Madanın satrapı idi [11, c. 452; 22, 180]. Arrian onu Mada satrapı kimi təqdim etsə də (VII, 13, 2), onun nə vaxtdan bu vəzifəni tutduğunu bildirmir. Strabon da onu hərbi kimi təqdim edirdi. Kursi Rufun əsərində Əhəməni ordusu tərkibindəki suvari kəşfiyyat dəstəsinin komandanı Satropat xatırlanır [13, IV, 9, 20-25]. İ.M.Dyakonov onu “Atropat” isminin yanlış yazılış forması hesab edirdi [11, c. 444, прим. 2]. Lakin Satropat Qavqamela döyüşündə öldürüldüyündən Atropatla eyniləşdirilə bilməz.

Kursi Ruf bildirir ki [VI, 8, 18, VI, 11,1], Qavqamela döyüşündən sonra Mada satraplığının idarəçiliyi yunan-Makedoniya elitesində ikinci şəxs sayılan Parmeniona həvalə olunur [8, c. 205]. Parmenion və oğlu Filon öldürüldükdən sonra, e.ə. 330-cu ilin may ayında vaxtı ilə III Dara tərəfindən zindana atılan fars mənşəli Oksidat Madaya satrap təyin olunur, asayışı təmin etmək üçün Sitalk, Kleandr və Menidin komandanlıq etdikləri 3 qarnizon satraplığın şəhərlərində yerləşdirilir [Arrian Anabasis., III, 20, 3; Kursi Ruf., VI, 2, 11; 8, 202]. İki ildən sonra İsgəndər “madalılara satraplığa Atropatı göndərir, çünki Oksidat ona qarşı pis niyyətdə idi” [Arrian Anabasis., IV, 8, 3]. Kvinti Kursi Rufun əsərində bu xüsusda deyilir: “Arsak Oksidatı əvəz etmək üçün Midiyaya göndərilir” [Kursi Ruf., VIII, 3, 17]. Hər iki müəllifin əsərində eyni hadisə – Madaya yeni satrapın təyin olunması, şərh olunduğundan “Atropat” və “Arsak” isimlərinin eyni şəxsə aid olduğu şübhə doğurmamalıdır. Arsak (və ya Arşak) ismi qədim İran dillərindən “qəhrəman”, “igid” (¶ **ars-** “ayı”) kimi mənalandırılır [14, 57]. Strabon [XI, 9, 2] bu ismin skiflər arasında da yayıldığını bildi-

rirdi. Parfiya çarı Artabanın (10-38-ci illər) Armeniyaya hökmdar təyin etdiyi oğlunun ismi də Arsak idi. Arrianın məlumatına görə (III, 25, 7, III, 29, 5, IV, 7, 1) Arsak yeni vəzifəsinə təyinat alana qədər Areya vilayətinin (indiki Əfqanıstanda) satrapı olmuşdur. Z.Yampolski hesab edirdi ki, “Arsak” onun həqiqi adı, “Atropat” isə titulu olmuşdur [25, c. 216]. İskəndər vaxtı ilə ona qarşı əks cəbhədə döyüşən bir neçə komandana etibar edib, vilayətlərin inzibati idarəçiliyini həvalə etmişdi. Bu baxımdan, Arsakın/Atropatın e.ə. 328-ci ilin qışında Madaya satrap təyin olunması qeyri-adi qərar sayıla bilməz; Areya satrapı kimi fəaliyyətinə son qoyulduğu vaxtdan ötən 1 il ərzində İskəndər onun bacarığını dəyərləndirə bilmiş, sədaqətinə əmin olmuşdur. E.ə. 324-cü ilin yayında Bariaks makedoniyalıları qarşı üsyan qaldıraraq özünü Parsanın və Madanın qanuni hökmdarı elan edəndə Atropat sərəncamında olan qoşunla onu zərərləşdirib, makedoniyalıları təslim etmişdi [Arrian Anabazis., VI, 29, 33]. Qısa vaxtdan sonra at ilxıları ilə məşhur olan Nisey çölündə Atropat İskəndərlə görüşür və bir müddət onun qonağı olur [Arrian Anabazis., VII, 14, 1]. Həmin il Suz şəhərində keçirilən kütləvi izdivac mərasimində qızını İskəndərin yaxın silahdaşı Perdikkaya ərə verməklə Atropat yunan-Makedoniya elitasındakı mövqeyini xeyli yaxşılaşdırdı. İskəndərin təşkil etdiyi kütləvi əyləncəli tədbirlərin birinə Atropatın özü ilə 100 döyüşkən amazon qadın gətirdiyi də məlumdur [Arrian Anabazis., VII, 13, 2].

Atropatın siyasi xadim kimi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən İ.M.Dyakonov haqlı olaraq yazırdı ki, “əgər Mada torpaqları daxilində sosial qüvvələri hərəkətə gətirən qanunauyğun tarixi şərait yaranmasaydı şəxsi istedadı belə Atropatın müstəqil dövlət qurmasına yetməzdi” [11, 451]. Mahir diplomat kimi onun uğurlarını təmin edən mühüm amillərdən biri də siyasi asıllığı olmayan və müstəqilliyini qoruyan yarımköçbə tayfaları ordusuna cəlb edə bilməsi olmuşdu. Makedoniyalıları əlavə problemlə qarşılaşmamaq üçün onunla hərbi münaqişəyə girməkdən çəkinirdilər. Onun yaratdığı dövlət İran yaylasının ilk siyasi qurumu idi ki, Cənubi Qafqazdakı tayfaları da tərkibinə qata bilmişdi. Bunu mümkün edən şərtlərdən biri də, heç şübhəsiz ki, Atropatenada və Cənubi Qafqazda eyni etnik qrupların üstünlük təşkil etməsi idi [24, c. 100-108].

Böyük İskəndərin ölümündən sonra imperiyanın gələcək müqəddəratını təyin etmək məqsədilə Babilistanda Perdikkanın rəhbərliyi ilə keçiri-

lən, lakin Atropatın iştirak etmədiyi yığıncaqda, tarixçilərin fikrinə görə, Mada satraplığının 2 hissəyə bölünməsi rəsmiləşdirilir; Madanın bir hissəsinə illiriyalı Pifon, digər hissəsinə isə Atropat canişin təyin olunurlar. Diodorun əsərində [XVIII, 3, 1-2] Madanın bu hissələrinə “Böyük” və “Kiçik” epitətləri tətbiq olunmur; Mada torpaqları bu epitətlərlə Yustinin əsərində [XIII, 4,13] qeydə alınıb [8, c. 331]. İki eranın qovşağında yaşamış Pompey Troq “Filippin tarixi” əsərində (XIII, 4, 13) yazır: “İlliriyalı Pifon Böyük Midiyaya, Atropat – Perdikkanın qaynatası, Kiçik Midiyaya başçı təyin olunur” [8, c. 158]. E.ə. 321-ci ildə Perdikkaya edilən sui-qəsdən sonra diodoxların imperiyasının təkrar bölgüsü ilə əlaqədar Triparadisdə (Suriyada) keçirilən yığıncaqda Pifonun öz vəzifəsində qalması qərara alınır. Atropatın aqibəti barədə mənbələrdə heç bir məlumatın verilməməsi isə tarixşünaslıqda fərqli mülahizələrin yaranmasına rəvac verdi. Bu fakt daha çox “Kiçik Midiyanın”/Atropatenanın diodoxların asıllığından çıxdığının və müstəqil siyasi quruma çevrildiyinin nəticəsi kimi izah olunur. Halbuki, Parfiya istisna olmaqla, Böyük İskəndərdən miras qalan imperiyanın Şərq əyalətlərinin Maqnesiya döyüşünə qədər (e.ə.190) siyasi cəhətdən parçalanması faktı heç bir antik mənbə ilə təsdiq olunmur. Siyasi hakimiyyət uğrunda daxildə gedən mübarizə hər nə qədər amansız və gərgin olsa da diodoxlar imperiyanın parçalanmasının qarşısını ala bilməmişlər. Məsələn, mərkəsi hakimiyyətə itaətsizliyinə görə e.ə. 316-cı ildə Pifonun, eləcə də digər canişinlərin müqavimətini qırmaq mümkün olmuşdu. Pifon öldürüldükdən sonra onun vəzifəsinin icrası madalı Orontobata, daha sonra yunanlı Nikonora həvalə olunmuşdur. Təbii ki, Atropatın mərkəzdənqaçma meyli (əgər belə hal mövcud olmuş olsaydı) dövrün xronoqraflarının nəzərindən yayına bilməzdi. Onun kürəkəni Perdikkanın öldürülməsi birbaşa yeni regent Antiqonun siyasi sifarişi olduğundan, Atropatın özünün hakimiyyətdə qala bilməsi ehtimalını heçə endirmişdi. Kürəkənindən fərqli olaraq, Atropat Antiqona loyallığını nümayiş etdirmiş olsaydı belə, ahıl yaşlarında çevikliyini itirən və fiziki imkanları məhdud adamın hakimiyyətdə saxlanması perspektivsiz idi. Müəyyən olunub ki, Perdikka e.ə. 365-360-cı illər arasında anadan olub və e.ə. 321-ci ildə öldürülüb. Qaynatasının ondan, ən azı, 20 yaş böyük olduğunu nəzərə alsaq, Triparadisdəki yeni təyinatlar zamanı (e.ə. 321) Atropatın minimum 65 yaşı var idi. Digər tərəfdən, Pifon faktoru da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Mada

satraplığına təyinat alandan 3 il sonra iddialı Pifon Parfiyaya qoşun yeritmiş, oranın satrapı Filippi öldürüb, yerinə öz qardaşı Evdemi qoymuşdur [Diodor., XIX, 14; **23**, XIII, 4, 23]. Bu hadisədən bir qədər əvvəl Pifon onu siyasi arenaya gətirən Perdikkanın yoxluğundan istifadə edərək Madanı bütövlükdə hakimiyyətinə tabe edə bilərdi və görünür etmişdi də.

Göründüyü kimi, antik müəlliflərin məlumatları Atropatın/Arsakın Mada torpaqlarının bir hissəsinin canişini kimi siyasi fəaliyyətinin 6 ilini əks etdirir, hərbi fəaliyyətinin davamiyyət müddəti isə daha uzundur. Onun ismi qədim İran dillərindən tərcümədə “Odlə qorunan” anlamındadır: **Ātr** (“od”, “alov”) + **pātī** **pā** (“qorumaq”) [7, c. 38]. İsim teofor xarakterli olsa da, dini rütbə və ya titul sayıla bilməz, əks halda ad “Atropaiti” (“Odlə sahibi”) formasında olardı Müqayisə et: Avestada xatırlanan **dahyu-paiti** “ölkənin sahibi”, **zantu-paiti** “tayfanın/nəslin ağası”. “Atropat”ın titul olduğu fikri ilk dəfə F. Şpigel tərəfindən söylənilib [39, s. 571]. Azərbaycanda bu fikrin tərəfdarlarından biri də Z. Yampolski olmuşdu [25; eləcə də, 11, c. 443, прим. 1; 1, s. 368]. İsim **Ātərpāta** formasında atəşpərəstlərin dini kitabı Avestada [Yaşt XIII, 102], **Ha-tar-ba-ad-da** şəklində Persepolun elamdilli təsərrüfat sənədlərinin (e.ə.VI əsrin sonu) birində [4, s. 213-220], **A-ta-ra-pa-ta** kimi Babilistanın kommərsiya sənədlərinin birində [32, pp. 34, 51] və digər formalarda qeydə alınıb [7, c. 36-37]. Bu mənbələrdən bəlli olur ki, “Atropat” dini rütbə yox, Alov/Odlə tanrısının adı ilə bağlı olan teofor mənşəli isim olmuşdur və onun sahibinin sosial mövqeyini ifadə etmirdi, yəni irəndilli mühitdə istənilən şəxs bu ismi daşıya bilərdi. Mada sərkərdəsi Atropat hərbi fəaliyyəti ilə əlaqədar “Arsak” (“igid”, “qəhrəman”) təxəllüsünü qəbul edə bilərdi. Belə bir şəxsin canışın olduğu vilayətdə hakimiyyəti əldə saxlamaq cəhdləri mümkün görünsə də, ölkənin rəsmi formada onun şərəfinə adlandırılması dövrün reallıqları ilə təsdiqini tapmır. Onun zamanında yunan-Makedoniya imperiyasının tərkibindəki subyektlər tarixi adları ilə tanınırdılar və heç bir ilk mənbədə, məsələn, Böyük Midiyanın “Pifon Madası”, Misirin “Ptolemeya” (və ya I Soterin şərəfinə “Soterena”), Baktriyanın “Diodotiya”, Parfiyanın “Andraqoriya” kimi adlarla rəsmiləşdirilməsi, yəni canışınlarının şərəfinə adlandırılması faktı ilə qarşılaşmırıq; yalnız yeni salınmış şəhərlər strateqlərin adını daşıya bilərdi (Aleksandriya, Selevkiya, Antioxiya və s.). “X hökmdarın ölkəsi” ifadəsinin müddəti həmin hökmdarın ömrü ilə

məhdudlaşdığından siyasi qurumlar rəsmi formada, bir qayda olaraq, belə adlandırılmırdılar. Bu nöqteyi-nəzərdən Atropatena da istisna sayılmamalıdır. Belə olan halda Strabonun Madanın bir hissəsində yeni siyasi qurumun yaradılması kimi mühüm tarixi hadisəni sərkərdə-canişinin adına bağlamasını nə ilə izah etmək olar?

Strabonun “Coğrafiya”sında ölkənin adı 3 formada verilir: **Ατροπατηνη** [XI, 13, 3-4; 14, 1-3], **Ατροπατιος Μηδία** [XI, 5, 6; 12, 4; 13, 1], **Ατροπατία** [XI, 14, 6-8]. Sonuncu formanın Strabondan xeyli əvvəl **Ατροπατιοι** (“atropatiyalılar”) yazılışına əsasən Polibi (e.ə. 200-125) tərəfindən işləndiyi şübhə doğurmur [19, V, 44], lakin onun “Ümumi tarix” əsərində Atropat xatırlanmır. Bu əsərdə Artabazanın dövründəki Atropatena dövləti haqqında verilən məlumatda deyilir: “[Artabazan] hökmdarların qüdrətli və ağıllısı hesab olunurdu və atropatiyalılara, eləcə də qonşuluqdakı xalqlara hökmranlıq edirdi... Midiyanın yanında yerləşən Artabazanın ölkəsi ondan yalnız aralıq dağlarla ayrılır, onun Fasid çayından (=Rioni) yuxarıdakı bəzi sahələri Pontu (=Qara dəniz) üstələyir və ölkə [şərqdə] Hirkan dənizinə (=Xəzər) çatır...Bu çarlıq persiyalıların (=Əhəmənilərin) zamanından qalıb, İskəndərin zamanında onu nəzərdən qaçırmışlar” [19, V, 55]. Başqa sözlə, bu dövlət Urmiya və Xəzər arasındakı ərazini, Naxçıvan da daxil olmaqla Orta Araz hövzəsini, İran Kürdüstanının və İberiyanın müəyyən hissələrini əhatə edirdi; bu fakt Strabonun məlumatı ilə də təsdiqlənir [XI, 1, 7, XI, 13, 3, XI, 14, 8]. Polibinin məlumatında iki məqam diqqət çəkir. Əvvəla, bu nəhənglikdə dövlətin “Kiçik Midiya” adlandırılmaması başa düşüləndir, çünki sahəsi “Böyük Midiyadan” böyük idi; bəlkə də bu səbəbdən, alternativ olaraq, sabiq hökmdarının (Polibinin əsəri onun ölümündən sonra yazılıb) şərəfinə “Artabazanın ölkəsi” adlandırılıb. Görünür, Polibinin qaynaqlandığı mənbə (və ya ənənə) Atropati yox, məhz Artabazanı hakim sülalənin banisi hesab edirdi. Polibinin məlumatında diqqəti cəlb edən ikinci məqam – bu ölkənin Əhəmənilər zamanından mövcud olması fikri üzərində ayrıca dayanmağı vacib sayırıq.

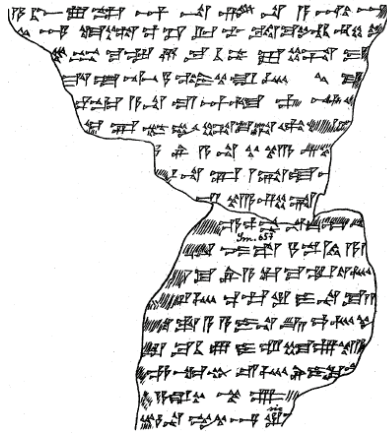
Hələ 1970-ci illərin əvvəlində elmi ədəbiyyatda ölkəmizin və xalqımızın ilk atributu ilə bağlı Strabonun yazdıqlarına skeptik ruhda məqalələr dərc olunurdu. Strabona inanmayanlardan biri – Z.Yampolski ölkəmizin adının **Ατροπατηνη** yunan formasının Yeni Aşşur dövrünün mətnlərində

xatırlanan Antarpatianu/Antirpatianu toponimi ilə əlaqəli olduğunun tərəfdarı idi [26; 27, c. 29-32]. Bu toponim ilk dəfə II Sarqonun “Tanrı Aşşura məktub”unda **URU An-dar-pa-ti-a-nu** (“Andarpatianu şəhəri”) formasında [42, p. 10; 11, c. 214; 6, s. 68] və **KUR An-dir-pat-ti-a-nu** (“Andirpattianu ölkəsi”) kimi onun “A prizması”nda [43, Plates 44-46; 9, c. 325] e.ə. 714-713-cü illərdə Aşşur xəzinəsinə xərac verən məskənlərdən biri kimi qeydə alınıb. Toponim sonuncu dəfə Aşşurahaidinin hakimiyyəti dövründə (e.ə. 681-668) tərtib olunmuş münəccim sorğularının birində xatırlanır (bax, şəkil №1). Günəş tanrısı Şamaşa ünvünlanan sorğunun yazıldığı gil lövhənin sağ tərəfi zədəli olduğundan toponimin sonu **An-dar-pa-ti-[a-nu]** kimi bərpa olunur [35, № 33; 34, № 21; 40, № 64]. Aşur-Babil mixi yazı sistemində samit səslərin kar, cingiltili və emfatik variantları arasında qrafik fərq qoyulmurdu; bu səbəbdən toponimin yazıldığı işarələr qrupu **An-tar-pa-ti-a-nu** kimi də oxuna bilər.

Sorğuda, digər şəhərlərlə yanaşı, Antarpatianudan atlardan ibarət verginin Aşşura vaxtında çatdırıla biləcəyinə dair narahatlıq ifadə olunur. Ehtimal edirlər ki, bu sorğuda e.ə. 672-ci ildə Madada baş qaldırmış azadlıq hərəkatı ilə ədaqədar hadisələrdən bəhs olunur. Bu mülahizə mübahisə doğura bilər. Fraqmentar sorğunun müvafiq yerini **[...İş]-pa-ka a-na URU. An-dar-pa-ti-[a-nu]** “...İşpaka Antarpati[anu] şəhərinə...” kimi bərpa etsək onu e.ə. 678-ci ilə aid etməliyik. Aşşurahaidinin “A Prizması”nın məlumatına görə həmin il skiflərin çarı İşpaka Aşşur ordusu ilə döyüşdə öldürülmüşdür [6, s. 87].

Hələ 1893-cü ildə, qeyd olunan münəccim sorğusunun ilk nəşri zamanı Yorgen Aleksandr Knudson tərəddüd etmədən bu toponimi “Atropatena” və “Azərbaycan” adları ilə eyniləşdirilməsini təklif etmişdi. Lakin sorğunun yazıldığı vaxtla sərkərdə-satrap Atropat arasında 3 əsrdən artıq zaman məsafəsi olduğundan Y.A.Knudson güman etmişdi ki, bu şəxs yaşadığı (və ya doğulduğu) şəhərin adını özünə isim seçmişdi [35, s. 127]. Dörd il sonra Pol Rost II Sarqonun “A prizması”nda xatırlanan Andirpattianu və Aşşurahaidin dövrünün münəccim sorğusundakı Antarpati[anu] toponimlərinin eyni coğrafi məkanı ifadə etdiyi və “Atropatena” xoroniminin ilkin forması olduğu fikrini irəli sürdü [38, s. 114]. Bu fikir E.Klauber və F.Köniq tərəfindən dəstəklənirdi [34, 38; 36, 6]¹.

Şəkil №1.

Lakin o zaman Qərb tarixşünaslığında “Atropat”, “Atropatena” kimi adlar qədim İran dillərində sakral mənada işlənən **ātr-** (“od”, “alov”) sözündən yarandığı fikri aksioma çevrildiyindən, Maksimilian Ştrekk və digər tədqiqatçılar Knadson-Rost müddəasının əleyhinə çıxdılar; əsas argument kimi hind-İran qurupu dillərində “alov”, “od” mənasında işlənən sözün heç vaxt **antar/antir** kimi formalarda səslənmədiyi göstərilirdi [41, 358-359; eləcə də 11, c. 214, прим. 2, c. 262, прим. 2, c. 443, прим. 1; 7, c. 40.]. Bir sözlə, bu mühüm fonetik maneə “Azərbaycan” məvhumunu təbii oda bağlayanları, yəni ona “Odlar qorunanının ölkəsi”, “Od sahibinin vətəni”, “Odun himayəsində olan ölkə”, “Odlar diyarı” kimi sentimental mənalar verənləri “Antarpatianu” toponimini “Azərbaycan” termininin praforması kimi qəbul etməkdən çəkindirirdi. Ümumiyyətlə, “Atropatena” termininin odla bağlılığı inandırıcı görünür. Belə ki, Atropatena ərazisində “Adurqušnasp” adlanan ilk atəşgah (alov məbədi) Şizdə (indiki Təxti-Süleyman) Sasanilər zamanı inşa edilib [12, c. 114; 7, c. 80]. Atəşgahlar imperiyanın bütün vilayət mərkəzlərində fəaliyyət göstərirdi və onlar, heç də, yerin alt qatlarından təbii yolla yanar qazların çıxdığı yerlərdə tikilmirdi. Buna baxmayaraq, vətən tarixşünaslığında Z.Yampolskinin yeni can verdiyi köhnə nəzəriyyəyə tərəfdar olanlar tapıldı. Y.B.Yusifov bu şəhərin adını “Azərbaycan” termininin ilkin variantı kimi qəbul edərək onu fars mənşəli sülalənin hakimiyyəti zamanı forma və mənaca Mada canişini Atropatın adına uyğunlaşdırıldığı fikrini irəli sürdü [3, s. 19; 1, s. 368-370].

Antarpatianu toponiminin qədim İran dilləri əsasında izahı çətinlik yaratmır. **Antar**²+**pati**³ +**an**⁴+**u**⁵ komponentlərindən yaranan toponim “Yollar ortasındakı məkan”, “Yollar qovşağı” kimi mənalandırıla bilər; yəni şəhər strateji mövqeyinə uyğun olaraq belə adlandırılıb⁶. Güman etmək olar ki, İran dillərini bilməyən Strabonu da məhz “Antarpatianu” və “Atropat” adlarının təsadüfi zahiri bənzərliyi çaşdırmışdı. Yanlışlığın bir səbəbi də onun zamanında dövlətlərin, ənənəvi olaraq, əhali arasında yayılmış qeyri-rəsmi formada, hələ də hakim sülalənin banilərini şərəfinə adlandırılmaları ola bilərdi.

Şəhərin dəqiq yeri bəlli deyil. İ.M.Dyakonov onu Qəzvin yaxınlığında [11, c. 262], E.Herzfeld Həmədandan Savehə gedən yolda [31, p.10, not. 2], E.Qrantovski Madada [9, c. 315], Y.Yusifov isə Manna-Mada sərhəddində, Qızılüzən çayının yuxarı axarında [3, s. 18-19] lokalizə edirdilər. Belə qeyri-müəyyənlik mənbələrdə Antarpatianu ilə yanaşı xatırlanan və ehtimal ki, coğrafi baxımdan ona yaxın olan yaşayış məskənlərinin də yerlərinin təyin olunmamasından irəli gəlir. O, II Sarqona xərac ödəyən məntəqələr sırasında Karzinu ilə Usisi (“Tanrı Aşşura məktub”da), və ya Uppuriya ilə Buştu şəhərləri arasında (“A prizması”nda) sadalanır. Tanrı Şamaşa ünvanlanan münəccim sorğusunda Antarpatianu ilə yanaşı Bit-tabti (akkad dilindən tərcümədə “Duz evi”), Bit-tat[ti] (“Tatların evi”?), Eparna, Karzita[lu]⁷ və başqa bir şəhər xatırlanır. Sorğunun yazıldığı gil lövhədə fraqmentar hissələrdən birini Y.Knudson [...i]d-da-a-a kimi oxumuşdur. Son zamanlar bu işarələr qrupu [Sa]-par-da-a-a formasında bərpa edərək, Kaştarirunun üsyanı ilə əlaqədar tərtib olunmuş daha 3 münəccim sorğusunda xatırlanan Saparda şəhəri ilə eyniləşdirmişlər⁸. Mətnin avtoqrafiyasında da (qrafik təsviri) bu kontekstdə **-par-** hecasını bildirən işarənin yazıldığı aydın görünür. Lakin bu kontekstdə Manna vilayəti Ziqirtunun inzibati mərkəzi Pardanın yazıldığını da istisna etmək olmaz; nəzərə alınmalıdır ki, Kaştarirunun üsyanında mənəccimlərin iştirakı digər analogi sorğularla da təsdiq olunur⁹. Nəhayət, e.ə. 713-cü ildə Antarpatianuya başçılıq edənin ismi – Partukku, “Pardalı”(?) kimi mənalandırıla bilər¹⁰.

Antarpatianu şəhərinin yaxınlığındakı məskənlərin bəziləri II Sarqonun Kanqavardan 15 km şimal-şərqdəki Nəcəfabad kəndindən (qədim Xarxar?) tapılan daş sütundakı mətnə də xatırlanır. Mətnə bildirilir ki, e.ə. 716-cı ildə aşşur qoşunları Uppariyadan keçməklə Bustus və Karzinu

şəhərlərinə basqın etmişlər. Uppariyadan başlayan dağ cığırı düzənlikdə yerləşən Bustus şəhərinə çıxışı təmin etdiyindən Həmədan ovalığının Cövgər-Malayer adlanan cənub hissəsilə eyniləşdirilir [37, pp. 40-44; 6, s. 44-45]. Uppariya-Bustus-Karzinu xətti Böyük Xorasan karvan yolundan cənuba, Xürrəməbada doğru istiqamətlənirdi. Aşşurlulara Böyük Xorasan karvan yolundan ayrılan digər xətt də məlum idi. E.ə. 744 və 737-ci illərdə III Tiqlatpalasarin qoşunları Uppariya və Bustusdan keçməklə “düzlu səhraya” (indiki Dəşti-Kəbir) qədər getmişlər [11, c. 200-202]. E.ə. 713-cü ildə Karalla vilayətində baş verən üsyanı yatırdıqdan sonra məhz bu xəttlə II Sarqonun qoşunu Madanın içərilərinə doğru hərəkət edərək Uppariya, Uyadaue, Bustus, Aqazi, Ambanda şəhərlərini – “güclü madalıların” məskənlərini işğal etmişlər [43, s. 28-29; 11, c.219-222; 6, s. 40-41]. Böyük Xorasan yolundan ayrılan hər iki xətt üzərində yerləşən məskənlər arasında Antarpatianu şəhərinin xatırlanmaması, birmənalı şəkildə, onun deyilən karvan yolundan şimalda yerləşdiyinə işarə edir. Şəhərin yerləşdiyi bölgədə e.ə. VIII əsrin sonlarından satraplıq üsul-idarəsi mövcud idi. II Sarqonun mətnlərində Aşşura xərac ödəyənlər sırasında Uppariya və Barikanu şəhərlərinin “Satarpanu” adlı başçıları xatırlanır¹² [11, 221-222; 6, s. 45]. Çoxdan sübut olunub ki, “Satarpanu” isim yox, hökmdar titulu olmuşdur və görünür Uppariya və Barikanu şəhərlərinin başçılarının isimləri aşşurlulara məlum olmadığından, vəziyyətdən çıxmaq üçün mirzə onların titulunu yazmışdır¹³. I Daranın zamanında bu bölgədə yerləşən Asaqarta vilayətində satraplıq idarə sisteminin bərpasına təşəbbüs edilmişdir. Madanın tərkibində olan bu vilayətdə Çissantaxmanın rəhbərliyiylə e.ə. 521-ci ildə Əhəməni hakimiyyəti əleyhinə üsyan baş vermişdir. Bu vilayət, adətən, II Sarqonun kitabələrində e.ə. 719-714-cü illərdə Mannada cərəyan edən siyasi hadisələrlə bağlı xatırlanan və Urmiya gölündən şərqdə lokalizə olunan Ziqirtu vilayəti ilə eyniləşdirilir. Bənzər adda digər vilayət – Zakruti, III Tiqlatpalasarin salnamələrində Mada tayfa ittifaqının formalaşdığı bölgənin qərb hissəsində (Əsədabad vadisi rayonunda) yerləşən toponimlər sırasında qeydə alınıb.¹⁴ Məhz bu bölgədə, Kanqavardan 15 km şimal-şərqdə yerləşən Nəcəfabad kəndində kanadalı arxeoloqların tapdığı II Sarqona məxsus daş kitabədə Zakruti toponimi xatırlanır [6, s. 43-44]. Tarixşünaslıqda belə bir fikir formalaşılıb ki, guya Əhəməni hakimiyyətinə qarşı üsyanlara rəhbərlik edənlər əsir alındıqları tərəfdarları

ilə birgə, bir qayda olaraq, baş qaldırdıqları satraplıqların (=vilayətlərin) inzibati mərkəzlərində edam olunurdular. Lakin Mada satraplığında bu vilayətlərdən hər hansı birinin ərazisinin Erbilə qədər uzanması qeyri-real görünür. Çissantaxma indiki Erbil şəhərində, yəni Aşşur torpağında qətlə yetirilmişdi¹¹. E.ə. XVIII əsrin birinci yarısına aid Mari şəhər-dövlətinin mətnlərində Habur çayı hövzəsində yerləşən Saqaratum toponimi xatırlanır [29, № 26; 33, № 107; 30, p. 72] və saqartilərin bir qrupu həqiqətən də orada yaşaya bilərdi¹⁵. Üsyanlar yatırıldıqdan sonra imperiyanın ən iri satraplığı Madanın ərazisində iki inzibati vahidlik – Mada (İran yaylasının mərkəzində) və Armina (keçmiş Urartunun torpaqlarında) satraplıqları yaradılır. I Daranın inzibati-ərazi reformasının davamı olaraq, Persepolda saray kompleksi tikintisi ərəfəsində Mada torpaqlarında (keçmiş Mannanın Ziqirtu vilayətində) Asaqarta adlı yeni bir satraplıq yaradılır [17, c. 112]. Lakin yeni satraplıq, sonrakı dövr əhəməni mətnlərində əks olunan inzibati bölgü siyahılarında xatırlanmadığından, ehtimal etmək olar ki, qısa vaxtdan sonra ləğv olunmuşdur. Əminlik ki, “perslərin zamanından mövcud olan” dövlətdən bəhs edərkən Polibi qədim Ziqirtu/Asaqarta vilayətini də əhatə edən siyasi qurumu “Artabazanın ölkəsi”, Strabon və Kursi Ruf isə “Atropatena” adlandırmışlar. Maraqlıdır ki, Ptolemeyin (II əsr) tərtib etdiyi xəritədə bu yerin adı orijinala yaxın formada – “Antropatiya”, qeyd olunub [27, c. 31].

E.ə. 719-cu ildə Mannaya yürüşü zamanı II Sarqonun qoşunları Pardanı yandırmışlar [6, s. 61]. Bu hadisədən 5 il sonra, növbəti yürüş zamanı Ziqirtunun 100 yaşayış məskəni viran qoyulmuşdu, 12 şəhərin adı “Tanrı Aşşura məktub”da çəkilir [6, s. 70-71]. Ziqirtunun tənəzzülü qonşuluqdakı vilayətlərin ön plana çıxmasına zəmin hazırladı. Təsədüfi deyil ki, madalıların üsyanı ərəfəsində Aşşurahaiddin ziqirtuluların canişini ilə yox, qonşu məskənlərin (Urakazabarna, Karzitalu, Partakku, Partukku) başçıları ilə diplomatik münasibətlər qurmuşdu.

Parda şəhəri 1900 il sonra gözlənilmədən dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında Böyük İskəndərin Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə görüşü ilə əlaqədar xatırlanır. Əksər tədqiqatçılar makedoniyalı fəthin Azərbaycanda olmasını dahi Nizaminin təxəyyülünün məhsulu hesab etsələr də, bunu ciddi qəbul edənlər də var [5, s.12-13, 45-53]. Lakin burada söhbət Kür çayı sahilində, müasir Bərdənin yerin-

dəki şəhərdən yox, Ziqirtu/Asaqarta vilayətindəki Parda şəhərindən gedə bilər. Bu şəhər İbn Xordadbehin əsərində Marağadan 15 fərsəx (təxminən 90 km) məsafədə yerləşdiyi göstərilən Barza şəhəri ilə eyniləşdirilə bilər [12, c. 32]. Toponimin “Barza” forması mada-atropatena, “Bərdə” isə orta əsr fars dilinin təsirinin nəticəsidir.

Parda toponiminin mənası Əhəməni dövrünün qədim fars mətnlərində qeydə alınmış **paridaiza** > qədim yunanca **παριδείσος** (“gül-çiçəkli məkan” > “cənnət”) sözü [17, c. 285] əsasında izah oluna bilər. Bunu dahi Nizaminin “Bərdə necə gözəl, necə qəşəngdir, yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir” misraları da təsdiq edir. Siciliyalı Diodor [XVII, 111, 4-5] məlumat verir ki, Mada torpaqlarında olarkən İskəndər yalnız onun dağlıq hissələrində yaşayan və “Persiya şahından (=III Daradan) asılı olmayan” kosseylərə (=kaspilərə) qarşı hərbi əməliyyatlar aparıb, onları tabe etmişdir [8, c. 197-198]. Görünür, kosseylər – keçmiş Andiya çarlığının sakinləri (?), Nüşabənin təbəələri olmayıblar. Ziqirtunun paytaxtı Pardadan keçməklə Andiyaya uzanan yol aşşurlulara yaxşı məlum idi; ehtimal ki, kosseylərə qarşı yürüşdə İskəndər bu yoldan istifadə etmişdir.

Urmiya gölü ilə Xəzər arasındakı geniş ərazinin Sasanilərin hakimiyyəti dövründə və erkən orta əsr mənbələrində qeydə alınmış rəsmi adının variantları [7, c. 14-15, 39-40; 12, c. 16-17] da “Azərbaycan” məfhumunun bu yerlərə tarixi bağlılığının daha qədim ənənələrə söykəndiyinə işarə edir. Antik dövrdə yunanlı yazarların işlətdiyi “Atropatena”, digər coğrafi-siyasi terminlər kimi, vaxtı ilə təbəələri olduqları Əhəməni imperiyasının rəsmi terminologiyası əsasında meydana gəlmişdir¹⁶. Əhəməni şahlarının farsdilli kitabələrində istər doğma, istərsə də yad sözlərdəki (adlar və terminlər də daxil olmaqla) **-nd-** diftonqunun yazılışına yol verilmirdi; belə hallarda **-n-**səsini ifadə edən işarə, ümumiyyətlə, yazılmırdı, lakin mətnin oxunuşu zamanı nəzərə alınır¹⁷. Səbəbi məlum olmayan bu hal əhəməni kitabələrinin elam və babil dillərindəki variantları əsasında müəyyən olunur. Məsələn, təkcə Bisütun kitabəsində aşağıdakı faktlar qeydə alınıb:

1. fars. Ciçataxma = elam. Ziššantakma = babil. Şitrantahma,
2. fars. Gadāra = elam. Kandara = babil. Gandari,
3. fars. Hiduš = elam. Hinduiš = babil. İndu,
4. fars. Kapada = elam. Kaumpantaš = babil. Hambanu,
5. fars. Kuduruš = elam. Kuntarruiš = babil. Kundur,

6. fars. Naditabaira = elam. Nutiutbeul = babil. Nidintubēl,
7. fars. Vidafarna = elam. Mindabarna,
8. fars. badaka “qul” > müasir fars. *bəndə* və s. [17, c. 238, 241, 253, 261, 269. 272, 279, 310].

Maraqlıdır ki, hərbi xronikaları tərtib edən Aşşur mirzələri də İran yaylasındaki coğrafi nomenklaturaları qeydə alarkən **-nd-** (İran qrupu dillərin şimal-qərb dialektlərində, eləcə də madalıların dilində **-nz-**) diftonqundakı **-n-** səsini yazmaqda tərəddüd keçirirdilər və belə hallarda seçim mirzənin ixtiyarına buraxılırdı. Məsələn: 1. **Araziaş** = **Elenzaş** = **Erenziaş** [11, c. 196, 209, 224, прим. 3], 2. **Kazabakanu** = **Kanzabakanu** [11, c. 221, 214] , 3. **madaja rukuti** = **mandaja rukuti** “uzaq madalılar” [11, c. 219, прим. 8]. Bura antik müəlliflərin **Ματινη** = **Μαντινα** hidronimi, eləcə də Pantikahey şəhərinin adı da əlavə oluna bilər¹⁸. Bənzər fonetik dəyişmələrin “Antarpatianu” toponimi ilə də baş verə bilməsini istisna etmək olmaz. Atropatin zamanında bu şəhərin (bəlkə də paytaxtın) adı yerli dildə tərtib olunan sənədlərdə, eləcə də beynəlxalq yazışmalarda, təbii ki, deyilən fono-qrafik ənənədən irəli gələrək, “Atarpatian” və ya “Atarpatakan” kimi yazılmalı idi; **-an** və **-kan** formantları İran dillərində məkan şəkilçisi kimi eyni funksiyanı ifadə etdiyindən biri digərinin alternativisi idi. Bununla belə, aşşur və antik mənbələrin məlumatları arasındakı 3 əsrlik boşluq Mannanın Ziqirtu vilayətinin cənub-şərqində yerləşən Antarpatianu şəhərinin sonrakı dövrlərdə iqtisadi-siyasi və mədəni yüksəlişini təmin edən və onun adının “Atropatena” dövlət adına çevrilməsinə təkan verən tarixi prosesi izləməyə imkan vermir. Ehtimalımızın daha çox linqvistik təhlildən doğan dəlillərə əsaslanması da bu səbəbdəndir. Hər halda, “Antarpatianu” toponiminin təqdim olunan etimoloji izahı və lokalizasiyası Ziqirtunun strateji mövqeyinə uyğun gəlir. Aşşur hərbi xronikalarındakı məlumatlara görə Mannanın Ziridiakka, Bit-Kapsi, Panziş məskənlərindən şərqə uzanan yol Ziqirtudan keçməklə ölkənin şimal-şərqindəki ucqar vilayətlərə (Uişdiş, Uşkaya, Sanqibutu), oradan da Urmiya hövzəsindəki Urartu şəhərlərinə aparırdı. Ziqirtudan şərqə istiqamətlənən digər yol vasitəsilə Xəzərin cənub-qərb sahilindəki Andiya çarlığından keçməklə Girkaniya, Parfiya və digər Orta Asiya vilayətlərilə, cənuba uzanan yolla isə Böyük Xorasan karvan xətti üzərindəki məntəqələrlə əlaqə saxlamağa imkan yaranırdı. Zənnimizcə Orta Asiyadakı təbii sərvətin

Mesopotamiya şəhərlərinə nəqlində Böyük Xorasan karvan yoluna alternativ olan infrastruktur üzərində yerləşməsi, son nəticədə, Antarpatianu şəhərinin inkişaf edərək siyasi mərkəzə çevrilməsində həlledici təsir göstərirdi. Təsadüfi deyildir ki, Hellin dövründə də Atropatena şəhərlərinin Yaxın və Orta Şərq, eləcə də, Qafqaz ölkələri ilə ticari əlaqələrin qurulması və bütövlükdə dövlətin iqtisadi yüksəlişi baş magistrala – Böyük Xorasan karvan yoluna çıxışı təmin edən yol infrastrukturunu (Qazaka–Ekbatana xətti) vasitəsilə təmin olunurdu.

Beləliklə, xalqımızın dövlətçilik tarixində önəmli yeri və rolu olan Atropatenanın erkən dövrünə həsr etdiyimiz məqalədə mövcud ilk mənbələrin tədqiqi əsasında aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur. E.ə. 320-ci illərin ortalarında keçmiş hərbi komandan, Areyə vilayətinin sabiq canişini Atropat satrap təyin olunduğu Mada vilayətinin şimal-qərb hissəsində (keçmiş Manna torpaqlarında) müstəqil dövlətini yaradır. Siyasi mərkəzi keçmiş Manna vilayəti Ziqirtunun cənubundakı Antarpatianu şəhərində yerləşdiyindən dövlət qeyri-rəsmi olaraq həmin şəhərin adını daşıyırdı. E.ə. VI əsrin sonlarından etibarən şərqdəki dövlətlər, sələfləri olan siyasi qurumlar kimi, rəsmi adları ilə deyil, hökmdarının adı ilə tanındığından Strabon yanlışlıqla Atropatena dövlətinin adını onun banisinin ismi ilə əlaqələndirmişdi. Strabonun yanlışlığının mühüm səbəbi ölkənin tarixi, lakin qeyri-rəsmi adının (Antarpatian) dövlətin banisinin (Atropatın) isminə zahiri bənzərliyindən qaynaqlanırdı. Deməli, “Azərbaycan” məfhumunu dövlət qurucusu Atropatın adı əsasında “Odlar qorunanın ölkəsi”, “Odlar yurdu” kimi mənalandırmaq olmaz. Əgər “Azərbaycan” məfhumu həqiqətən də aşşur mətnlərindəki Antarpatianu toponimindən törəyibsə, o halda qədim İran dillərindən “Yollar ortası”, “Yollar ayrıcı” kimi mənalandırılmalıdır.

QEYDLƏR:

1. F. Köniq yazırdı: “Atropatene, schon in griechischer Zeit von einem Fürsten Atropates abgeleitet und dem namen nach identisch mit dem späteren und heutigen Adherbeidschen, glaubte man in einem keilinschriftlichen Antarpatti und Andirpattianu wiedergefunden zu haben, die beide aber nur kleine Burgherrschaften und keine Länder waren” [36, s.6].
2. Müqayisə et: qədim farsca **a[n]tar**, Avestada **antarə**, latınca **inter**, fransızca *antre*, müasir fars dilində *andar* “orta”, “ara”, “daxil” [17, c. 221-222].
3. Müqayisə et: qədim farsca **paði**, Avestada **paδ/paδā**, sanskritcə **path**, rusca *путь* “yol” [17, c. 288].

4. Müqayisə et: qədim farsca **anā** işarə əvəzliyi [17, c. 220].
5. Toponim akkaddilli mətndə yazıldığından sonluğuna ismin adlıq hal şəkilçisi **-u** əlavə olunub.
6. Eyni qaydada, coğrafi mövqeyinə əsasən yaranan başqa bir toponim e.ə. 715-ci ildə Madadan qərbdə qeydə alınıb. II Sarqonun mətnlərində “Böyük çay” və “Kiçik çay” adları ilə tanınan bölgədə, başqa sözlə, hər iki çayın ortasında, Anzariya şəhərinin yerləşdiyi bildirilir [11, c. 212]. Ehtimal ki, bu ad şəhərə 2 çay arasında yerləşdiyinə görə verilib. Analogiya kimi, Norveç dövlətinin (𐎠 *north way* “şimal yolu”) və ya Türkiyədəki Harran şəhərinin (𐎠 akkadca **harranu** “yol”) adlarının da belə yarandığını misal göstərmək olar.
7. Mada tayfa ittifaqının formalaşdığı tarixi torpaqlardan şimal-qərbdə lokalizə olunur [9, c. 239].
8. Belə oxunuş ilk dəfə İ. M. Dyakonov tərəfindən təklif olub [11, c. 263, прим. 2; eləcə də 40, № 64, p. 73; 6, s. 94].
9. Üsyan ərəfəsində Antartpatianu ilə qonşuluqdakı Karzitalu şəhərinin başçısı Bur-Dadi vassal şərtlərə boyun əyərək Aşşurahaiddinlə müqavilə bağlamışdır [44, p. 2, 82, text ND 4328 A].
10. İsmi yazıldığı işarələr qurupu digər formalarda da oxuna bilər [9, c. 254]. Lakin İ. M. Dyakonovun təklif etdiyi Maštukku oxunuşu yanlışdır [11, c. 221]. Manna və Madada qeydə alınmış İran mənşəli yer və şəxs adlarındakı **-ukku/-akku** formantı, qramatik kateqoriya funksiyasında, əsasən, sifət kimi çıxış edirdi; misallar üçün bax: [9, c. 249-270].
11. “Tanrı Aşşura məktub”da Barikanu (𐎶qədim İran dillərində **bar+akan** “Məhsuldar/Münbit yer”) toponimi metateza formasında (Barunaka) yazılıb [6, s. 70].
12. Aşşur dialektində **satarpanu**𐎶 qədim İran dillərində **xšaδrapana** “hakimiyyətə sahib olan”. Pol Rosta məxsus olan bu fikri [38, s. 113] İ. M. Dyakonov da təstəkləyir [11, c. 221-222].
13. Mətnə: **KUR Zakruti ša Madaa dannuti** “Qüdrətli madalıların Zakruti ölkəsi” [11, c. 204, прим. 1].
14. Maraqlıdır ki, hər iki madalı üsyan başçısı (Fravartiş və Çissantaxma) eyni üsulla qətlə yetirilib; qulaqları, burunları və dilləri kəsildikdən sonra onları payaya keçirmişlər; belə “madasayağı” edam üsulu digər üsyançılara tətbiq olunmayıb.
15. Şərqi Anadoluda, Bohtansu hövzəsindəki indiki Siirt toponimini vaxtı ilə burada məskunlaşmış saqartilərlə əlaqələndirirlər [16, c. 135].
16. Məsələn, **Assurū**𐎶 **Aθurā** “Aşşur”, **Parḫia**𐎶 **Parḫava** “Parfiya”, **Arminia**𐎶 **Armina** “Armeniya” və s.
17. İrandilli yazı mədəniyyətində bu hal pəhləvi mətnlərində də qeydə alınıb. Məsələn, I Şapurun “Kəbei-Zərdüşt” kitabəsində **bdk** (𐎶 **bandaka** “qul”, “kölə”) [12, c. 135]. İran dillərində, nadir hallarda da olsa, **-nd-** diftonqunda **-n-** səsinin itməsi halları müşahidə olunur; məsələn, **zantu** “qəbilə”, “tayfa”, “icma” > **zat** “nəsil”.
18. Qara dənizin şimal sahillərində yunan koloniyası: 𐎶 **patti/panti+kapa** “Balıq yolu”.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Ağasioğlu F. Azərbaycan türklərinin islamaqədərki tarixi. III bitik. Bakı, 2014.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I Cild. Bakı, 1994.
3. Azərbaycan tarixi. I cild. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. (Z. M. Bünyadovun və Y. B. Yusifovun redaktəsilə). Bakı, 2007.
4. Əlimirzəyev A. İlk atəşpərəstlər mixi yazılı mənbələrdə // Bakı Dövlət Universiteti-nin İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi. Bakı, 2015, № 23, s. 213-220.
5. Əsədov F. N. Tariximizin səhifələrində Makedoniyalı İskəndər. Bakı, 2011.
6. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə (Tərtib və tərcümə edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi S. Qaşqay). Bakı, 2006.
7. Алиев И. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989.
8. Алиев К. Древнегреческие и латинские первоисточники по истории древнего Азербайджана (с примерами нового толкования). Баку, 2010.
9. Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва, 1970.
10. Дандамаев М. А. Иран при первых Ахеменидах. Москва, 1963.
11. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва, Ленинград, 1956.
12. Касумова С. Ю. Южный Азербайджан в III-VII вв. (Проблемы этно-культур-ной и социально-экономической истории). Баку, 1983.
13. Курций Руф. История Александра Македонского (Отв. ред. А. А. Вигасин). Москва, 1993.
14. Лившиц В. А. Парфянская ономастика. Санкт-Петербург, 2010.
15. Медведская И. Н. Бывали ли ассирийцы в Экбатане? // Вестник древней истории. Москва, 1995, № 2, с. 154.
16. Меликов Р.С. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.). Баку, 2003.
17. Меликов Р. Древнеперсидские надписи. Транслитерация. Перевод, глоссарий. Баку, 2013.
18. Наджафова И. М. Страбон о Мидии-Атропатене // Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər, 2008, 23-cü cild, s....
19. Полибий. Всеобщая история (Перевод с греческого и комментарии Ф. Г. Мищенко, От вред. А. Я. Тыжов). Том I, Санкт-Петербург, 1994.
20. Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского. Москва, 1994.
21. Флавий Арриан. Поход Александра (Перевод М. Е. Сергеевко, вступительная статья О. О. Крюгера). Москва, Ленинград, 1962.
22. Фрай Р. Наследие Ирана. Москва, 2002.
23. Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога "Historia Philippicae" (Комм. К. В. Вержбицкого, М. М. Холода). Санкт-Петербург, 2005.
24. Ямпольский З. К вопросу об одноименности древнейшего населения Атропа-тены и Албании // Труды Института Истории и Философии АН Азерб. ССР, 1954, Том IV, с. 100-108.

25. Ямпольский З. И. О значении термина Атропат // Доклады АН. Аз. ССР., 1955, Том XI, № 3.
26. Ямпольский З. О топониме Антарпатиану («Атропатена») / Материалы к Сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1970 г. в Азербайджане. Баку, 1971.
27. Ямпольский З. О тождестве Антарпатиану и Атропатены // Ученые записки Азербайджанского Государственного Университета. Серия истории и философии. Баку, 1972, № 6, с. 29-32.
28. Chaumont M. L. Atropates // Encyclopaedia Iranica. Vol. III, fasc. 1, p. 17-18.
29. Dossin G. Archives Royales de Mari. Tom I, Paris, 1941.
30. Eidem J., Lossoe J. The Shemshara Archives 1. The Letters. Kobenhavn, 2001.
31. Herzfeld E. The Persian Empire. Wiesbaden, 1968.
32. Hilprecht H. V. The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania. Series A: Cuneiform Texte. Vol. IX, Philadelphia, 1898.
33. Jean C. F. Archives Royales de Mari. Tom II, Paris, 1946.
34. Klauber E.G. Politisch-Religiöse Texte aus der Sargonidenzeit. Leipzig, 1913.
35. Knudtzon J. A. Assyrische Gebete an den Sonnengott für Stät und Königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Asurbanipals. Leipzig, 1893.
36. König F. W. Älteste Geschichte Meder und Perser. Leipzig, 1934.
37. Levine L. D. Two Neo-Assyrian Stelae from Iran. Royal Ontario Museum Art and Archaeology. Occassional Paper. 23, Toronto, 1971.
38. Rost P. Das Sogenannte Mederreich und das Emporkommen der Perser Untersuchungen zur Altorientalischen Geschichte // Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft. Leipzig, 1897, Heft 2.
39. Spiegel F. Eranische Altertumskunde. Leipzig, T. II, 1871.
40. Starr I. Queriers to the Sungod / State Archives of Assyria. Vol. IV, Helsinki, 1990.
41. Streck M. Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften // Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete. Berlin, 1901, Band XV, ss. 257-382.
42. Thureau-Dangin F. Une Relation de la Huitième Campagne de Sargon (714 av. J-C). Paris, 1912.
43. Winckler H. Die Keilschrifttexte Sargons. T. II, Leipzig, 1889.
44. Wiseman D. J. The Vassel-Treaties of Esarhaddon // Iraq, 1958, Vol. XX, pp. 1-82.

А.Алимирзоев

**“АНТАРПАТИАНУ” – “АТРОПАТЕНА” – “АЗЕРБАЙДЖАН”
(О ИСТОРИКО-ФОНЕТИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ НАШЕЙ ПЕРВОЙ
АТРИБУЦИИ)**

В середине 320-х годов до н.э. один из полководцев армии Ахеменидов и бывший сатрап области Арея Атропат объявил независимость в подвластной ему

северо-западной части Мидийской сатрапии. Политический центр нового государства – город Антарпатиану, упомянутый ассирийскими текстами 714-670-х гг. до н.э., находился на южной окраине Маннейской области Зигирту. С 1893 года группа ассириологов (А.Кнудсон, П.Рост, Е.Клаубер) предложила, считать Атропата уроженцем этого города, к которому, по их мнению, восходит современное название «Азербайджан». Поскольку, ещё тогда современная форма хоронима объяснялась из иранских языков как «[Земля], хранимая огнём» или «Страна огней», это мнение было отклонено другими исследователями, ибо слово «огонь» в тех же языках звучало **atr-**, но ни как **antr-**. Судя по названию город Антарпатиану (𐎠𐎼𐎲 древнеиранское **antar+paδ** «между путей») находился на перекрестке дорог, связывающих маннейские города с мидийскими. Случайное звуковое совпадение данного топонима с именем основателя государства Атропата стало причиной ошибки не владеющего иранскими языками Страбона, который возводил название государства к имени этого полководца. Ибо до и после Страбона страны Востока традиционно и официально назывались по именам их правителей. А трансформация топонима Антарпатиану в «Азербайджан» могла быть результатом отпадения звука **-н-**, стоявшего перед **-т-**. Подобное фонетическое явление наблюдается в древнеперсидских и парфянских текстах.

A.Alimirzayev

**"ANTARPATIANU" - "ATROPATENA" - "AZERBAIJAN"
(A HISTORICAL-PHONETIC TRANSFORMATION OF OUR FIRST
ATTRIBUTION)**

In the middle of 320's BC one of the commanders of the Achaemenian army and the former satrap of Areia region Atropat declared independence under his control in the north-western part of the Median satrapy. The political center of the new state – the city Antarpatianu, mentioned Assyrian texts 714-670's. BC, located in the southern outskirts of Manney area Zigirtu. Since 1893, the group assyriologists (A.Knudson, P.Rost, E.Klauber) suggested Atropates considered natives of this city, which, in their opinion, the modern name goes "Azerbaijan". Because, even if the modern form of this term explained from the Iranian languages as "[Land], stored by fire," or "Land of Fire", this view has been rejected by other researchers, for the word "fire" in the same languages sounded **atr-**, but not as **antr-**. Judging by the name of the city Antarpatianu (𐎠𐎼𐎲 old Iranian **antar + paδ** "between the tracks") was located at the crossroads connecting Mannean cities of the Medes. Random sound coincidence of the place name with the name of the founder on its territory of a State Atropat was the cause of the error does not speak Iranian languages Strabo, who built the name of the State in the name of the commander. For before and after Strabo Eastern countries traditionally and officially called by the names of their rulers. A transformation of the place name Antarpatianu in "Azerbaijan" could be a result of the falling away of the sound **-н-**, standing in front of **-д-**. This phonetic phenomenon is observed in Achaemenian and Parthian texts.

AZƏRBAYCANDA XII ƏSRDƏ ƏDƏBİ MƏKTƏBİN YARANMASI (“İRANIN KEMBRİC TARİXİ” ƏSASINDA)

Sevda ABDULLAYEVA

Açar sözlər: Ədəbi məktəb, azərbaycan şairləri, saray ədəbiyyatı, poeziya, ədəbi mühit, əsərlər, dastan, janr, Avropa tarixçiləri, yerli mənbələr, “İranın Kembric Tarixi”

Ключевые слова: Литературная школа, азербайджанские поэты, дворцовая литература, поэзия, литературное общество, произведения, дастан, жанр, европейские историки, местные источники, многотомник Кембриджской истории Ирана

Keywords: literary school, poets of azerbaijan, literature of palace, poetry, literary environment, works, saga, genre, European historians, local sources, Cambridge of history Iran

XII əsrdə Azərbaycan ədəbi məktəbinin əsası qoyuldu. Buraya Əbüləla Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani (anadan olub h.501/1107, ölüb h.549-51/1154-57) [25. v.5. p.575], İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Nizami Gəncəvi kimi Gəncə və Şirvanda fəaliyyət göstərən ədiblər daxil idilər. Bu zaman ədəbiyyatda yeni üslub-Azərbaycan üslubu yaradıldı. Bu üslub “fars poeziyasının Xorasan-Türkistan (səbkindən) fərqli idi və “Səbki-təmtəraqi” (“təmtəraqılı üslub”) adlanırdı. Ədəbi məktəbin inkişafında Şirvanşahlar sarayının xüsusi rolu vardır. Tədqiqatçıların verdiyi elmi məlumatlara görə, Şirvanşahlar sarayında artıq X əsrdən şairlər məclisi fəaliyyət göstərirdi. XII əsrdə Şirvanşahlar sarayında şairlər məclisinə Əbüləla Gəncəvi başçılıq edirdi [22. s.219-220]. Bir müddətdən sonra onu Əfzələddin Xaqani əvəzlədi. O, “Məlik əş-Şüəra” (şairlərin başçısı) oldu. Mənbələrdə Xaqaninin nə zaman anadan olması, həyatı haqqında dəqiq məlumatlar yoxdur. Lakin onun araşdırıcıları bu fikirdədirlər ki, o, təxminən 1120-1122-ci illər arasında Şamaxıda anadan olmuşdur və 1199-cu ildə Təbrizdə vəfat etmişdir [1. s.6.]. Onun adı Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəccar Şirvani (Xaqani) olmuşdur. Nizami Gəncəvinin müasiri olsa da, yaşca ondan böyük olmuşdur. Dövrün ədəbi mühitinə uyğun olaraq əsərlərini farsca yazmışdır. Şairin əsərlərində ailəsi haqqında verdiyi məlumatlardan bəlli olur ki, anası sonralar islamı qəbul etmiş nəsturi (xristian) qızı olmuşdur [25. v. 5. p.569-570; 1. s.8].

Sevda Abdullayeva – Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin dissertantı

Kiçik yaşlarından atasını itirən (atası ailəsini tərk edərək qürbətə getmişdi) Əfzələddini əmisi Kafiəddin Ömər ibn Osman böyütmüş, tərbiyə-təhsil vermişdir. Gənclik çağlarında “Həqayiqi” təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. Onun 25 yaşı tamam olanda əmisi vəfat etmişdir. Sonra Şirvanşahların məlik əş-şüərası Əbüləla Gəncəvi onu saraya dəvət etmişdir. O, Əbülələnin yeganə qızı ilə evlənmişdir [25. v.5. p.569, 575; 1. s.9]. Eyni zamanda Əbülələnin ona verdiyi “Xaqani” təxəllüsü ilə şeirlər də yazmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, əsl adı “İbrahim”, kamillik ləqəbi “Əfzələddin”, təxəllüsü isə “Xaqani” olan şairin sarayda vəziyyəti III Mənuçöhrün (1120-1160) vəfatı və I Əxsitanın hakimiyyətə gəlişi ilə çətinləşmiş və o, saray əhatəsindən qurtulmaq yollarını aramışdır. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi Məkkə ziyarətini seçmiş və Şirvanı tərk etmişdir. Bu ziyarət təqribən bir il çəkmişdi. Bu səfər zamanı Şərq ölkələrini də gəzmışdi. Bu şəhərlər sırasına Bağdad, Həmədan, Ərdəbil, Şam, Mosul, İsfahan kimi mədəniyyət mərkəzləri daxil idi. Xaqani özünün səfər təsərrüatlarını “Mədəin xərabələri” adlı qəsidəsində və “Töhfətül-İraqeyn” (“İki İraqın hədiyyəsi”) adlı mənzum səfərnəmə-məsnəvisində təsvir etmişdir. Şirvana qayıtdıqdan sonra onu soyuq qarşılayırlar. O, artıq mədhiyyə janrına deyil, ciddi fəlsəfi poeziyaya meyl edirdi. O, Saraydan tamamilə uzaqlaşmaq istəyirdi. Ona görə də Şirvanşah I Əxsitanın əmrinə əsasən 1170-ci ildə həbs olunaraq Şabran qalasına salınır. Həbsxanada yeddi ay qalan şair, həbsdən sonra 1173-cü ildə Şirvanı ailəsi ilə birgə tərk edir və 1184-cü ildə Təbrizdə məskunlaşmış və ömrünün axırına qədər burada yaşamışdır. Bununla belə şair mədhiyyə janrını da unutmadı. Bu mənada Xarəzmşahlardan Atsız və Təkişə, Səlcuq sultanları Məsuda və II Toğrula, Azərbaycan atabəyi Qızıl Arslana ithaf etdiyi mədhiyyələr buna sübutdur [25. v.5. p.563, 570-577; 13. s.223].

“Töhfətül-İraqeyn” (1157) məsnəvisi Yaxın Şərq ədəbiyyatında epik nümunələrindən biri sayılır. Xaqani Şirvani bu məsnəvisində özü, şəcərəsi, ailəsi haqqında geniş bilgi vermişdir. 20 yaşlı oğlunu itirən şair mərsiyə janrına da meyl etmişdir. Bu mənada söz sərrafları ona “Xəllaqe-məani” (“Mənələrin yaradıcısı”) adını vermişlər [1. s.5].

XII əsrə toxunanda Məhsəti Gəncəvidən danışmamaq olmur (1089-1182/83). O, həm də Nizami Gəncəvi ilə eyni dövrdə yaşamışdır. Mükəmməl təhsil alan Məhsəti Gəncəvi Şərq ədəbiyyatını və musiqisini dərinlən öyrənmiş və şətrənci (şahmat) çox gözəl oynamışdır. Onun haqqında olan

məlumatlardan bəlli olur ki, daima şeir məclislərində iştirak etmişdir. O dövrün məşhur şairlərindən biri də Mücirəddin Beyləqani (1197/98-ci ildə vəfat etmişdir) idi. Qəsidə janrına daha çox üstünlük verən şair daha çox qəsidə Azərbaycan Atabəylərinə və Səlcuq sultanı II Toğrulun oğlu sultan Arslanşaha həsr etmişdir. Yazdığı mədhiyyələrin bir neçəsi Dərbənd hakimlərinə həsr olunmuşdur. Yazdığı tənqidi məzmunlu şeirlərinə görə öldürülmüşdür. Dövrün məşhur şairlərindən biri də gəncəli Qəvami Mütərrizi idi. Onun Nizami Gəncəvi ilə qohum olduğu bildirilir. Onun Azərbaycan Atabəyləri Qızıl Arslana, Məhəmməd Cahan Pəhləvana mədhiyyələr yazdığı bəllidir. Bu mənada Gəncə ədəbi mühitinin yetirməsi Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın yaradıcılığı diqqətəlayiqdir. O, Nizami Gəncəvinin yaxın dostu olmuşdur. Onun bizə çatan yeganə əsəri “Munisnamə” adlanır [21. s.15.; 2. s.228-229]. Bu əsərdə çoxlu sayda maraqlı hekayə, novella ibrətamiz hədis və məsələlər vardır. Mütəxəssislərin fikrincə, “Munisnamə” farsdilli ədəbiyyatda özündə xüsusi çalarları əhatə edən nümunələrdəndir. Bu mənada Ziya Bünyadov özünün “Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər)” əsərində yazır ki, «Bu dövrdə fars dili özünün inkişafı və təkmilləşməsində məhz Azərbaycan poetik məktəbinin nümayəndələrinə borcludur. Fars dilinin Azərbaycan hökmdarlarının, Şirvandan başqa, ana dili olmamasına baxmayaraq, Azərbaycan poetik məktəbinin Nizamidən başqa bütün nümayəndələri Səlcuq sultanlarının, sonralar isə Azərbaycan Atabəylərinin saray şairləri olmuşlar» [2. s.221-222].

Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatında romantik epik janrın ən böyük nümayəndəsi sayılan Nizami Gəncəvi farsdilli ədəbiyyatda ən uca zirvəni fəth etmişdir [25. v.5. p.569].

Dünya şöhrətli şair-mütəfəkkir Camal (Nizami) əd-Din Əbu Məhəmməd İlyas ibn Zəki Müəyyəd Nizami Gəncəvi (1141-1209) haqqında Ziya Bünyadov “Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər)” kitabında bunları yazır: «Nizami Qum şəhərində doğulmuşdur («Mən mirvari kimi Gəncə dənizində qərq olsam da, dağda yerləşən Qum şəhərindənəm») [6. s.225]. Qum kəndi hazırda Azərbaycanı Qax rayonunda yerləşir. Nizamini İran Qumundan olduğu fikrini bir kənara atmaq lazımdır. Eyni zamanda məlumdur ki, Nizami heç bir vaxt öz vətənini tərk etməmişdir» (Nizami yalnız bir dəfə-1185-ci və ya 1187-ci ildə, o da iradəsindən asılı olmayaraq, Gəncədən kənara çıxır) [2. s.225].

Nizami Gəncəvi sənətkar ailəsində böyüyüb başa çatmışdır. Gəncə mədrəsələrində təhsil alan şair Şərqi orta çağ elmlərinə vafiq olaraq türk, ərəb, fars dillərini dərinlən bilirdi. Mənbələrdən bəlli olur ki, yunan, ər-mən dillərini də bilir, yunan fəlsəfəsini, tarixini, qədim hind fəlsəfəsini, astronomiyanı, təbabəti və həndəsəni mükəmməl səviyyədə mənimsəmiş-di. Onu dəfələrlə saraya dəvət etsələr də, qətiyyətlə imtina etmişdi. Bu-nunla belə ona bir sıra hökmdarlar sifariş vermiş və o da poetik əsərlər ya-ratmışdır. Bunun müqabilində layiqli hədiyyələrə layiq görülmüşdür. 1169/70-ci ildə Dərbənd hökmdarı Seyfəddin Müzəffər şairə hədiyyə ola-raq qıpçaq qızı göndərmişdi. Şair Afaq adlı bu qıpçaq qızı ilə evlənmişdi. Afaq xanımın qıpçaq qızı olması Nizami Gəncəvinin öz əsərlərində də keçir. Lakin istər Qərb, istərsə də Sovet tarixçiləri onu yanlış olaraq kürd kimi qələmə vermişlər. “İranın Kembric tarixi” çoxcildliyinin beçinci cil-dində kürd kimi təqdim edilmişdir [25. v.5. p.578]. Bu izdivacdan Mə-həmməd adlı oğlu doğulmuşdur. Yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlayan şair böyük şeirlər toplusu olan “Divan”nın müəllifidir. Şərqi ən məşhur təzki-rəçiləri onun 20 min beytdən ibarət divanının olduğunu bildirirlər. Lakin onlardan az bir qismi bizə gəlib çatmışdır. Dünyada şairi məşhurlaşdıran onun məsnəvi formasında yazdığı “Xəmsə (“Beşlik”) olmuşdur. Bunlar-dan 2263 beytdən ibarət olan “Məxzənül-əsrar”ı (“Sirlər xəzinəsi”) əsəri-nin 1177-ci ildə yazmışdır [13. s.98]. Mənbə məlumatlarına əsasən bu əsər Səlcuq valisi (hakimi) Fəxrəddin Bəhrəmşah ibn Mənuçəkə (1162-1225) ithaf olunmuşdur. Şairə bu əsərin müqabilində 5 min dinar pul hədiyyə olaraq verilmişdir [11. s.256]. Bunun ardınca şair “Xosrov və Şirin” poe-masını yazmışdır. O, bu poemanı 1180-ci ildə başa çatdırmışdır. Bu poe-ma 6966 beytdən ibarət olmaqla, Azərbaycan Atabəyi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ünvanına göndərilmişdir. Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan 1186-cı ildə vəfat edir. Ona görə də əsərin mədhiyyə hissəsi Qızıl Arslana həsr edilmişdir. Bundan sonra şairin “Leyli və Məcnun” poeması gəlir. Bu poemanı ona Şirvanşah I Əxsitan sifariş etmişdir. O, ilk vaxtlarda bu sifa-rışı yerinə yetirməkdən boyun qaçırır, lakin oğlunun təkidilə sifarişilə qə-bul edir. Şairin böyük ustalıqla yazdığı bu poema 4613 beytdən ibarətdir [13. s.118]. 1196-cı ildə isə böyük ustad Nizami Gəncəvi “Həft peykər” (“Yeddi səyyarə”, “Gözəl”) poemasını yazır. Onu Ağsunqur Marağa haki-mi Ələddin Körpə Arslana ithaf etmişdir. Onun yaradıcılığında “İsgən-

dərnəmə” poeması az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu poema iki hissəyə bölünür. 10 min 540 beytdən 6896 beyti birinci hissəyə, 3644 beyt isə ikinci hissəyə aiddir. Birinci hissə “Şərəfnameyi-İskəndəri”, ikinci hissə “İqbalnameyi-İskəndəri” adlanır [13. s.129]. Bu poema da başqaları kimi konkret şəxsə ithaf olunmuşdur. Bu Azərbaycan atabəyi Nüsrətəddin Əbubəkr olmuşdur. Şairə bunun müqabilində 1000 qızıl veilməmişdir, 400 qızıl miqdarda isə illik maaş təyin olunmuşdur [13. s.129].

Şairin “Sirlər xəzinəsi” Yaxın Şərqdə didaktik fəlsəfənin şerdə ilk nümunəsi sayılır. Poemanın tədqiqindən aydın olur ki, 20 məqalət arasında ideya birliyi (vəhdəti) mövcuddur. Nizami Gəncəvinin bütün tədqiqatçıları yazırlar ki, onun Şərq poeziyasına güclü təsiri olmuşdur. Şərqdə onun poemalarına XIII əsrdən başlayaraq nəzirələr yazılmağa başlanmışdır. Amma araşdırıcılar arasında şairə poemaları sifariş verənlər və ithaf obyektlərin kimliyi barədə mübahisələr vardır. Bunlara misal olaraq “Leyli və Məcnun”un sifarişçisi Əhər hakimi Nüsrətəddin Piş-Təkin ibn Məhəmmədin (1155-1210) olduğu fikirdir [23. s.151.; 2. s.226.; 25. v.5. p.57-584.].

Təbii ki, bunlar əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki bu poemaların kimə həsr olunması vacib məsələ deyildir. Əsas odur ki, kimlərə həsr olunduğundan, hansı hökmdara ithaf olunmasından asılı olmayaraq bu poemalar Nizami Gəncəvinin bədii, elmi, fəlsəfi baxışlarının dərinliyini göstərir. «Onun mənəvi varlığından bəhs edərkən demək lazımdır ki, yazdığı dilin farsca olmasına baxmayaraq şairin daşdığı hissiyyəti ilə işlədiyi mövzular onun Azərbaycan duyğularından doymuş bir zövqə sahib olduğunu göstərmişdir. Ədəbi bir əsərin milli olması üçün yalnız onun formaca milli olması kafidirmi? Yoxsa bir əsəri milliləşdirən ruh, məna və məzmunudur? Bizim qənaətimizcə, yalnız forma kafi deyil və formanın böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, o, zəruri də deyildir. Hər bir əsəri milliləşdirən onun məzmunu və daxili varlığının milli olmasıdır... Əsəri milliləşdirən amil formadan çox məzmun və özlüyü, başqa ifadə ilə desək, dildən çox məna və məzmunudur» [12. s.26]. Mənbələrdən bəlli olur ki, dünyaya səs salan Azərbaycan şairinin ləqəbi “Nizaməddin”, künyəsi isə “Əbu Məhəmməd” olmuşdur. Yuxarıda anası haqqında məlumatla toxunduq və anasının kürd olmasının reallıqdan uzaq olmasını göstərdik. Lakin “İranın Kembric tarixi”nin beşinci cildində anasının “Rəisəyi-kürd” olub Gəncədə yaşamış

Azərbaycan kürdlərindən olan bir ailənin qızı olması faktı bir neçə yerdə qeyd olunmuşdur [13. s.35.; 25. v.5. p.578-579]. Nizami Gəncəviyə dərin biliyə sahib olduğu üçün “Həkim” (böyük bilici, müdrik) ləqəbi verilmişdi. «Ömrünün idrak və cismani hisslər haqqında təlimi əsasında, şair T.Kampanella, Tomas Mor, A.Sen-Simon və s. kimi görkəmli sosialistlərin fikrini bir neçə əsr qabaqlayaraq son dərəcə kamil bir nəzəriyyə yaratmışdır» [4. s.120]. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tədqiqi onu deməyə imkan verir ki, o, Pəhləvi, nəsturi və yəhudi dillərini bilmişdir. O, həm də dindar olmuşdur.

Bunula bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazır: “O, bir sufi sifətiylə sufiliyə çox yabancı olmadığı kimi, tərkî-dünyalıq istəyən dərvişlərə də özünü bağlamamışdı. İsfərdən və dünya nemətlərindən sui-istifadədən, bəd əməllərdən və hər cürə düşkünlüklərdən özünü qorumaqla bərabər, o, həyatı sevirdi və həyat sevgisində özünə məxsus bir gözəllik tapırdı, gözəl yaşamağı ürəkdən diləyirdi» [13. s.38]. Nizami Gəncəvinin bir sıra tədqiqatçıları onun sufi olduğunu qəbul etmir, lakin bir məsələdə həmrəydir ki, şair sufiyanə həyat tərzini keçirmişdir. Onun müxtəlif hökmdarlardan ənəm almasına baxmayaraq, sadə və təvazökar həyat tərzini keçirmiş, “az yemək, çox bağışlamaq” prinsipinə əməl etmişdir. Onun ilk vaxtlardakı həyat tərzini haqqında, konkret desək, “Sirlər xəzinəsi” poemasını yazana qədər dəqiq məlumat yoxdur. Lakin sonrakı həyat tərzini haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür. Həmin məlumatlardan bəlli olur ki, şair həyatının böyük bir hissəsini abidliyə həsr etmiş, nəfsini daima qorumuş, özünün həyat nemətlərindən bir çoxundan məhrum etmişdir. Eyni zamanda onun əsərlərindən o da bəlli olur ki, şair dövrünün görkəmli dövlət xadimlərinin ödənişli sifarişlərinə də əməl etmişdir. Buna misal olaraq, “Xosrov və Şirin” poemasında Azərbaycan atabəyi Qızıl Arslanı tərifləyərkən yazdığı sözləri misqal çəkmək olar: “ «Mən bir müddət qulluqdan kənarda qalsam da, hökmdara xidmət göstərməkdən tamamilə azad deyildim» [24. s.131].

XII yüzillikdə Azərbaycan ədəbi prosesi özünün uğurlu inkişaf dövrünü yaşayırdı. Buna səbəb Azərbaycanda Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin mövcudluğu və atabəylərin elmə, yaradıcılığa verdiyi diqqət idi. «Azərbaycan Atabəyləri (xüsusilə Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan) şairlərə, memar, mühəndis və inşaatçılara, həkim və elm nümayəndələrinə həmlik edirdilər. Məşhur şairlərin demək olar ki, hamısı Azərbaycan Ata-

bəyləri sarayında fəaliyyət göstərirdi. Onların bəziləri Orta (Mərkəzi) Asiyadan gəlir, bir neçəsi Şirvandan şairlərin yaradıcılığı üçün dözülməz mühiti olan saraydan (xüsusilə I Axsitan dövründə) qaçaraq Atabəylərə pənah gətirir. Atabəylər qaçqın şairləri öz himayəsinə götürür, onlara sığınacaq verir və yaşayıb yaratmaları üçün bütün imkanları yaradırdılar. İncə söz sərrafı sayılan Azərbaycan Atabəylərinə müasirləri olan müəlliflərin çoxusu öz əsərlərini ithaf etmişdir» [2. s.226, 227-228].

Orta əsrlər (XI-XII əsrlər) Azərbaycan ədəbi mühitinin ən yüksələn dövrüdür. Bu zaman Azərbaycan ədəbi mühiti dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi kimi dahiləri bəxş etmişdir. Bu dahilər XII əsrəqədərki ədəbi mühitin çoxəsrlik təkamülünün labüd və zəruri inkişafı nəticəsində yetişmişdilər.

Səlcuqlu dövrünün zəngin ədəbiyyat irsinin başında türk dastanları gəlməkdədir. Türklərdə dastan ədəbiyyatı çoxşaxəli olmuşdur. Bu dastanlarda ən qədim mifik ünsürləri belə özündə əks etdirən obraz, qəhrəman, təsvir və ifadə gücünə sahib olan qiymətli xəzinə sayılır. Bu mənada Abdülqadir İnanın sözləri yerinə düşür. Onun dediyi kimi, türklərin ilk yazılı abidəsi hesab edilən “Orxon kitabələrinin dili yüz illər boyunca istifadə edilmiş, inkişaf edilmiş milli dilinin bir nümunəsidir” [15. c.1. s.220]. Bu dövrdə türk aşığı, ozanları arasında “Alp Ər Tonqa”, “Oğuz Xan”, “Dədə Qorqud”, “Altın Xan” dastanlarının dillər əzbəri olduğu qaynaqlardan bəlli olur. Səlcuqlar dönəmində ən geniş areala yayılan dastanlardan biri də “Dədə Qorqud” dastanı idi və bu mənada ilk sıralarda yer almaqdadır. “Dədə Qorqud” dastanı sadəcə, Azərbaycan və Anadolu sahəsində deyil, Sibirdə, Türkistanda (Orta Asiyada), Qazaxıstanda, Tiyanşanda (Tanrı Dağları) və Ural türkləri arasında da bilinən, qısaca türklərin yaşadıkları geniş coğrafiyaya yayılmış qədim türk dastanı hesab edilir. Ölkəmizdə “Dədə Qorqud” dastanı haqqında çoxlu əsər və araşdırma aparıldığından [3. s.384-385.; 7] burada bilinən mövzular üzərində dayanmayacağıq [20]. Bu bir həqiqətdir ki, indiyə qədər Dədə Qorqud dastanının mənşəyi müəyyənləşdirilməmişdir. Azərbaycan Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında dastanın XI əsrdə, müstəqillik sonrası ədəbiyyatşünaslıqda isə V-VI əsrlərə aid olduğu düşüncəsi hakimdir. Dastanın tədqiqatı göstərir ki, bu dastan təkbaşına müstəqil bir dastan hesab edilə bilməz. Dədə Qorqud qədim Türk dastanlarından hissələri öz tərkibində saxlayaraq sonra-

dan müstəqil dastan halını almışdır. Bunu Dədə Qorqudda yer alan daha qədim türk dastanlarında qarşılaşdığımız ünsürlərə əsaslanaraq söyləyə bilərik. İlk əvvəl onu qeyd edək ki, Dədə Qorqud dastanı çox gec dövrlərdə qələmə alınmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud ala lisani taifei-Oğuzan” adını daşıyan nüsxələrdən biri Almaniyanın Drezden Krallıq Kitabxanasından tapılmış və bu yazmanın adı ilk dəfə Alman alimi Dize tərəfindən çəkilmişdir. Bu alim özünün “Denkwürdigkeit von Asien” adlı əsərinin üçüncü cildinin 399-cu səhifəsində Təpəgöz hekayəsinin almanca mətnini vermişdir [16]. Bu yazmanı ilk dəfə elm aləminə tanıdan isə V.V.Bartold olmuşdur. Dastanın ikinci nüsxəsi Vatikan kitabxanasında aşkar edilmişdir. İlk yazmada 12, ikincisində isə 6 hekayənin (boyun) olduğu Dədə Qorqud nüsxəsində tarix qeyd edilməmişdir. Ancaq dastanda keçən bəzi ifadələr əsəri yazıya keçən müəllifin XVI əsrdə yaşadığını ortaya qoymaqla [3. s.385]. Faruk Sümərin fikrincə, dastanı qələmə alan şəxs Osmanlı mühitində, Ərzurumda yaşamışdır. [14. s.351]. Bunu onunla sübut edir ki, Osmanlı lehinə dastanda açıq ifadələr işlənməkdədir. Amma onu da qeyd edir ki, dastanı qələmə alan şəxsin Ağqoyunlu türkmənlərindən olduğuna şübhə yoxdur. F.Sümər müəllifin “xəlifə Osman ilə peyğəmbərin zövcəsi Ayşənin” adlarını çəkməsini onun sünni olduğuna dəlalət etdiyini irəli sürsə də [14. s.352], dastanda Kərbəla, Hz.Hüseyn və Hz.Həsənin adları da keçməkdədir [41. s.118, 189, 190], bu dastanı qələmə alan şəxsin məzhəbi tərəfinin aydın olmadığını, türk xalq islam anlayışına bağlı biri olduğunu ortaya qoymaqla. Dastanın tədqiqi onu da deməyə imlan verir ki, onun yazıya keçirildiyi tarix dastanın yazıya alındığı tarixdən min, bəlkə də daha artıqdır. Dastan haqqında mükəmməl nəticə ondan ibarətdir ki, dastan VI-VIII əsrlərdə formalaşmağa başlamış, VII-IX əsrlərdə isə tam təşəkkül tapmışdır. Dastandan bəlli olur ki, boylarının əksəriyyətinə oğuzların islamaqədərki maddi-mənəvi həyatını əks etdirən ünsürlər, adət-ənənələr, əxlaq normaları özünün əksini tapmışdır [9. s.16]. «Tərcüməçilərə görə, hadisələrin çoxu tarixidir, burada ziddiyyətlər də var... Müəlliflər Qorqudu tarixi şəxsiyyət hesab edirlər... Tərcüməçilər belə hesab edirlər ki, Dədə Qorqud tarixi şəxsiyyətdir. O, oğuzların X-XI əsrlərdə Yenikənddə (paytaxt) hökmranlığı vaxtı dövlət xadimi, diplomat olmuşdur. Kiçik Asiyada isə o, müqəddəsləşdirilmiş, övliya səviyyəsinə qaldırılmış, əfsanəvi bir adama çevrilmişdir. Burada belə bir fikir də müdafiə olunur ki,

dastanlar çox ehtimal ki, ilk dövrlərdə şeirlə yazılmış, sonralar isə ozan olmayan bir sıra şəxslər tərəfindən yazıya köçürülmüşdür» [9. s.123].

Dastanın boylarından bəlli olur ki, başlıca hadisələr Azərbaycan ərazilərində baş verir: «Dədə Qorqud» kitabındakı hadisələrin coğrafi koordinatları da ümumiyyətlə Azərbaycana uyğundur, bu boyların ən qədim köklərində Orta Asiya motivləri olmuş olsa da belə, bunlar Qafqazda, daha dəqiq desək, Azərbaycanda ümumiləşib» [5. s.66]. «Dədə Qorqud» dastanı ilə tanışlıq Türkiyə Cümhuriyyətində XX əsrin başlanğıcında olmuşdur və bununla bağlı elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bunların içərisində M.Erginin tədqiqatları xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Onun qənaətləri daha obyektiv sayılır [17, II c.; 97]. Türkiyə tədqiqatçıları içərisində Orxan Şaiq Çökyay da bu möhtəşəm abidəni daha əhatəli, geniş və dərinlən tədqiq etmişdir. Onun qənaəti ondan ibarətdir ki, dastan XV əsrin sonunda yazıya köçürülə bilər, dastanın dili isə Azərbaycan dili olmamışdır. O, bunu onunla əsaslandırır ki, XIV əsrdə Azərbaycan dili hələ müstəqi dil kimi fəaliyyət göstərməmişdir. Yanaşmasını davam etdirərək M.Ergin dastanın Azərbaycan dilində yazıldığı fikrini tənqid edir və abidənin «müştərək Səlcuq dilində» yazıldığı qənaətinə gəlir (19; 9).

«Dədə Qorqud» dastanının məhz Azərbaycan ictimai-siyasi, mədəni zəminində təşəkkül taparaq inkişafı inkarolunmaz tarixi gerçəklikdir. Əsər qəhrəmanlarının Azərbaycan oğuzları olduqları bütün boyların məzmunundan bəllidir [10. s.135].

Səlcuqlular dövründə türkcənin əsas yazı və ədəbi dili xaqanlı və ya qaraxanlı türkcəsi adı verilən türk ləhcəsi idi. XI-XIII əsrlərdə ortaya çıxan Quran tərcümələri, təfsirləri, ədəbi əsərləri və lüğətləri əsasən bu dialektə yazılmışdır. Səlcuqlu türk dili ədəbi mühitinə də qaraxanlı dialektinin təsir altında olduğuna şübhə yoxdur. Türkcənin oğuz ləhcəsi, oğuzların Azərbaycan, İran və Anadolu coğrafiyasında yerləşdikləri dövrdən etibarən qaraxanlı dialektinin təsir dairəsindən çıxaraq ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmişdilər. Xüsusilə də Azərbaycan və Anadolu coğrafiyasında oğuz ləhcəli türkcə yüksək bir inkişaf mərhələsi keçərək yeni-yeni əsərlər meydana gətirmişdilər. Dədə-Qorqud dastanı da oğuz ləhcəsində oxunmuş və əzbərlənmişdir [3. s.392-393].

Bütün bunlar, xüsusilə Qərbi tarixçiliyində, o cümlədən «İranın Kembric tarixi» çoxcildliyində yer alan Səlcuqlu dövründə türklər köçəri həyat

tərzinə sahib olduqları halda İran coğrafiyasına gələrək “yüksək fars ədəbi mühitinin təsiri altına girərək öz mədəniyyətlərini yaratmışdılar” tərzində hakim görüşün əsassız və təməlsiz olduğunu ortaya qoymaqladır. Bu görüşün təsiri altında bizim tarixçiliyimizdə ortaya atılan Səlcuqlular və Atabəylər “qəbilə quruluşunu mühafizə edən və yazısız türk dillərində danışan köçərilərin nümayəndələri idilər” [2. s.222] şəklindəki açıqlamaların heç bir hökmünün qalmadığının əyani isbatıdır.

Nəticə:

Məqalədə XII əsrdə ədəbi məktəbin yaranmasından və həmin dövürdə yaşayıb yaratmış şair və yazıçılardan söhbət açılır. Onların yazıb yaratdıqları əsərlərdən də geniş şərh olunur. Eyni zamanda məqalədə türk xalqlarının mənəvi sərvəti olan “Kitabi Dədə Qorqud dastanı” ı haqqında da məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar “İranın Kembric Tarixi” çoxcildliyi əsasında digər mənbələrlə müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Təəssüflər olsun ki, avromərkəzçilik siyasətinin təsiri ilə yazılan bu çoxcildlikdə bu dövürdə yaşayıb yaradan bütün şair və yazıçılar fars kimi qələmə verilir. Biz isə digər tutarlı mənbələrin məlumatlarından istifadə edərək bunun yalnız olduğunu məqalədə isbat etməyə çalışmışıq.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan dilinə tərcümə. Bakı: Yazıçı, 1987, 647 s.
2. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər) Bakı, Elm, 1984, 268 səh.
3. Əkbər N.Nəcəf. Səlcuqlu dövlətləri və Atabəyləri tarixi. (Oğuzların ortaya çıxmasından – XIV əsrə qədər). Bakı, Qanun, 2010, 756 s.
4. Əliyev R. Nizami. Qısa biblioqrafik məlumat. Bakı: Yazıçı, 1982, 379 s.
5. Hacıyev T. Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi (Oçerklər və materiallar). Bakı: Maarif, 1983, 188 s.
6. Aşurbəyli Sara. Bakı şəhərinin tarixi. Orta əsrlər dövrü. Bakı, Avrasiya press, 2006, 416 səh
7. Kitabi-Dədə Qorqud. Həmid Araslı nəşri. Bakı: 1962.
8. Kitabi-Dədə Qorqud izahlı lüğəti. Bakı: 1999.
9. Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
10. Qasımov X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Azpoliqraf, 2008, 448 s.
11. Məhəmmədəli Tərbiyyət. Danışməndani-Azərbaycan. Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları. Bakı: Azərnəşr, 1987, 464 s.

12. Onullahi S.M. Təbrizin maarif və məktəb tarixindən (XIII-XV əsrlər). – Azərb. SSR EAX, TFHS, 1976, №4., s.32-36.
13. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azərnəşr, 1991, 232 s.
14. Sümər F. Oğuzlar: Tarixləri, boy təşkilatları, dastanları, Türkiyə türkcəsindən tərcümə edəni Ramiz Əsgər. Bakı, Yazıçı, 1992, 432 s.

Türk dilində:

15. İnan A. “Türk Dastanlarına Genel Bir Bakış”, Makeleler ve İncelemeler. c.1. s.220.
16. Kilisli Muallim Rıfat. Kitab-i Dede Korkut ala lisani taife-i Oğuzhan, İstanbul: 1332 (1916), 172+10 s.
17. .Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı. II cilt. Ankara: TTK Basımevi, 1963, 483 s.
18. Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı. Ankara: Ankara Universitetinin Basımevi, 1964, 217 s.
19. Orhan Şaik Çökyay. Dedem Korkutun kitabı. İstanbul: 1973, 1000 s.
20. Özsoy B.S. Dede Korkut Kitabı (transkripsiyon-inceleme-sözlük), Ankara: 2006, 322 s.

Rus dilində:

21. Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад. Мунис-Наме. Перевод и примечания Р.М.Алиева. Баку: Язычы. 1991, 584 с.
22. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку: ЭЛМ, 1983, 344 с.
23. Бертельс Е.Э. Низами (Творческий путь поэта). Москва: Изд-во АН СССР, 1956, 262 с.
24. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. Москва: Наука, 1965, 522 с.

İngilis dilində:

25. The Cambridge history of İran. In eight volumes. Volume 5. The Saljuq and mongol periods. edited by J.A.Boyle. Cambridge at the university press, 1968, 770.

Fars dilində:

26. Vəkfnameyi Rubbi Rəşidi . Əsəri Rəşidəddin Fəzlullah be Kuşəşe Müctəba Minəvi və İrəc Əfşar. Tehran:2536 (şahənşah ili)/m.1977, 352 s.

С. Абдуллаева

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ В XII ВЕКЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ ШКОЛЫ В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ (НА ОСНОВЕ « КЕМБРИДЖСКОЙ ИСТОРИИ ИРАНА»)
РЕЗЮМЕ**

В этой статье говорится о появлении в Азербайджане в XII веке литературной школы, а также о поэтах и писателях того периода. В статье подробно описаны созданные ими произведения. В то же время, в статье нашли отражение сведения о дастане « Китаби Деде –Горгуд», который является духовным достоя-

нием тюркских народов. Все эти данные анализируются на основе сопоставления с Кембриджской историей Ирана и других источников. К сожалению, в данном многотомнике, который написан под влиянием концепции евроцентризма, все писатели и поэты, жившие и творившие в тот период были представлены как персы. Но в данной статье мы постарались опровергнуть данную версию и для доказательства использовали другие сведения, взятые из более достоверных источников.

S.Abdullayeva

**CREATING OF LITERARY SCHOOL IN AZERBAIJAN IN XII CENTRY(ON
THE BASIS OF “CAMBRIDGE HISTORY OF IRAN”)**

SUMMARY

At the article is talking about creating literary school in XII century and also poets and writers who lived and created at the same period. Works which have been written by them is commenting. Also at the article found information about the saga “Kitabi Dədə Qorqud” which is spiritual wealth of Turkic peoples. All of these are analyzing on the ground of Cambridge history of Iran, comparatively other sources. Unfortunately, at this book, which is written Under the influence of euro centerism, all poets and writers, who lived at the period are introduced as persian. But we using other good sources materials at the article tried to prove that wrong.

OSMANLI DÖVLƏTİNDƏ ŞAHNAMƏÇİ ALİMLƏRDƏN BİRİ OLAN SEYYİD LOĞMAN URMƏVİ

Bilal DƏDƏYEV

Açar sözlər: Azərbaycanlı şahnaməçilər, Osmanlı dövləti, Seyyid Loğman Urməvi, şahənşahnamə, hünərnəmə.

Keywords: The Shahnameci, the Ottoman Empire, Sayyid Lohmann Urmawi, shahnamə, hunarname

Ключевые слова: Азербайджанские шахнамечи, Османское государство, Сейид Логман Урмави, шаханшахнаме, хуненаме

Osmanlı dövlətində "şahnamə" yazma ənənəsi Firdovsinin "Şahnamə"sinə görə İran ədəbi mühitinin təsiri ilə ortaya çıxsada, bu ənənəni həyata keçirənlər əsasən Azərbaycan ədibləri olmuşdur. Belə ki, Fateh Sultan II Mehmed (1451-1481) İstanbulun fəthindən (29 may 1453) sonra güclü imperiyaya çevrilən Osmanlı dövlətini daha da inkişaf etdirmək üçün qonşu müsəlman ölkələrdən çoxsaylı elm və mədəniyyət xadimini öz ölkəsinə cəlb etmişdir. Bunların içərisində otuza qədər Azərbaycandan gələn şairlər də olmuşdur. Osmanlı cəmiyyətində bu azərbaycanlı mədəniyyət xadimlərinə çox böyük hörmət və rəğbət göstərildiyi və dövlət tərəfindən onların planlı bir şəkildə ölkəyə yerləşdirilməsini mənbələr təsdiq edir. Məhz Osmanlı dövlətində ilk "şahnamə" nümunələrini ərsəyə gətirənlər də Azərbaycan ədəbi mühitinin yetişdirdiyi bu şairlərdən olan Keşifi və Məali olmuşdur [23. s.12-13; 27. s.58].

Şahnamə yazma ənənəsi daha sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Osmanlı dövlətində rəsmi və planlı bir şəkildə ilk "şahnaməçilik" işi və bunun müqabilində təyin olunan "şahnaməçi" vəzifəsi Qanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dövründə ortaya çıxmışdır. Osmanlı dövlətində "şahnaməçi" sözü "sultanın kitabını yazan şəxs" mənasına gələn saray tarixçiləri ilə bağlı istifadə olunmuşdur. Şahnaməçilərin gördüyü iş isə, Osmanlı xanədanının şərəfli tarixini şeir dilində yazdıqdan sonra, bu əsərləri cildlənmiş bəzəkli kitablar halına gətirməkdən ibarət idi. Ümumiyyətlə, Osmanlı tarixində XVI əsrin ortaların-

Bilal Dədəyev – Qafqaz Universiteti Sosial və humanitar elmlər İnstitutu, "Qarabağ tədqiqatları" şöbəsinin müdiri, Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

dan başlayaraq XVII əsrin ortalarında saraydakı bu vəzifəyə ümumi olaraq səkkiz nəfər təyin edilmişdir [34. s.456-458]. Bu şahnamə-çilərdən ilk dördü azərbaycanlı alim-şairlər olmuşdur. Bunlar Sultan Süleyman dövrünün şahnaməçiləri olan Fətulla Arif Çələbi ilə Əflatun Şirvani və Sultan II Səlim (1566-1574) ilə Sultan III Murad dövründə fəaliyyət göstərmiş Seyyid Loğman bin Hüseyn Urməvi və Nitqi Şirvanidir.

Osmanlı dövlətində uzun illər şahnaməçi kimi fəaliyyət göstərmiş Seyyid Loğman haqqında Azərbaycanda demək olar ki, müstəqil heç bir araşdırma aparılmayıb. Sadəcə Elnur Nəsirov 2011-ci ildə çap etdirdiyi "Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı alimlər" kitabında Bursalı Mehmet Tahirin əsərindən istifadə edərək onun barəsində yarım səhifəlik bioqrafik məlumat vermişdir [26. s.328-329]. Türkiyədə isə Seyyid Loğmanın əsərlərinin bir neçəsi nəşr edilib və Bəkir Kütükoğlu tərəfindən onun haqqında məqalə yazılmışdır [19]. 2014-cü ildə Osmanlı dövlətində azərbaycanlı şahnaməçilər haqqında yazdığım məqaləmdə bəzi əlavələr edərək onun həyat və yaradıcılığına toxunmuşdum [7. s.161-162]. Ancaq, əldə etdiyim yeni mənbə məlumatları onun haqqında yeni məqalə yazmağıma şərait yaratdı. Mövzu ilə bağlı başlıca məlumatları Seyyid Loğmanın əsərlərindən və Osmanlı mənbələrindən əldə etmək mümkündür. Bu mənbələr arasında Seyyid Loğmanın çağdaşları olan Gelibolulu Mustafa Əli (1541-1599) ilə Nevizadə Ətainin (1583-1635), XIX-XX əsr Osmanlı tarixçiləri Məhməd Cəmaləddin Əfəndinin (v. 1845), Məhməd Sürəyyanın (1845-1909) və Bursalı Məhməd Tahirin (1861-1925) əsərlərindən də istifadə etmişik. Eyni zamanda mövzumuzla əlaqəli olan kifayət qədər kitab və məqalədən yararlanmışıq.

Osmanlı dövlətinin məhşur şahnaməçilərindən biri olan Seyyid Loğman, əslən Azərbaycanın Urmiya bölgəsindəndir. Öz əsərlərində onun adı Seyyid Loğman bin Seyyid Hüseyn əl-Aşuri əl-Hüseyni əl-Urməvi şəklində qeyd olunmuşdur [5. s.135; 18. s.208; 17. s.94]. Ümumiyyətlə isə, Osmanlı dövlətində şahnaməçi Seyyid Loğman kimi tanınmışdır.

Seyyid Loğmanın Osmanlı dövlətinə nə zaman getdiyinə aid məlumatlar Xəlil İnalçıqın qeyd etdiyinə görə, onun öz əsərlərindən biri olan "Hünərnəmədə" aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Müəllifin bildirdiyinə görə, bu hadisə Sultan Süleymanın 1548-ci ildə Azərbaycana – Səfəvilər üzərinə təşkil etdiyi hərbi yürüşləri zamanı baş vermişdir. Sultan Süley-

man Hələbdə qışladığı zaman atası ilə birlikdə Hısnıkeyfdə "tımar əri" vəzifəsində işləyən əmisinin yanına gəldiklərini bildirən Seyyid Loğman, oradan Hələbdə olan Şəmsi Paşanın yanına getdiklərini geyd edir. Münşi və şairlərə çox böyük hörməti olan Şəmsi Paşa onlara qarşı yüksək səviyyədə iltifat göstərərək, türk dilində şeir söyləmək şərtilə Seyyid Loğmanı da öz yanında tanınmış şairlərin iştirak etdiyi "muşara məclisinə" aparır. Şəmsi Paşa Seyyid Loğmanın orada Sultan Süleymanı mədh edən qəzəlini 1549-cu ilin baharında Diyarbəkir vilayətinin Almalı yurdunda dincələn sultana göstərir. Qəzəli çox bəyənən Osmanlı sultanı, Seyyid Loğmana yüz qızıl pul "caizə"-bəxşiş verir və ona Diyarbəkir vəqf gəlirlərindən müəyyən maaş verilməsini əmr edir. Bundan başqa səfərdə iştirak edən şairlərə

Ahımla nalə gülğuləsin (gürultu) inləyən bilür,

Çengü çəğanəyi (çalğı aleti) lüləsin dinləyən bilür.

şəklində bir beyt göndərərək, tamamlanmasını istəyir. Orada bir neçəsi azərbaycanlı olan dövrün tanınmış Osmanlı şairlərindən Heydər Rəmmal, Xəyali, Səhabə və Bidari kimi Seyyid Loğman da bir beyt söyləyir. Loğmanın beyti belə olub:

Əyyüb qissəsin demə hər dinləyən bilür,

Aşiq kimi bəlayə düşüb inləyən bilür.

Nəzirə sultanın xoşuna gəldiyi üçün şairlərə üç mindən on min axçaya qədər caizə bağışlayır. Seyyid Loğman "Hünərnəmə" əsərində bu hadisənin Osmanlı sultanının xidmətinə alınmasında mühüm təsiri olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir [11. s.375-376]. Məhz, bundan sonra, yəni 1549-cu ilin yazından etibarən Osmanlı dövlətində məskunlaşan Seyyid Loğman, əldə etdiyi bu maddi imkanlar sayəsində elm və təhsilini davam etdirmişdir.

Türk tarixçisi B.Kütükoğlu əldə etdiyi arxiv sənədinə əsaslanaraq Seyyid Loğmanın Osmanlı dövlətində ilk rəsmi vəzifəsinin 1563-cü ildə Mosula bağlı olan Xərir qəsəbəsinin qazısı olduğunu qeyd edir [19. s.208]. Seyyid Loğmanın 1549-cu ildən 1563-cü ilə qədər olan fəaliyyəti hələlik bizə məlum deyildir. Ancaq, onu qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı təhsil və tədrisində Fateh Sultan Mehmeddən sonra, ən ciddi təkmil-ləşdirmə islahatları Qanuni Sultan Süleyman dövründə aparılmışdır. 1538-ci ildə çıxarılan elm və təhsil qanunnaməsi əslində "Molla və müdərrişlərin

dərs vermə səlahiyyətləri haqqında hazırlanan əmirnamə” şəklində öz təsdiqini tapmışdır. Burada ələ alınan əsas məsələlərdən biri də, müdərris təyin olunmaq üçün "mülazimət sistemi" adı verilən mədrəsə məzunlarının qeydiyyatdan keçərək ruznamə dəftərində sıra gözləmələridir. Ümumiyyətlə Osmanlı dövlətində mülazim göstərilmə işi şeyxülislam, padşah müəllimləri, Rumeli və Anadolu qazisəgərləri, naqibuləşraflar (seyyidlər qurumu), Məvali-i kiram qazıları (yüksək rütbəli qazı hakimlər və "Bilad-ı Selase" şəhərləri olan İstanbul, Ədirnə və Bursanın qazıları), "Bilad-ı Selase" dedikləri İstanbulda Üsküdar, Qalata və Əyyub bölgələrinin müftüləri (axundları) və yüksək mədrəsə müdərrisləri kimi vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilirdi. Mülazim olan mədrəsə məzunu yuxarıda adları sadalanan vəzifəli şəxslər tərəfindən təqdim olunur və o əyalətin qazisəgərinin, bəzi hallarda isə şeyxülislamın təsdiqindən sonra növbəyə yazılırdı. Dövlət bu məsələni cox ciddi olaraq nəzarətdə saxladığı üçün, Sultan tərəfindən bu üsulun tətbiq edilməsi haqqında 1561-ci ilin avqust və 1566-cı ilin mart aylarında ard-arda iki dəfə "növbət fərmanı" da verilmişdi [3. s.460; 4. s.960-961; 12. s.218-223]. Osmanlı dövlətində Qanuni dövrünə xas mədrəsələrlə bağlı ümumi qaydalara görə isə, yüksək mədrəsə təhsili 5 və ya 6 il idi. Məzun olanlara "icazət" adı verilən diplom təqdim edilirdi. Müdərris, bu məzunların içindən çalışqan, tərbiyəli və savadlı şəxsi özünə "müid" seçə bilərdi. Sistemətiq olaraq yalnız bundan sonra məzunların "mülazim" olma haqqı olurdu. Növbətə alınan mülazim müdərris olmaq üçün o dövrdə təxminən 7 il gözləməli idi [31. s.354-359]. Eləcə də qazılıq üçün də mülazimət sistemi, yəni növbəyə alınma var idi. Adətən, müdərisslikdən sonra alimlər içindən seçilən bu şəxs, xüsusi yoxlamalardan sonra Şeyxülislamlıq qurumunda "mülazim" olaraq qazılıq növbəsinə alınırı [25. s.441]. Buradan aydın olur ki, Seyyid Loğman da, 1549-1563-cü illər arasında Osmanlı mədrəsələrində təhsil aldıqdan sonra müxtəlif yerlərdə də işləmiş və qazı olması üçün Osmanlı bürokratlarının imtahanlarından müvəffə-qıyyətlə keçmişdir.

Seyyid Loğmanın şahnaməçi vəzifəsinə yüksəlməsində əslən azərbaycanlı olan iki alim mühüm rol oynamışdır. Onlardan biri, 1548-ci ildə Azərbaycana yürüşündən qayıdan Qanuni Sultan Süleymanla birlikdə İstanbulla gedən məhşur Nəqşibəndi şeyxi və təfsirçi alim Şeyx Əbu Səid-i Sani b. Sunallah (1514-1572) [32. s.104; 28. s.225], və digəri isə, övlad-

ları XVII əsrin sonlarına qədər Osmanlı dövlətində müxtəlif vəzifələrdə işləmiş Əhmədşadilər ailəsinin banisi Şəmsəddin Əhməd Ənsari Qarabaği (v. 1600) [6. s.10-11] olmuşdur. Tarixçi B.Kütükoğlu Seyyid Loğmanın şahnaməçilik vəzifəsinə təyin edilməsindən bəhs edərkən "Şeyx Əbu Səid vasitəsi ilə, Sokollu Mehmed Paşanın Lüləburqaz və İstanbuldakı mədrəsələrində müdərris olan Şəmsəddin Əhməd Qarabaği ilə tanış olmuş, Firudin bəyin Sigetvar səfəri ilə əlaqəli əsərini nəzm halına salıb, bunun nəticəsində hazırladığı ilk yazılarını ona təqdim etmiş, bu yazıları ...öndə gələn digər alimlər də bəyənib və əsərin üzünün köçürülüb padşaha təqdim olunmasından sonra ona 1569-cu ilin iyulunda şahnaməçilik vəzifəsinin verildiyini" bildirməkdədir [19. s.208]. Buradan aydın olur ki, Seyyid Loğman, məhz azərbaycanlı alimlərlə məsləhətləşdikdən sonra yazdığı şeirlərini Osmanlı bürokratlarına göstərərək, onların təqdirini qazana bilmişdir. Hətta verdiyi dəstəyə görə 1581-ci ildə yazıb tamamladığı "Şahnamə-i Səlim xan" əsərinin bir minyatüründə Şəmsəddin Əhməd Qarabağinin şahnaməçilər qrupuna dərs keçdiyi səhnənin təsvirini verərək bir ustad müəllim kimi ona olan hörmətini tərənnüm etmişdir [8. s.291]. Beləcə, Sultan II Səlim (1566-1574) dövründə nişancı vəzifəsində işləyən Firudun bəy vasitəsilə Osmanlı dövlətinin baş vəziri Sokollu Mehmed paşanın himayəsinə girən Seyyid Loğman, 1569-cu ildə Əflatun Şirvanidən sonra şahnaməçi vəzifəsinə təyin edilir. Şahnaməçi kimi isə, onun ilk işi Qanuni Sultan Süleymanın vəfat etdiyi və Firudun bəyin də yer aldığı 1566-cı ildə düzənlənən Sigetvar səfəri olmuşdur.

1574-cü ilin dekabrında taxta çıxmaq üçün İstanbula gələn yeni hökmdar Sultan III Muradı qarşılama mərasimində iştirak edən Seyyid Loğman, artıq Osmanlı dövlətinin baş katibi vəzifəsində çalışırdı. Bu işində ona dəsdək verənlərdən biri də heç şübhəsiz ki, əslən azərbaycanlı olan "Tacü't təvarix" əsərinin müəllifi Osmanlı dövlət adamı, tarixçi, alim, gözəl xəttat və Sultan III Muradın müəllimi olduğu üçün "Xacəyi sultan" adıyla tanınmış Xoca Məhəmməd Sadəddin olmuşdur [9. s.633-634; 33. s.196-198].

Seyyid Loğman şahnaməçi vəzifəsindəki xidmətlərinə görə Sultan III Murad tərəfindən bir neçə dəfə "tərəqqi" mükafatına layiq görülmüştür. Osmanlı maliyyə sistemində dövlət qulluqçularına vəzifələrində gördükləri üstün işlərə görə aldıkları "ulufə" və ya "məvaciblərinə" əlavə olaraq

"tərəqqi" adında pul mükafatı verilirdi. Seyyid Loğman öz şahnaməçilər qrupu ilə başladığı Şahnamənin II Səlim dövrünü yazdığında 1000 axça, "Şahənşahnamə"nin I cildini tamamlayınca 10 min axça, 14 noyabr 1583-cü ildə "Tomar-ı Hümayun"nun I cildini miniatürlərlə bəzəyincə daha 10 min axça və 1589-cu ildə "Hünərnəmə"nin II cildinə görə isə 20 min axça tərəqqi mükafatı almışdır [15. s.119-129; 19. s.208; 2. s.479-481]. "Tomar-ı Hümayun" işindən sonra Seyyid Loğmanın vəzifəsi də artırılaraq Divan-ı Hümayun katibliyi səviyyəsinə çıxarılmışdır. 1581-ci ildə "Şahənşahnamə"nin I cildinə görə "tərəqqi" mükafatı alanların arasında başqa bir azərbaycanlı alim, Molla Ələəddin Mənsurun da adı keçməkdədir. O, İlyas adında bir katibin vəfat etməsindən sonra, məhz Seyyid Loğmanın tövsiyyəsilə xəttat olaraq iş alınmışdır [13. s.29, 49-50; 15. s.120]. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə bir kitabı ərsəyə gətirmək üçün üç ayrı sənətkara; kitabı yazmaq üçün katib- xəttata, kitabı bəzəmək üçün nəqqaş-rəssama və son olaraq bunları kitab halına salmaq üçün isə, cildçiyə, yəni mücəllidə ehtiyac var idi. Seyyid Loğman bu peşə sahiblərini bir yerə yığaraq "şahnaməçilər qrupu" yaratmışdır. Burada çalışanların sayı 1589-cu ildə 58, 1569-1595-ci illər arasında isə, ümumi olaraq 126 sənətkardan ibarət olmuşdur [14. s.165; 15. s.122]. Seyyid Loğmanın əsərlərinin ərsəyə gətirilməsində əməyi keçənlərdən biri, bəlkə də birincisi heç şübhəsiz ki, nəqqaş Osmandır. Əslən azərbaycanlı olan nəqqaş Osman, Osmanlı sarayında bir nəqqaş kimi öz fəaliyyətinə Sultan Süleymanın hakimiyyət dövründə təxminən 1558-ci ildən başladığı bilinir. Onun şahnaməçilər qrupunda çalışması 1569-cü ildə hazırlanan Sigetvar səfəri əsəri ilə başlayaraq Seyyid Loğmanın bu vəzifədəki son günlərinə qədər davam etmişdir. O, ərsəyə gətirdiyi əsərləriylə Osmanlı minyatür sənətinin "ilk böyük sənətkarı" kimi tanınmaqdadır [11. s.43; 20. s.177-179; 14. s.118-132; 29. s.73].

Təqribən 25 illik şahnaməçilik xidməti dövründə Seyyid Loğman, şahnamə və vaqiənamə üslubunda bir çox əsər ərsəyə gətirmişdir. Bunlara şahnamə şəklində olanlar, "Zəfərnəmə"(1578), "Səlim xannamə" (1581), "Şahənşahnamə"- I cild (1581) və II cild (1592); vaqiənamə kimi isə "Hünərnəmə" (üç fəslə daha əvvəlki şahnaməçilər olan Fətulla Arifi və Əflatun Şirvani tərəfindən yazılsa da, davamı olaraq I cildini 1584 və II cildini isə 1588-ci ildə Seyyid Loğman tamamlamışdır), "Sur-i Hümayunnəmə" (1582), "Tomar-ı Hümayun" (1583), "Oğuznamə" əsərləridir. Bunlardan

başqa, onun hal və hərəkətlərin insanın xasiyyətinə təsirindən və Osmanlı sultanlarının zahiri görünüşü ilə geyimlərindən bəhs edən "Şəmail-namə" kimi də adlandırılan "Qiyafətül-insaniyyə və şəmailil-Osmaniyə" (1579), "Silsilənamə" və "Züdətüt't-Təvarix" (1583-86) əsərləri ilə hələlik gün işığına çıxarılmayan "Risələtül-alətir-rasadiy-yə" adında bir əsərinin də olduğundan bəhs olunur. Eyni zamanda öz fikri düşüncəsinə uyğun bir neçə əsərin bəzi hissələrini türk dilinə də tərcümə etmişdir. Seyyid Loğman şahnaməçilik işini yerinə yetirərkən xəttat və nəqqaşlardan çox yüksək səviyyədə istifadə etmişdir. Onun hazırladığı "Zəfərnəmə"də 25, "Səlim xannamə"də 44, "Şahənşahnamə"də 153, "Sur-i Hümayunnamə"də 500, "Tomar-ı Hümayun"da 40, "Hünərnəmə"də isə 110 mniatür şəkilə yer verildiyi ortaya çıxarılmışdır [9. s.632; 5, C. I, 136; 19. s.208-209; 34. s.457; 15. s.119-129; 26. s.328-329].

Seyyid Loğmanın ailəsi və qohum-əqrabası haqqında da bəzi məlumatlar bilinir. Oğlu Ərəstunun (Türk dilində Aristo (Aristotel) olaraq qeyd edilir) yüksək maaş və mükafatlar alaraq divan-ı hümayun katibi və mütəfərriqə (padşah, baş vəzir və vəzirlərin əmrlərini ünvanlarına təslim edən vəzifədar) vəzifəsində işlədiyi; qardaşları Əflatun və Zeynalabidinin yenə dövlət qulluqçusu olduğu; bacısı oğlu Hacıəli və əmisi oğlu Bədiüzzamanın da müxtəlif vəzifələrə təyin edildiyi arxiv sənədlərindən ortaya çıxarılmışdır [15. s.130].

Sultan III Mehmedin (1595-1603) hakimiyyətə gəlməsindən sonra 20 sentyabr 1595-ci ildə Seyyid Loğman işindən çıxarılaraq yerinə Mehmed Subhi Taliqzadə təyin edilmişdir. Maraqlısı budur ki, Seyyid Loğmanın digər tələbəsi klassik şahnaməçiliyin üsul və qaydalarını yaxşı bilən və əslən azərbaycanlı olan Nitqi Şirvani adında biri olmuşdur. Mehmed Subhi Taliqzadə isə, bundan əvvəl Divan-i Hümayunun üzvü olmaqla yanaşı, divan katibi vəzifəsində çalışmışdır. Onun dövründə şahnamələrin yazılmasında mahiyyət etibarilə olmasa da, üsul və yazı qaydaları olaraq bəzi dəyişikliklər yaşanmağa başlamışdır. Bundan sonra şahnamələr farsca yox, türkcə yazılmış və nəzm yerinə nəsrdən istifadə olunmuşdur. Seyyid Lokmanın çağdaşı olan Mustafa Ali isə, bu üç şahnaməçinin son illərdə bir yerdə işlədiyini bildirərək, Taliqzadə ilə Nitqiyə də Sultan III Murad tərəfindən şahnaməçi "bəratı", yəni fərmanı verildiyini qeyd etməkdədir [9. s.634; 34. s.457].

Şahnaməçilikdən çıxarıldıqdan sonra ona bəzi işlər tapşırılsa da, öz işinə qarşı həvəssiz davranan Seyyid Loğman, ortaya yeni əsərlər çıxara bilməmişdir. Belə olduqda ona "kənar dəfdərində" bir iş verilərək mərkəzdən uzaqlaşdırılmışdır. O, 1601-ci ilin dekabr ayında İstanbuldan ayrılaraq Misirə köçmüşdür. Onun bu tarixdən sonrakı taleyi haqqında heç bir məlumat əldə edilməmişdir. Bursalı Mehmed Tahir (1861-1925) ümumiyyətlə onun 1601-ci ildə vəfat etdiyini yazır [22. s.51-52; 5, C. I, 136; 30, C. III, 902; 19. s.208].

Osmanlı tarixində təxminən 1551-ci ildən 1650-ci ilə qədər rəsmi olaraq bu vəzifəyə İbrahim Mülhəmini (v. 1650) də bura qatarsaq cəmi səkkiz şahnaməçi təyin edilmiş və onların içində ən çox bu vəzifəni icra edən Seyyid Loğman olmuşdur. Onun yerinə keçən Mehmed Subhi Taliqizadədən sonra 1601-ci ildə şahnaməçilik vəzifəsini Hökmü Əfəndi davam etdirmişdir. Hökmü Əfəndinin divan katibi olması və bu işdə ortaya heç bir əsər çıxara bilməməsi Osmanlı dövlətində şahnaməçilik işinin əvvəlki ehtişamını itirməsinə səbəb olmuşdur. Mehmed Cəmaləddinin verdiyi məlumata görə, 1611-ci ildə Hökmü Əfəndi şahnaməçi işindən çıxarılaraq, nişancı vəzifəsinə təyin edilmişdir [22. s.51]. Bu da onu deməyə imkan verir ki, Osmanlı dövlətində müstəqil bir peşə olaraq "şahnaməçi" vəzifəsinə 1611-ci ildə rəsmən son qoyulsa da, Sultanın xüsusi fərmanı ilə bu iş XVII əsrin ortalarına qədər davam etdirilmişdir.

Araşdırma zamanı diqqətimizi çəkən bir məsələ də, Osmanlı dövlət adamı, divan şairi və "Hədaïqu's-şəqaiq" (bu əsər Taşköprizadənin "Şəqaiqi Numaniyyə" əsərinin əlavələrlə genişləndirilmiş tərcüməsidir. 1587-ci ildə tamamlanaraq Sultan III Murada təqdim edilən bu əsərə "Şəqaiq tərcüməsi" də deyilir) adlı biblioqrafik əsərin müəllifi olan Mehmed Məcdi Əfəndi (v. 1591) [21], təzkirəçi Əhdi Bağdadinin (v. 1593) (müəllif əsərini 1563-cü ildə qələmə alsada, 30 il sonra, yəni 1592-ci ildə əvvəlcə tərtib etdiyi bu əsərinə bəzi şairləri də əlavə etmişdir) "Gülşəni Şüəra"[1. s.4-18; 10. s.107-108; 24. s.681-688] və Kınalızadə Həsən Çələbinin (v.1604) [16] əsərlərində çağdaşları olan Seyyid Loğman haqqında heç bir məlumat verməmələridir. Halbuki, Osmanlı dövlətinin şanlı tarixinin cild-cild şahnamə şəklində kitablaşdırılmasından onların xəbərdar olmamaları, doğrusu heç də inandırıcı görünmür.

Nəticə etibarilə, Osmanlı mənbələrindən əldə edilən məlumatlara görə, Qanuni Sultan Süleyman tərəfindən 1549-cu ildə Osmanlı dövlətinə aparılan Seyyid Loğman Urməvi, bu ölkədə mədrəsə təhsili aldıqdan sonra müxtəlif yerlərdə işləmiş və 1569-cu ildən Osmanlı dövlətinin rəsmi şahnaməçisi kimi tam 26 il bu məsuliyyətli vəzifəni icra etmişdir. Gözəl şair, xəttat, nəqqaş və alim olan Seyyid Loğman Urməvi ərsəyə gətirdiyi əsərləriylə Osmanlı mədəni həyatına yeni bir rəng qatıb, bu ölkənin şahnaməçilik sənətinin inkişafında çox böyük rol oynamışdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

- 1-Ahdi Bağdadi. Gülşen-i Şuara-B Metin. Yayına hazırlayan: Süleyman Solmaz, Denizli, 2009.
- 2-Ahıskalı, Recep. Terakki.// Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA), C. 40, 2011, s. 479-481.
- 3-Baltacı, Cahit. Hamid Efendi, Çivizade Damadı. // DİA, C. 15, 1997, s.460-461.
- 4-Beyazıt, Yasemin. XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanunnameleri ve Medrese Eğitimi. // Belleten, Cilt: LXXVIII, Sa. 283, Aralık-2014, s. 955-992.
- 5-Bursalı, Mehmed Tahir. Osmanlı Müellifleri. C. I, İstanbul, 1342.
- 6-Dədəyev, Bilal, "Yeni Çağ Devri Osmanlı Devletinde Yaşamış Karabağlı Alimler", Journal of Qafqaz University-tarix, hüquq və siyasi elmlər, 2014, Volume 2, Number 1, Bakı, s. 3-14.
- 7-Dədəyev, Bilal. Osmanlı dövlətində şahnamə yazma ənənəsi və azərbaycanlı şahnaməçilər (XV-XVI əsrlər. //Journal of Qafqaz University-tarix, hüquq və siyasi elmlər, 2014, Volume 2, Number 2, Bakı, s. 155-165.
- 8-Fetvacı, Emine. The Production Of The Şehname-i Selim Han, <http://archnet.org/system/publications/contents/6806/original/DPC3671.pdf?1384803399>. (Sayta giriş tarixi: 19.09.2015).
- 9-Gelibolulu Mustafa Ali ve Kühü'l-Ahbarında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri. hazırlayan Faris Çerçi, III C., Kayseri, 2000.
- 10-Güler, Zülfü. Ahdi ve Gülşen-i Şuara Bibliografiyası ve Yayınlanmamış Şiirleri.// Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 6, Sayı:1-2, Elazığ, 1994, s. 107-119.
- 11-İnalcık, Halil. Has-bağçede Ays-u Tarab, nedimler şairler mutribler. İstanbul, 2015.
- 12-Karakök, Tunay. Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme. // Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2, Kış/Winter 2013, s. 208-234.
- 13-Kazan, Hilal. Ehl-i Hıref Defterlerinde Katipler (Cema'at-i Katiban-ı Kütüb). Türkiye Cumhuriyeti Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Türk-İslam Sanatları Tarihi Bilim Dalı, çap olunmamış magistratura diplom işi, İstanbul, 1999.
- 14-Kazan, Hilal. XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Sarayının Sanatı Himayesi. Türkiye

- Cumhuriyeti Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Ana Bilim Dalı Türk-İslam Sanatları Tarihi Bilim Dalı, çap olunmamış doktorluq diplom işi, İstanbul, 2007.
- 15-Kazan, Hilal. Farklı Açından Bir Bakışla Şehnameci Seyyid Lokmanın Saray İçin Hazırladığı Eserler. // Osmanlı Araştırmaları, Sayı XXXV, 2010, s. 117-136.
- 16-Kınalı-Zade, Hasan Çelebi. Tezkiretü'ş-Şuara. C. II, Ankara, 1989.
- 17-Konak, Ruhi. Hünername II. Cilt Minyatürlerinde Kompozisyon Düzeni. // Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2014, 5(2), s.93-117.
- 18-Korkmaz, Gülsüm Ezgi. Surnamelerde 1582 Şenliği. Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü (çap olunmamış magistratura işi), Ankara, 2004.
- 19-Kütükoğlu, Bekir. Lokman b. Hüseyin. // DİA, Cilt 27, Ankara, 2003, s. 208-209.
- 20-Mahir, Banu. Osmanlı Minyatür Sanatı. İstanbul, 2012.
- 21-Mecdi, Mehmed. Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri: Hadaiku'ş-Şakaik (Şekaik Tercümesi). Nəşrə hazırlayan: Abdulkadir Özcan. C. I, İstanbul, 1989.
- 22-Mehmed Cemaleddin. Osmanlı Tarih ve Müverrihleri, Ayine-i Zurefa. hazırlayan: Mehmet Arslan, İstanbul, 2003.
- 23-Mohammad, Ebrahim Esmail. Kaşifinin Gazaname-i Rum adlı Farsça eseri ve Türkşeye Tercümesi ve Tahlili. Türkiye Cumhuriyeti Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü çap olunmamış orta əsr tarixi magistratura diplom işi, İstanbul, 2005.
- 24-Musalı, Vüsale. Əhdi Bağdadinin "Gülşəni Şüəra"sının Elmi-Tənqidi Mətni. // TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 6/2, Spring 2011, s. 681-688.
- 25-Nevzade, Atai. Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri: Hadaiku'l-Hakaik fi Tekmileti'ş-Şakaik. Neşre hazırlayan: Abdülkadir Özcan, C. II, İstanbul, 1989.
- 26-Nəsirov, Elnur. Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı alimlər. Bakı, 2011.
- 27-Özcan, Abdulkadir. Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü. // Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:14, 2003/1, s. 55-62.
- 28-Öztürk, Mürsel. Ebu Said-i Sani. // DİA, C. 10, İstanbul, 1994, s. 225.
- 29-Parladır, Şebnem. Sigetvar Seferi Tarihi ve Nakkaş Osman. // Sanat Tarihi Dergisi, Sayı:XVI/1, Nisan-2007, s. 67-108.
- 30-Süreyya, Mehmed. Sicill-i Osmani. C. II, III, İstanbul, 1996.
- 31-Taşkın, Ünal. Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume 1/3 Spring 2008, s.343-366.
- 32-Tərbiyyə, Məhəmmədli. Dənisməndəni Azərbaycan, Fars dilindən tərcümə: İsmayıl Şəms və Qafar Kəndli, Bakı, 1987.
- 33-Turan, Şerafettin. Hoca Sadeddin Efendi. // DİA, Cilt 18, Ankara, 1998, s. 196-198.
- 34-Woodhead, Christine. Şehnameci. // DİA, C. 38, 2010, s. 456-458.
- 35-Hünername Minyatürleri ve Sanatçıları, İstanbul, 1969.

Б.Дадаев

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ШАХНАМЕЧИ СЕЙИД
ЛОГМАНА УРМАВИ В ОСМАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕ
РЕЗЮМЕ**

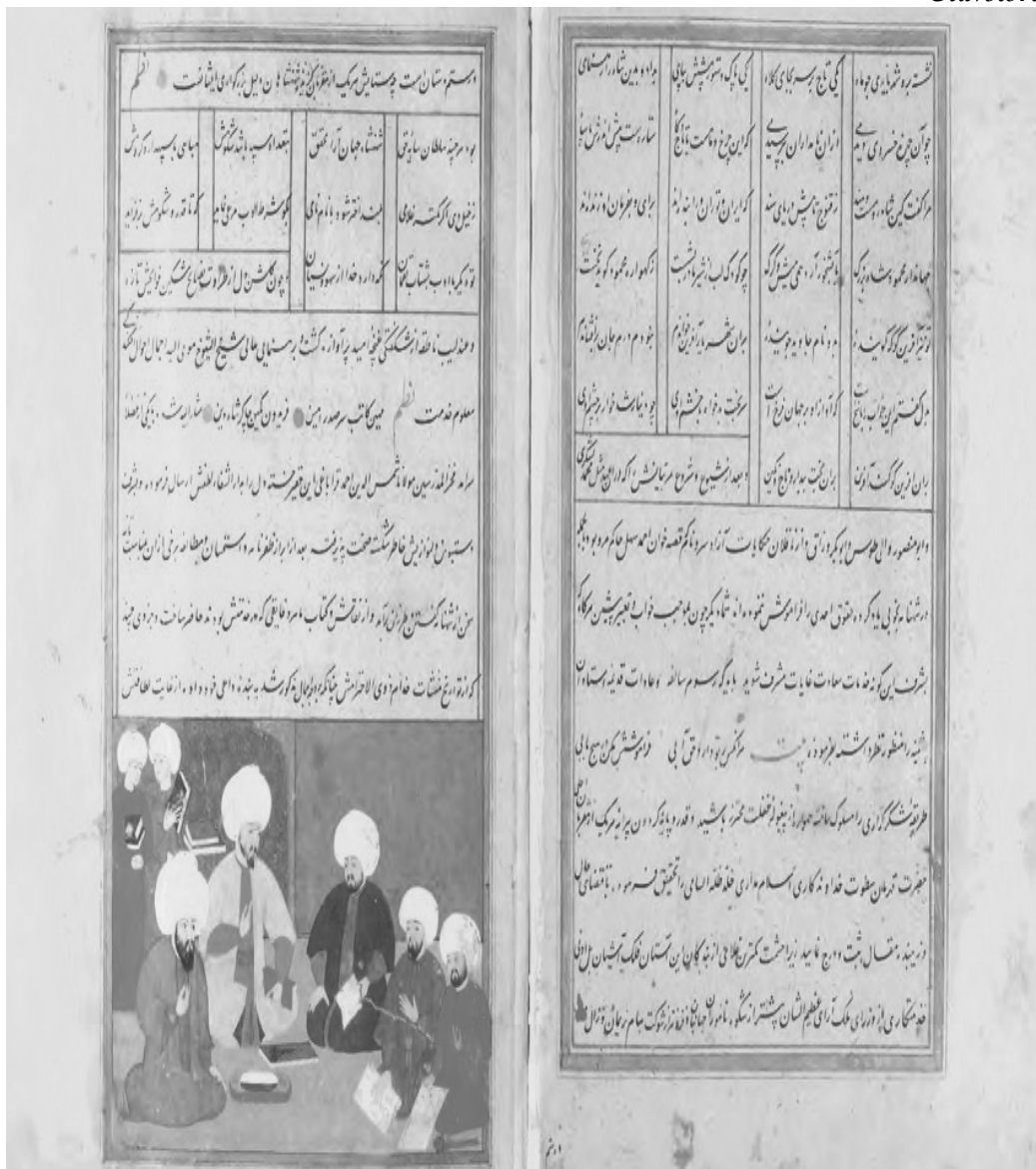
В османском государстве традиция письма «шахнаме» возникла под влиянием культуры Азербайджана и Ирана. Официально первое учреждение «шахнаме» появилось в период правления османского Султана Сулеймана Гануни. В обязанности данного учреждения входило приведение в красочный книжный вид произведений, написанных в стихотворном стиле и посвященных славной истории Османской династии. В целом, в истории Османского государства с середины XVI и до начала XVII веков на должность «шахнамечи» было назначено пять человек. Из них первые три были азербайджанские поэты-ученые, в том числе Сейид Логман Урмави. Увезенный в 1549 года Султаном Сулейманом из Азербайджана в Стамбул, Сейид Логман Урмави в 1569 году был избран официальным «шахнамечи» Османского государства и пробыл на этой должности в течение 26 лет. Прекрасный поэт, каллиграф, живописец и ученый Сейид Логман Урмави своими трудами сыграл большую роль в развитии у османов ремесла «шахнаме».

Dadayev B.

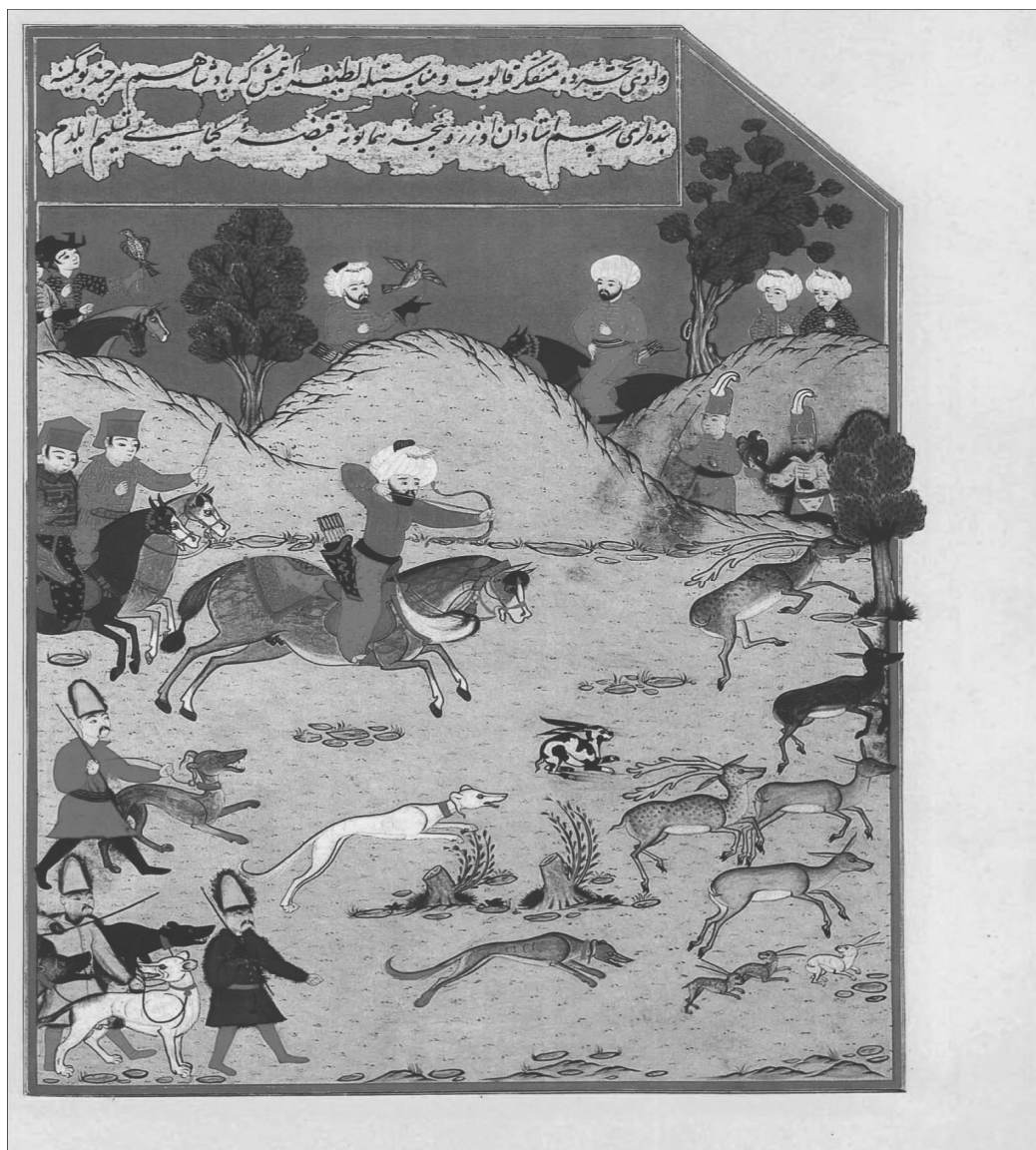
**SAYYID LOHMANN URMAWI WHO IS ONE OF THE SHAHNAMEH
SCIENTISTS IN OTTOMAN EMPIRE
ABSTRACT**

The tradition of writing "Shahnameh" appeared in the Ottoman Empire because of the cultural influences of Azerbaijani and Iranian. Officially and planned, the first "Shahnameh" company was established during the period of Qanuni Sultan Süleyman. The "Shahnameci" was responsible for binding and design of these works, which are dedicated to the glorious history of the Ottoman dynasty writing the language of poetry. In general, in the history of the Ottoman Empire, from the middle of the sixteenth century to the middle of the XVII century eight shahnameci were appointed to this position. The first four of these shahnameci were Azerbaijani scientist-poets. Sayyid Lohmann Urmawi was one of them. In 1549, Qanuni Sultan Süleyman introduced Sayyid Lohmann Urmawi to the Ottoman Empire and since 1569 being the official shahname writer he fulfilled this position for 26 years. Fine poet, calligrapher, painter and scholar Sayyid Lohmann Urmawi played a major role in the development of the Shahname writing art in the Ottoman Empire.

Əlavələr:

Şəkil-1. Seyyid Loğmanın 1581-ci ildə tamamladığı "Şahnamə-yi Səlim xan" əsərində Şəmsəddin Əhməd Qarabaği, Seyyid Loğman, Nəqqaş Osman və katiblər məclisi (Emine Fetvacının istifadə olunmuş əsərindən alınmışdır).

Şəkil-2. Seyyid Loğmanın 1584-ci ildə tamamladığı "Hünərnəmə" əsərinin I cildində II Bəyazidin Filibe yaxınlığında Uzunovadakı ov səhnəsi (Hünərname Minyatürleri ve Sanatçıları, İstanbul, 1969, s.18).

Şəkil-3. *Seyyid Loğmanın 1589-cu ildə tamamladığı "Hünərnəmə" əsərinin II cildində Cəlalilərin çəngələ keçirilməsi səhnəsi (Ruhi Konakın istifadə olunmuş məqaləsindən alınmışdır).*

RUSİYA – OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ İRƏVAN XANLIĞI

Şöhrət MUSTAFAYEV

Açar sözlər: Rusiya, Osmanlı imperiyası, İrəvan xanlığı, siyasət, Cənubi Qafqaz
Keywords: Russia, Ottoman Empire, Erivan Khanate, politics, Southern Caucasus

Ключевые слова: Россия, Османская империя, Иреванское ханство, политика, Южный Кавказ

Müxtəlif tarixi dövrlərin siyasi proseslərinin araşdırılması hər hansı bir milli problemin öyrənilməsi zərurətindən irəli gəlir. Bütün dünyada mürəkkəb proseslərin cərəyan etdiyi hazırkı dövrdə Rusiya- Türkiyə münasibətlərinin keçmiş, xüsusilə də XVIII əsrin sonu –XIX əsrin əvvəllərində həmin münasibətlərdə Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti və onun Rusiya- Türkiyə münasibətlərində tutduğu mövqe bu gün maraq doğurmaya bilməz.

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin birinci rübündə Qafqazda baş verən hərbi-diplomatik və siyasi hadisələr bilavasitə Rusiya, Osmanlı və Qacarlar arasında baş verən qarşıdurmalarla bağlı olmuşdur. 1783- cü ildə Krım xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı, Şərqi Gürcüstanın isə Georgiyevsk müqaviləsi əsasında Rusiyanın himayəsinə keçməsi Osmanlı dövlətinin xarici siyasətində onun aldığı növbəti zərbələrdən biri olmuşdu. Həmin ərazilərin itirilməsi ilə razılaşmalı olan Osmanlı dövləti əslində gələcəkdə öz hakimiyyətini həm Qara dənizin şimal sahillərində bərpa etməyi, həm də Qafqaza sahib olmağı düşünürdü [13. s.3].

XVIII əsrin sonlarında Napoleon Fransasına qarşı mübarizə Türkiyənin və Rusiyanın fikrini bir qədər Qafqazdan yayındırırdı. Lakin yaranmış vəziyyət uzun sürmədi. 1796-cı ildə hakimiyyətə gələn I Pavel demək olar ki, xristian təəssübkeşliyinin nəticəsi olaraq Napoleon Fransası ilə barışmağa məcbur olur və sabiq müttəfiqləri ilə yenidən Osmanlı imperiyasını bölüşdürməyi qərara alır. Az müddətdə İngiltərə və Fransaın Osmanlı dövlətinin hesabına yeni torpaqlar əldə etmək istəyi [13. s.46] “ xristian təəssübkeşliyi”nə üstün gəlir, nəticədə Rusiyanın Cənubi Qafqazda həyata keçirmək istədiyi siyasətin fəallaşmasına səbəb olur.

Cənubi Qafqaz istər Nadir şah dövründə, istərsə də qeyd etdiyimiz kimi xanlıqlar dövründə çar Rusiyasının və Osmanlı imperiyasının maraq dairəsində olmuşdur. Hər iki dövlət bölgədə baş verən hadisələrə biganə qalmır, əksinə fürsətdən məharətlə istifadə edərək bu və ya digər formada öz siyasətlərini yeridirdilər.

Bu zaman Azərbaycan xanlıqları arasında baş verən daxili çəkişmələr onların müstəqilliyinin qorunub saxlanmasında başlıca əngələ çevrilmişdir. Belə bir vəziyyət qonşu dövlətlərin Azərbaycana təcavüzünü getdikcə daha da artırırdı. Xüsusilə də çar Rusiyasının və Osmanlı dövlətinin mövqeyi Azərbaycanda qarşı – qarşıya idi. Təkcə Osmanlı dövlətinin deyil, Qərb dövlətlərinin də Azərbaycana olan marağı Rusiyanın işğalçılıq siyasətində ciddi narahatçılığa səbəb olmuşdu. İngiltərə çarizmin Qafqaz siyasətinə birbaşa təsir göstərə bilmədiyi üçün Osmanlı dövlətinin həmin regionda Rusiyaya qarşı yeritdiyi siyasəti dəstəkləməklə ona zərbə vurmağa çalışırdı [11. s.20].

Rusiyanın Qafqazda yeritdiyi siyasət gücləndikcə Osmanlı dövlətinin də Azərbaycan xanlıqları ilə yaxınlaşması artırdı. Bundan narahat olan Rusiya isə hər cür vasitə ilə bu yaxınlaşmaya mane olmağa çalışırdı. Düzdür, XVIII əsrdə Osmanlı dövləti Rusiya kimi mərkəzləşmiş dövlət deyildi. Osmanlı dövlətinin ərazisi paşaların idarə etdiyi vilayətlərə bölünürdü. Paşaların əksəriyyəti müstəqil müharibələr aparır, çox zaman isə sultanın əmrlərini yerinə yetirmirdilər [20. s.44]. Belə bir siyasi vəziyyət Rusiyanın Qafqazda həyata keçirmək arzusunda olduğu işğalçılıq siyasətini gücləndirir və bu işdə onun əl- qolunu açırdı.

Çarizm müsəlmanlara heç vaxt etibar etməmiş və inanmamışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, Qara dəniz donanması qarşısında qoyulmuş ən mühüm vəzifələrdən biri də Qafqaz müsəlmanlarının Türkiyə ilə əlaqə saxlamasına imkan verməmək idi.

Rusiyanın hakim dairələri ehtiyat edirdilər ki, Azərbaycan xanları arasındakı narazılıqdan Osmanlı Türkiyəsi istifadə edə bilər. Bununla əlaqədar II Yekaterina hökuməti Qafqazdakı rus komandanlığına tapşırırdı ki, "...o yerlərə yaxın olduğu üçün Azərbaycan xanlarına, o cümlədən Hüseyn xan irəvanlıya, Nəcəfqulu xan təbrizliyə...və s. aralarındakı əmin-amanlığı bərpa etməyi, sakit yaşamağı, təlqin etsinlər.. Ümid edirəm ki, Azərbaycan xanları bu həqiqəti başa düşdükdə insanlıq və xeyirləri naminə qan tökən ara müharibələrini dayandıracaqlar" [10. s.55].

1768 – 1774- cü illərdə baş verən rus-türk müharibəsi zamanı Rusiya həm xanlıqların Osmanlı dövləti ilə münasibətlərində onların bitərəf qalmasına çalışır, həm də onların ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşacağının təminatçısı kimi çıxış edirdi. Həmin müharibə zamanı rus qoşunlarının Şərqi Gürcüstan ərazisində yerləşdirilməsi Azərbaycan xanlıqlarını, xüsusilə də İrəvan xanlığını narahat edir və Qars bölgəsinin sərsəgəri olan Trabzon valisi vəzir Hacı Əli Paşa ilə əlaqə yaradır [11.s. 36-37].

İrəvan xanlığı dövrün siyasi vəziyyətindən asılı olaraq yarandığı vaxtdan öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışmış, onun müstəqilliyinə xələl gətirə biləcək hər hansı bir təcavüzə qarşı adekvat yanaşaraq istər Azərbaycanın digər xanlıqları ilə, istərsə də qonşu dövlətlərlə - Rusiya və Osmanlı dövləti ilə müəyyən münasibətlər qurmağa çalışmışdı.

XVIII əsrin 80- 90- cı illərində Azərbaycan xanlıqları arasında mövcud olan daxili çəkişmələr onların xarici siyasətində öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq üçün ciddi maneyəyə çevrilmişdir. Rusiya – Osmanlı müharibəsi ərəfəsində Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti tərəfindən vuruşması zəruriliyi dəfələrlə İrəvan xanına göndərilən məktublarda öz əksini tapmışdır [11. s.81;13. s. 45].

Osmanlı sarayı İrəvanda baş verən hadisələri daim diqqətdə saxlayırdı. XVIII əsrin II yarısına , xüsusilə də 70 – ci illərə aid olan Osmanlı mənbələrində İrəvan xanlığının Osmanlı dövlətinə sədaqətli olmasını təsdiqləyən kifayət qədər sənədlər mövcuddur. İrəvan xanı 1775 – ci ildə İbrahim Əfəndi, silahdar Əli aga və Məhəmməd Zaman xan vasitəsilə dəfələrlə Osmanlı sarayına bu barədə məktublar göndərmişdir [3]. Həmin illərdə hətta bəzi hallarda Osmanlı dövlətinin sərhədlərinin mühafizəsi İrəvan xanına həvalə olunurdu. Yenə Osmanlı mənbələrinin verdiyi məlumatlara əsasən qeyd etmək olar ki, İrəvan xanı Hüseynəli xan bu işdə həmişə çox tədbirli olmuşdur [4]. 1775 - ci il iyunun 23 - də Hüseynəli xan Qars mühafizi İzzət Mehmet paşa vasitəsilə Osmanlı dövlətinə məktub göndərmişdi. Həmin ildə Dağıstanda baş verən hadisələr İrəvan xanını narahat etdiyi üçün o Mehmet paşaya müraciət etmişdir [11. s.38].

Lakin 1777 – ci ildə Hüseynəli xan Osmanlı dövlətinə sədaqətli olmaqdan imtina edir [2]. Mənbələrin təhlili göstərir ki, XVIII əsrin 80- ci illərində İrəvan xanlığının Osmanlı dövləti ilə münasibətləri keçici xarakter daşıyırdı.

Osmanlı dövləti daha çox İrəvan xanlığı vasitəsilə Azərbaycan xanlıqlarının, xüsusilə də qubalı Fətəli xanın Rusiya ilə yaxınlaşmasını, Rusiyanın Dağıstandakı fəaliyyətini izləyirdi. Belə ki, 1775 – ci ildə İrəvan xanı Qars mühafizi İzzət Mehmet paşaya yazdığı məktub da bunu göstərir.

Tarixşünaslıqda olan məlumatlara əsasən belə bir fikir söyləmək olar ki, İrəvan xanı 1775- ci ildə Dağıstanda baş verən hadisələrdən, Rusiya – Dağıstan münasibətlərindən çox narahat idi [11. s.38]. Hadisələrin gedişi onu göstərir ki, eyni narahatçılığı Osmanlı dövləti də keçirirdi. Bu səbəbdən də Osmanlı dövləti İrəvan xanlığı vasitəsilə Rusiya – Dağıstan münasibətlərini diqqətdə saxlayırdı.

Osmanlı imperiyası Qafqazda formalaşmaqda olan rus – erməni və gürcü ittifaqının bilavasitə onun Azərbaycan xanlıqları ilə münasibətlərinə zərbə vuracağını anlayırdı. Ona görə də Osmanlı dövləti həmin blokun atacağı hər hansı bir addıma qarşı əks tədbir görməyi planlaşdırırdı, daha dəqiq desək, Azərbaycan xanlıqlarının birliyinə nail olmaq üçün elçilər göndərir, onlarla aparılan diplomatik yazışmalarda Rusiya ilə mübarizə aparmağın zəruriliyi təsdiqlənirdi [11. s.44- 45].

Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlıqları, o cümlədən İrəvan xanlığı ilə əlaqələrini izləməkdə Kartli – Kaxetiya çarlığı xüsusi rol oynayırdı. Belə bir tapşırıq alan çarlıq “öz missiyasını” (M.Ş.) təkcə Rusiyanın mənafeyi üçün deyil, həm də öz maraqlarına uyğun olaraq İrəvan xanlığının Osmanlı dövləti ilə əlaqələrini izləyir və həmin əlaqələrin genişlənməsindən çox narahat olurdu. Buna görə də qeyd etdiyimiz həmin dövrdə Kartli – Kaxetiya çarı II İrakli də Osmanlı dövləti ilə əlaqə saxlayaraq yazışmalar aparırdı. Bu haqda Əhməd Cəvdət paşa yazır: “ Çıldır valisi tərəfindən göndərilən sultan fərmanını Tiflis xanı II İrakli uzaqdan görən kimi atından enib padşahın hədiyyəsi olan atı öpdükdən sonra ona minib fərmanı götürdü və gələn adamlarla birgə qərargahına gəldi. ...gələn adamların hüsurunda fərmanı oxuyaraq padşahın göndərdiyi xalət geyinib ətəyini öz adamlarına öpdürdükdən sonra Osmanlı dövlətinə sığındığını elan etmiş oldu” [11. s.45]. İrəvan xanlığına qarşı öz maraqları olan II İrakli əslində Rusiya və Osmanlı dövləti arasında manevr etməkdə idi.

Qeyd etdiyimiz kimi 1783- cü ildə Şərqi Gürcüstan Georgiyevsk müqaviləsi ilə Rusiyanın himayəçiliyini qəbul etdikdən sonra II İrakli Azərbaycan xanlıqlarına da bu siyasi addımı atmağı təklif etmişdir. Hə-

min təkliflə razılaşmayan Azərbaycan xanlıqları yaxınlaşan təhlükə ilə əlaqədar olaraq Osmanlı dövlətinə müraciət edirlər. Türkiyə tarixçisi İ. Yüksel bu barədə yazaraq göstərir ki, Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqlarını nəzarət altına almağa çalışarkən Rusiya da bir tərəfdən “himayəsinə” aldığı Kartli – Kaxetiya hakimi II İrakli vasitəsilə Azərbaycan xanlıqlarını ələ almağa çalışaraq onları öz itaətinə almaq istəyir və ona tabe olmaq istəməyənləri onların üzərinə qoşun göndərməklə hədələyirdi [11. s. 50].

Şərqi Gürcüstana nail olan Rusiya 1783 – cü ildə İrəvanı da ələ keçirməyə çalışır. Bundan xəbər tutan Osmanlı dövləti İrəvanın mühafizəsi üçün Bəyazid və Muş mütəsərrifinə göstəriş verir [5].

Georgiyevsk müqaviləsinin imzalanmasından sonra Rusiyanın Gürcüstanda hərbi hissələrini yerləşdirməsi Osmanlı dövlətini narahat edirdi. Bu addımın qarşılığı olaraq Osmanlı dövləti də Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinə rus ordusunu öz ərazisinə buraxmamağı tövsiyə etməkdə davam edirdi [11. s.52]. Rusiya sarayına Türkiyə nümayəndələrinin Kür çayı yanında rus ordusunun qarşısını kəsmək üçün azərbaycanlılardan ibarət ordu yaratması haqqında məlumatlar çatdırılırdı. Rusiyanın təmsalında Kartli- Kaxetiya çarlığı Azərbaycan üçün ciddi bir təhlükəyə çevrilmişdi.

Son dövr tədqiqatlarına əsasən göstərmək olar ki, Georgiyevsk müqaviləsinin imzalanmasından sonra Osmanlı dövləti ilə yaxın münasibətdə olan bəzi Azərbaycan xanları, o cümlədən İrəvan xanlığı Rusiyadan ehtiyat edərək osmanlılara soyuq münasibət bəslədiyi vaxtlar da olmuş, hətta həmin dövrdə xan sultan tərəfindən göndərilən hədiyyələri belə qəbul etmək istəməmişdi [8. s.259].

Lakin digər Azərbaycan xanları kimi İrəvan xanlığı da öz müstəqilliyini itirməmək üçün gah Rusiya, gah da Osmanlı dövləti ilə əlaqəyə girmək məcburiyyətində qalırdı. Rusiyanın onun üçün daha çox təhlükə yaradacağını görən İrəvan xanı bu təhlükədən qorunmaq üçün yenidən Osmanlı dövlətinə müraciət edir. Cənubi Qafqazda öz maraqlarını qorumağa çalışan Osmanlı dövləti İrəvan xanının müraciətini cavabsız qoymur. Sultanın əmri ilə gizli şəkildə üç nəfər nümayəndə İrəvana göndərilir. Onlar irəvanlılara bildirirlər ki, İstanbuldan Qarsa onlara kömək etmək üçün xeyli top silahı gətirilmişdir [8. s.260].

Osmanlı dövlətindən kömək almaq istəyi İrəvan xanı Məhəmməd xanın 1795 – ci ildə bir neçə dəfə türk sultanına göndərdiyi məktublarda daha aydın öz əksini tapmışdır. Məktublarda göstərilir ki, İrəvan Qars və Bəyazid sancaqları ilə həmsərhəd olduğundan İrəvanın ələ keçirilməsi ilə bərabər Qars, Çıldır Bəyazid, Van və Ərzurum əyalətləri əhalisi ilə birlikdə zərər çəkəcəklər. Daha sonra İrəvan xanı Məhəmməd xan İrəvanın Qacar tərəfindən mühasirə ediləcəyi təqdirdə əhalinin Qarsın sərhədlərinə köçürülməsinə mane olmaması xahişi ilə Ərzurum valisi Yusif Ziya paşa vasitəsilə Osmanlı dövlətinə müraciət edir [6; 1. s.135-146].

Sultan III Səlim II Yekaterina hökumətinin Zaqafqaziyadakı mövqeyini sarsıtmağa çalışırdı. Osmanlı dövləti bu sahədə fəaliyyətini 1796-cı ildə rus ordusunun Azərbaycana yürüşündən sonra xüsusilə genişləndirdi. Lakin XVIII əsrin 70-80- ci illərində Rusiya ilə apardığı müharibələrdə məğlub olan Osmanlı dövləti Yassı müqaviləsinə əsasən özünün, İranın və Rusiyanın mövqelərinin toqquşduğu Qafqaz uğrunda Rusiyaya açıqdan-açıq müharibə elan edə bilmədiyindən bu işə yalnız İranı, Azərbaycan xanlarını və Dağıstanın feodal hakimlərini cəlb etməyi qərara alır. Sultan öz məqsədinə çatmaq üçün özünün Dağıstan və Zaqafqaziyadakı fəaliyyətini dini pərdə altında genişləndirməyi planlaşdırırdı. Sultanın Qafqaz müsəlmanlarına göndərdiyi fərmanlarının birində deyilirdi: İrəvan hakimlərinə, habelə bütün Azərbaycan xalqına məlumdur ki, müsəlmanların həmrəyliyi həmişə dövlətimizin əsasını təşkil etmişdir [13. s. 36].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, türk sultanı İrəvan xanlığı ilə qohumluq əlaqələri də qurmuşdu. Belə ki, türk sultanının oğlanlarından biri İrəvan xanının qızı ilə evlənmiş və İrəvanda yaşayırdı [19. s.82].

XVIII əsr boyu Osmanlı hakimiyyəti Azərbaycan hakimlərinin Rusiya ilə olan əlaqələrini daim diqqət mərkəzində saxlayır, nəinki Azərbaycan, bütünlüklə Cənubi Qafqazda yaşayan əhalinin Rusiyaya meyl edəcəyindən ehtiyat edirdi [21. s.99]. Hətta Rusiya hakimiyyəti konsullara xüsusi göstərişlər verirdi. Konsullar Azərbaycan xanlarını inandırmağa çalışırdılar ki, Rusiyanın xanlıqlara qarşı yeritdiyi siyasət təcavüzkar siyasət deyildir [22. s.106].

XVIII əsrdə olduğu kimi XIX əsrin əvvəllərində də Cənubi Qafqazın işğalı Rusiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Həmin dövrdə də Rusiya özünün Qafqaz siyasətində Osmanlı dövləti ilə qarşı-qarşıya idi.

1801-cii ildə Kartli- Kaxetiya çarlığı ilə Rusiya arasında imzalanan II Georgiyevsk müqaviləsindən sonra Rusiyanın həmin bölgədə işğalçılıq siyasəti daha da artır. Kartli- Kaxetiyanın – Şərqi Gürcüstanın işğalı ilə Azərbaycanın Şörəyə, Pəmbək, Qazax, Borçalı və Şəmsəddil sultanlıqları da Rusiya tərəfindən ələ keçirilir. İrəvan xanlığına məxsus olan Şörəyə və Pəmbək sultanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı İrəvan xanlığının narahatlığına səbəb olur [8. s.287-288; 18. s.598-599]. I rus- İran müharibəsinin davam etdiyi dövrdə İrəvan xanı Pəmbək və Şörəyəlin geri qaytarılmasına dəfələrlə cəhd göstərir .

I rus – İran müharibəsi zamanı İrəvan xanlığının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərində Şörəyə və Pəmbək əraziləri ilə bağlı məsələ daha çox diqqət mərkəzində idi. Belə ki, 1802- ci ildə mayın 26- da Naxçıvan xanı Kəlbəli xan öz adından və İrəvan xanı adından polkovnik Karyaginə yazdığı məktubda bildirir ki, əvvəllər yaxşı münasibətdə olduqları Qars hakimi Məhəmməd paşa İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının sərhəd ərazilərinə qarətçilik məqsədilə hücumlar edir, Əli ağa isə onların Qarsdan keçən karvanlarını soyur, tacirlərini döyür və mallarını əllərindən alır [17. s.625-626; 7. s.98]. Kəlbəli xan mayın 27- də polkovnik Karyaginə yazdığı digər bir məktubda isə Qars paşası ilə barışmaq üçün beş təklif irəli sürür: 1) İrəvan sakinləri olan Qarapapaqların geri qaytarılması; 2)ələ keçirilmiş Eçmiədzinə məxsus əşyaların geri qaytarılması; 3)orada sığınacaq tapan əhəlinin geri qaytarılması və s.[17. s.626]. Bu təklifləri Kəlbəli xan versə də, əslində İrəvan xanlığı ilə bağlı olan təkliflər idi. Karyaginın təkidlərinə baxmayaraq İrəvan xanı Məhəmməd xanın göstərişi və onun qoşunlarının köməyi ilə Kəlbəli xan Qars ərazisinə hücum edir və onun bir hissəsini ələ keçirir. Qars hakimi Məhəmməd paşa müqavimət göstərə bilməyib kömək üçün general Knorringə müraciət edir. Onların birləşmiş qüvvələri Kəlbəli xanın başçılıq etdiyi İrəvan qoşunlarını məğlub edir [7. s.98-99]. 1802- ci mayın 27- də polkovnik Karyaginın general Knorringə verdiyi məlumatda bildirirdi ki, İrəvan xanlığının itkisi haqqında dəqiq məlumatı yoxdur [14. s.626-627]. Həmin məğlubiyyətlə barışmaq istəməyən İrəvan xanı Kəlbəli xanın başçılığı ilə yenidən Pəmbək və Qars istiqamətində yürüşə başlayır. Hücumun qarşısını almaq üçün general Knorringin əmrinə əsasən Pəmbək ərazisində yerləşən rus qoşunlarının başçısı polkovnik Karyaginın dəstələri döyüşə hazır vəziyyətə gətirilir. Bu dəfə Knorring

Qars paşasına yazaraq ruslarla birlikdə döyüşməyi təklif edir [7. s.98-99]. 1802- ci il mayın 28- də rus qoşunları Qars paşasının birləşmiş qüvvələri ilə Arpa çayının sahilində İrəvan qoşunu ilə üzə- üzə gəlir. Həmin döyüşdə İrəvan xanlığının 12.000 süvari, 2. 500 piyadadan ibarət hərbi dəstəsi iştirak edirdi [15. s.627; 7. s.98]. Həmin döyüş üç saata qədər davam etdi. İrəvan xanlığı güclü müqavimət göstərsə də, 500 nəfər itki verib məğlub olaraq geri çəkilmək məcburiyyətində qalır [14. s.626-627; 7. s.98]. Dəfələrlə bu yürüş davam edir. Hər dəfə də Kəlbəli xan İrəvan xanlığının bir neçə minlik qoşunundan istifadə etməklə Qars paşalığına və Pəmbək ərazisinə hücum edir [16. s.629; 7. s.98]. Lakin Qars paşalığı ilə İrəvan xanlığı arasında olan həmin münasibətlərdən Rusiya öz maraqlarına uyğun olaraq narahat olmağa başlayır. İrəvan xanı Məhəmməd xan da öz növbəsində rus komandanlığı ilə münasibətləri gərginləşdirməmək üçün bir müddət öz niyyətindən əl çəkməli olur.

I rus - İran müharibəsi ərəfəsində Rusiya, İran, Türkiyə və Gürcüstanla həmsərhəd olan İrəvan xanlığının işğalına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Rusiyanın xarici siyasət idarələrində “Tiflis – Təbriz tranzit yolunun üstündə yerləşən İrəvan qalasının alınmasının vacibliyi ” qızgın müzakirə olunurdu. Təsədüfi deyil ki, çar I Aleksandrın verdiyi fərmanda Rusiyaya tabe ediləcək ərazilər sırasında İrəvan xanlığının adı birinci çəkilirdi [8. s.289]. Bu zaman Osmanlı imperiyasının daxilində baş verən bir sıra siyasi dəyişikliklər onun Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrə birbaşa müdaxiləsinə imkan vermirdi [9. s.252].

H.Sadıqovun verdiyi məlumata görə bu zaman İran və Türkiyə komandanlıqları bir- birinə lazımi hərbi köməklik göstərməyi qərara alırlar: 1811 – ci ilin yayında Ərzurum paşası irəvanlı Hüseynqulu xana qurğuşun və barıtlı yüklənmiş 96 dəvədən ibarət karvan göndərir [13. s.89]. Müəllif İrəvan xanlarının Qacar kökündən olduğunu nəzərə alaraq İrəvan xanlığının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərini yox, Qacarlar İranı ilə Osmanlı dövlətinin münasibətlərini diqqətə çatdırır [13. s.89]. Müəllif daha sonra göstərir ki, İran və Türkiyə diplomatlarının fəaliyyəti sayəsində Zaqafqaziyada da yerli müsəlman feodallarının Rusiya əleyhinə çıxmaq təhlükəsi yaranmışdı [13. s.89].

İngilislərin tərtib etdiyi plana əsasən türk qoşunlarının əksəriyyəti Dunay cəbhəsindəki döyüşlərdə iştirak etdiyinə görə Zaqafqaziyada istifa-

də olunacaq birləşmiş İran- Türkiyə qoşunlarının əsasını İranın hərbi hissələri təşkil etməli idilər. İranın qoşunları əsasən Qarabağ və Pəmbək istiqamətində toplaşmışdılar. Arpaçay kənarında isə irəvanlı Hüseynqulu xanın 10 minlik ordusu Ərzurum sərəskəri Emin paşanın 24 minlik ordusu ilə birləşməli idi [13. s.90].

Buxarest sülhünə görə Osmanlı dövləti Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsi bağlanılmasında həlledici rol oynamaq idi. Lakin Türkiyə sultanı Rusiyaya qarşı düşmənçilik fəaliyyətindən əl çəkmir, lazım gəldikdə öz ərazisini İran sərbazlarının ixtiyarına verir, onlar da buradan Zaqafqaziya gözlənilməz basqınlar edirdilər.[13. s.105].

Buxarest və Gülüstan müqavilələrindən sonra ingilis diplomatiyasının təsiri ilə Ərzurum sərəskəri Əhməd paşa rus komandanlığından tələb etdi ki, rus qoşunları

Qafqazdan çıxarılsın, Quriya, Meqreliya və Abxaziya sultan hakimiyyətinə verilsin. Türkiyənin bu tələbləri haqqında Rusiyanın xarici işlər naziri N.P.Rumyantsev 16 aprel 1813- cü il tarixdə Türkiyədəki rus səfiri A. Y. İtalinskiyə yazırdı". Türkiyənin öz torpaqlarını və böğazları geri qaytarmaq haqqında tələblərinə baxmayaraq Türkiyə bizdən heç nə ala bilməyəcəkdir. Bu torpaqlar və boğazlar həmişəlik bizimdir. Çalış türklər bir daha belə tələblər verməsinlər"[12. s.80]

XIX əsrin əvvəllərində baş verən rus- türk məhribəllərində Rusiyanın qalib gəlməsi Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlıqları, o cümlədən İrəvan xanlığı ilə bağlı, ümumilikdə isə Qafqaz siyasəti ilə bağlı tədbirləri iflasa uğrayır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan türk hanlıkları arasındaki münasibetlere dair arşiv belgeleri. Cilt I, Ankara, 1992.
2. BOA, HAT ,3/82.
3. BOA, HAT ,6/ 181.
4. BOA, HAT 5/149.
5. BOA.HAT, 162/6748.
6. BOA.HAT, 9/324 G.
7. Qarayev E. İrəvan xanlığı. (1747- 1828). Bakı. 2010.
8. İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı.2009.

9. Mustafazadə T.XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı- Azərbaycan münasibətləri.Bakı.2002.
10. Mustafayeva N.Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı.1995.
11. Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri(XVIII əsrin II yarısı). Bakı. 2002.
12. Paşayeva E. 1801- 1830- cu illərdə Rusiya, Türkiyə və İran münasibətlərində Azərbaycan problemi. Bakı.2004.
13. Sadıqov H. Rusiya- Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi . 1787-1829-cu illər. Bakı. 1991.
14. АКАК, т. I. д.859.
15. АКАК, т. I. д. 861.
16. АКАК, т. I. д. 866.
17. АКАК, т. I. д. 855.
18. АКАК, т. I. д. 801,802.
19. Жизнь Артемия Арапатского(Издания подготовил К. Н. Григорьян при участии Р.Р. Орбели). Ленинград. 1980.
20. Клокман Ю. Фельдмаршал Румянцев в период русско – турецкий войны 1768-1774 гг. Москва. 1951.
21. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. Москва. 1966.
22. Мамедова Г. Русские консулы об Азербайджане 20-60-е годы XVIII века. Баку.1989.

S. Mustafayev

ERIVAN KHANATE IN THE OTTOMAN-RUSSIAN RELATIONS

SUMMARY

The article deals with events related to the Ottoman-Russian relations in the late XVIII- early XIX centuries, the place and role in these respects, the Iravan Khanate. As a result of the study it was found that the Erivan khanate was the subject of interest not only to neighboring countries - Russian, Ottoman and Qajar Iran - but also Western countries (Britain, France). In the article the foreign policy of the Iravan Khanate is explored in the context of the Ottoman-Russian relations. On the basis of the Azerbaijani and Ottoman sources, the process of formation of the Armenian-Russian and Russian-Georgian alliance, designed to prevent any possibility of rapprochement with the Iravan Khanate Ottoman Turkey. Especially, this process intensified after the Russian-Georgian Treaty of St. George in 1783.

Ш. Мустафаев

**ИРЕВАНСКОЕ ХАНСТВО В ОСМАНО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются события, связанные с османо-российскими отношениями в конце XVIII- в начале XIX веков, место и роли в этих отношениях Иреванского ханства. В результате проведенного исследования было установлено, что Иреванское ханство был объектом интересов не только соседних государств – царской России, Османской Турции и Каджарского Ирана, - но и стран Запада (Англия, Франция). В статье внешняя политика Иреванского ханства исследуется в контексте османо-российских отношений. На основе азербайджанских и османских источников рассматривается процесс формирования русско-армянского и русско-грузинского союза, направленного на предотвращения возможности сближения Иреванского ханства с Османской Турцией. Особенно этот процесс усиливается после заключения российско-грузинского Георгиевского трактата 1783 года.

RUSIYA TƏRƏFİNDƏN ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANA KÖÇÜRÜLMƏSİ VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ SİYASƏTİ

Ema HƏSƏNOVA

Açar sözləri: köçürmə, erməni, ruslar, Qolitsin, Qafqaz

Keywords: resettlement, Armenian, Qolitsin, Russian, Caucasus Resume

Ключевые слова: Переселение, Армяне, Голицин, Русские, Кавказ

Çarizmin Cənubi Qafqaz, eləcə də Azərbaycanda müstəmləkəçilik və onun tərkib hissəsi olan xristianlaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsində köçürmə siyasəti mühüm yer tutmuşdur. Bununla əlaqədar, N.İ.Şavrov “Cənubi Qafqazda rusların məqsədlərinə qarşı ortaya çıxan təhdid” adlı kitabında yazırdı: Biz Cənubi Qafqazda müstəmləkəçilik fəaliyyətimizə həmin regiona rusları deyil, başqa dindən olan xalqları köçürtməklə başladıq. 1826-28-ci illərdə davam etmiş Rus-İran müharibəsi qurtardıqdan sonra 1828-ci ildən 1830-cu ilə qədər Cənubi Qafqaza İrəndən 40 min, Türkiyədən isə 84 min erməni köçürtdük və onları Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarında erməni əhalisinin az məskunlaşdığı ən yaxşı torpaqlarda yerləşdirdik [2. s.12]. N. Şavrov qeyd edirdi ki, bu ərazilərdə erməniləri yerləşdirmək üçün 200 desyatindən çox hökumət torpaqları ayrılmışdı habelə, əlavə olaraq müsəlmanlardan 2 milyon rubl dəyərində xüsusi mülkədar torpaqları da pulla alınaraq ermənilərə paylanmışdır.

Bu axın sonralar bir əsrə yaxın davam etdi. Rəsmi olaraq göstərilən 124 min ermənidən əlavə, qeyri-rəsmi köçənləri də nəzərə alsaq, ümumilikdə, 200 mindən çox erməninin bu ərazilərə köçürülməsi həyata keçirildi. 1877-78-ci illərdə baş vermiş Rus-türk müharibəsində rusların qalib gəlməsi Kiçik Asiyadan ermənilərdən ibarət yeni köçkün axınının gəlməsinə şərait yaratdı. Bu ermənilərin Cənubi Qafqaza ilk kütləvi axını idi. A.Paşayev N.Şavrova istinad edərək yazır ki, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin bir milyonundan çoxunu yerli əhali deyil, Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən bura köçürülənlər təşkil etmişdir [3. s.42-43]. Zaman keçdikcə ermənilərin istər tək, istərsə də ailəliklə Qafqaza köçməsi adi hala çevrildi. Onların Şimali

Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi Rusiyanın apardığı müstəmləkə siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Azərbaycana ermənilərlə yanaşı, almanlar və ruslar köçürülsə də, ermənilər çoxluq təşkil edirdilər. Daha çox İrəvan və Naxçıvan ərzilərinə köçürülən ermənilər həmin ərazilərdə çoxalmağa başladılar. Bu siyasətlə Rusiya özünə dayaq yaradaraq, eyni zamanda İran və Osmanlı sərhəddində öz sadıq qulları olan erməniləri yerləşdirməklə gələcək münaqişələrə şərait yaratdı və qonşu ölkələrlə sərhəd təhlükəsizliyini təmin etdi. Ermənilər sadəcə çarizmin həyata keçirdiyi “parçala və hökmranlıq et” siyasəti üçün oyuncaq idilər. Azərbaycanın zəngin təbiəti, yerləşdiyi əlverişli iqtisadi coğrafi mövqeyi Rusiyanı bu əraziyə daha çox cəlb edirdi. Həyata keçirilən köçürmə siyasəti nəticəsində Cənubi Qafqaz, eləcə də Şimali Azərbaycan ərazilərində ermənilərin sayı günü-gündən artır, bu isə rusların yeni işğalçılıq planlarına yol açdı.

Həyata keçirilən köçürülmə nəticəsində yerli əhalinin-azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşır, torpaqları əllərindən alınır. Yerli müsəlmanlar ermənilərə qarşı fəal və qeyri-fəal şəkildə mübarizə aparırdılar. Erməni müəllif Leo yazır ki, “Ruslar İrəvanı işğal edəndə ermənilər azlıq təşkil edirdilər”. Başqa bir erməni alimi Nersisyan göstərirdi ki, 1831-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin sayı 161.747 idi. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, çarizm özünün köçürmə siyasətini rus-rürk müharibəsi (1877-78) illərində də davam etdirirdi. Müharibə dövründə erməni əsilli Ter-Qukasov şəxsən köçürməyə özü rəhbərlik edirdi. Bu generaldan danışarkən rus müəllif Şavrov yazır ki, “onun liderliyi və təşkilatçılığı sayəsində, 35.000 erməni ailəsi və Osmanlı imperiyasından 165.000 Osmanlı ermənisi İrəvan quberniyasının Sürməli ərazisində yerləşdirildi [1. s.299]. Bundan əlavə, general Ter-Qukasov Sürməli qəzasına (Sürməli qəzası keçmiş İrəvan quberniyasına aid idi. İndi onun böyük hissəsi Türkiyə ərazisindədir) 35 min araba ilə Türkiyə ermənilərini köçürdü.

Köçürmədən əlavə, Osmanlı Türkiyəsindən Qafqaza qaçmış ermənilərin hesabına onların sayı biraz da artmış oldu. Sonralar Qafqaz canişini olmuş Q.S.Qolitsin 1894-cü il Sasun hadisələrindən istifadə edərək Qafqaza qaçmış erməniləri geri göndərmək istəsə də buna nail ola bilmədi. Daha sonra Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov Nazirlər Şurasının sədri P.S.Stolipinə yazırdı ki, bu illərdə Azərbaycanda 75 min erməni yerləşdirildi. Onların demək olar ki yarısı Türkiyədə vətəndaş müharibəsində

iştirak etmiş başkəsənlərdən, Daşnaksütyun sıralarında möhkəm birləşmiş gənclərdən ibarət idi. Türkiyə ermənilərinin bu kütləsinin Zaqafqaziyada görünməsi özünü çox gözəltmədi. Onların Rusiya hüdüdlərinə keçmələrindən və Rusiya təbəəliyini qəbul etmələrindən bir il keçməmiş, bütün erməni şəhər və kənd əhalisi Rusiya hüdüdlərinə kənardan gələn Daşnaksütyunun təsiri altına düşdü, partiya bu qüvvədən istifadə etməyə başladı. Daşnaksütyunun Rusiya hüdüdlərində güclənməsinin başlanğıcı bu dövrə təsadüf edir [8 s.48-49]. O, sözünə davam edərək qeyd edirdi: Azərbaycanın qərbində məskunlaşdırılan ermənilər buradan qonşuluqdakı Osmanlı kəndlərini hücumə məruz qoyur, talan edir, xalq arasında xaos, çaşqınlıq yaradırdılar. Bu ideyanı təsdiqləyən Veliçko yazır ki, rus ordusunda xidmət edən başqa bir general, Loris-Melikov ermənilərin Türkiyədən Azərbaycana da daxil olmaqla Qafqaza köçürülməsində çox fəal rol oynamışdır [1. s.299]. Veliçko həmçinin qeyd edirdi ki, ermənilər çarizmin gözü qarşısında müsəlmanları təqib edirdilər. Onlar bilirdilər ki, çarizmin hökumət dairələri qarşısında müsəlmanları gözdən salmaqla onları sürgünə məruz qoyub, torpaqlarını işğal etmək olar. Rus tarixçisi eyni zamanda bu məsələ ilə bağlı bildirir ki, “Erməni millionerləri bu siyasəti uzun əsrlər boyu davam etdirərək, müsəlmanları Qafqazda tələyə salmağa çalışırdılar. Onlar hətta ən pis torpağı belə alırdılar. Veliçko “Qafqaz” əsərində yazırdı ki, elə bir yer və ya layihə yox idi ki, tamamilə ermənilərsiz olsun. O, Qafqazın möhürünün ermənilərin əlində olduğunu qeyd edirdi.

Qafqazın baş rəisi olmuş Dondukov-Korsakov ermənilərdən bəhs edərkən qeyd edirdi: “Ermənilər çox yaxşı başa düşürlər ki, torpaq kimin əlindədirsə, təsir gücü də ondadır, buna görə də təkidlə, sistemli şəkildə bu növ siyasi çevriliş hazırlayırlar. Zaqafqaziyada iri torpaq sahibliyinin ermənilərə keçməsi siyasi əhəmiyyət daşıyır” [7. s.23]. Korsakov hər gün erməni separtizminin birazda gücləndiyini qeyd edirdi. Ermənilərə göstərilən qayğı və etimadı aşağıdakı faktlardan da aydın görmək olar. Belə ki, Sinodun qərarı ilə Erməni-qriqoryan kilsəsi haqqında əsasnamə 1836-cı ildə qəbul edildiyi halda, Zaqafqaziya müsəlmanlarının idarəsi haqqında əsasnamə yalnız 1872-ci ildə təsdiq olundu. Müsəlmanlara qarşı ayrı-seçkilik özünü 1870 və 1892-ci il şəhər əsasnamələrində də göstərdi. Sadaladığımız faktlar azərbaycanlılara ağır zərbə vurur, onların vəziyyətini daha da ağırlaşdırmaqla yanaşı gələcəkdə yeni iğtişaş və erməni özbaşınalığına yol açırdı.

“Cənubi Qafqaz şəhərlərində ermənilər daha çox güclənir, evlər idarəsini, torpaq, ticarət və sənayeni ələ keçirirlər. Bütün bunların nəticəsində onlar digər xalqlardan çox güc və əhəmiyyət qazanırlar. Onlar təkcə maliyyə deyil, ictimai fəaliyyətin digər sahələrini də ələ keçirirlər”[8. s.59-60].

Ermənilər Azərbaycanda təşkilatlanmaqla kifayətlənmir, yerlərdə hakimiyyət orqanlarına öz adamlarını yerləşdirirdilər. Qafqazda mülki hissə üzrə ali rəis Q. S. Qolitsin 1899-cu il yanvarın 24-də Rusiya daxili işlər naziri İ.L.Qoremikinə yazdığı 785 sayılı məktubunda bununla əlaqədar qeyd edirdi: “Rusların olmasına baxmayaraq, müsəlman əhalinin üstünlüyü nəticəsində Nuxa və Dərbənddə şəhər idarəçiliyi ermənilərin əlinə keçir”. Ermənilərin hüquqi üstünlüyünü aşağıdakı faktdan da aydın görmək olar. Belə ki, Qafqaz canişininin mülki hissə üzrə departamentinin rəisi A. Kostenski Qafqazda mülki hissə üzrə şuraya 1882-ci il 22/23 noyabr tarixli məktubunda yazırdı ki, İrəvan şəhərində müsəlmanların və xristianların sayı demək olar ki bərabərdir. O, şəhər dumasına seçkilər zamanı müsəlmanların hüquqlarının xristianlarla bərabərləşdirilməsini təklif edərək vurğulayırdı: Hələ 1879-cu ildə İrəvan şəhər duması açıldıqdan sonra illərin təcrübəsi göstərdi ki, müsəlmanların maraqlarına ziyan dəyir, bunu aradan qaldırmaq üçün onların hüquqlarını ermənilərlə eyniləşdirmək lazımdır” [8. s.20].

Göründüyü kimi ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi nəticəsində ruslar onların hərtərəfli üstünlüyünü təmin etdilər.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi Rusiyanın Qafqaz siyasətinin tərkib hissəsi idi. Ermənilər də bu yolda Rusiyaya lazımca etimad göstərmiş və geniş, hərtərəfli imtiyazlar almışlar. Ermənilərin köçürülməsi yerli, daxili qanunlarla möhkəmləndirildi. Qısa zaman çərçivəsində Qafqazda, xüsusən də Şimali Azərbaycanda möhkəmlənən ermənilər öz çirkin planlarını həyata keçirməyə başladılar.

Qafqazın Baş rəisi Dondukov-Korsakov qeydlərində eyni zamanda ermənilərin siyasi etibarsızlığını açıq şəkildə etiraf edirdi: “Onlar təəssüf olsun ki, rus hökumətinə sədaqətləri ilə fərqlənmirlər, ümumiyyətlə siyasi etibarlıqda kifayət qədər zəmanət təqdim edə bilmirlər” [7. s.25]. Bütün bunları dəqiqliklə izləyən çarizm yeni tədbirlərə əl atırdı. Yeri gəldikdə ruslar erməni məktəblərini bağlayırdılar. 1885-ci ildə Rusiya ərazisində

olan 500 erməni məktəbi bağlanmış, 30 min şagird və 900 tələbə təhsildən kənarda qalmışdı. Rusiyanın bunu etməsində əsas məqsədi məktəblərdəki təbliğatın Rusiya ərazi bütövlüyünə zərbə vurmaı idi. Çox vaxt verdikləri vədləri yerinə yetirmədikdə ermənilər yenidən Osmanlı imperiyasına qayıtarılırdılar. Lazım gəldikdə ruslar erməniləri cəzalandırmaqdan çəkinmir, öz siyasətlərində alət kimi istifadə edirdilər. Onlar ermənilərin imperiya ərazisində krallıq qurmalarına belə mane olurdular. Rus Xarici İşlər Naziri şahzadə Lovanov-Rastovski təsdiq edirdi ki, “ bizə Ermənistan ermənilərsiz lazımdır” [1. s.301-302]. Zamanla ruslar ermənilərin iç üzünü görür, onların necə təhlükəli olduğunu hiss edir və onlara qarşı mübarizə aparırdılar.

Ermənilər Rusiya üçün o qədər təhlükəli hal almışdılar ki, hətta Qolitsinin 1901-ci ilin noyabrında dekret vermişdi. Dekretin 6-cı bəndində göstərilirdi ki, erməni miqrantları və onların nəsiləri 20 il ərzində mülk ala bilməzlər [1. s.304]. Hətta çar hökuməti 1899-cu ildə sabotaj fəaliyyəti ilə məşğul olan erməni xeyriyyə cəmiyyətlərini bağladı. Bundan sonra 16 iyun 1900-cü ildə yalanlarla dolu uydurma kitablar nəşr edən erməni təşkilatları da bağlandı. Bir sıra ermənilər Sibirə sürgün edildilər. Hətta 1884-cü ildə Eçmədzin katalikosluğuna seçilmiş olan İstanbul patriarxı N.Varjabedyanın bu təyinatı Rusiya tərəfindən qəbul edilməmiş, hətta özünün də Rusiyaya girməsinə icazə verilməmişdi. Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsində knyaz Qolitisyanın böyük rolu olmuşdur. O, 1897-1904-cü illərdə imperiyada ermənilərin qeyri-məhdud hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmışdır. Onun 1898-ci ildə çara təqdim etdiyi gizli hesabat iki hissədən ibarət idi. Birinci hissəyə 1)ermənilərin təhsili və məqsədləri, 2)katalikos və erməni sinodu, 3)erməni ibtidai məktəbləri, 4)Qafqaz erməni mətbuatı, 5)ərazilərin idarəsi, 6)xeyriyyə cəmiyyətləri, 7)bələdiyyə məclisləri. İkinci hissədə isə ərazi qanunu, rus köçürmə siyasəti və. s kimi məsələlər daxil idi [6. s.369-70]. O, bu hesabatında erməni təhsilinin mənfəti tərəflərini açıb göstərir və onların real təhlükə mənbəyi olduğunu qeyd edirdi. Qolitsin həm də, katalikosluğun və erməni sinodunun təhlükəli cəhətlərini ustalıqla ifşa edir, onların əsas qayəsinin müstəqil erməni dövləti yaratmaq istəyini vurğulayırdı. Qeyd edilən hesabatda o, həm də erməni mətbuatının təhlükəli olduğunu göstərirdi. O, xeyriyyə cəmiyyətlərinin xeyriyyə işlərindən daha çox siyasətlə məşğul olduqlarını qeyd edir, onla-

rın etibarsız olmaduqlarını vurğulayırdı. Bütün bu tədqiqatların nəticəsi olaraq, ermənilərə qarşı tədbirlər sərtləşdi. Yuxarıda qeyd olunanlarla bağlı knyaz Qolitsin sərəncam verdi. Orada deyilirdi:

1. Çap olunan kitabların qərəzli xarakteri nəzərə alınaraq, Tiflisdəki erməni mətbəəsi bağlansın.
2. Erməni maarif xeyriyyə cəmiyyətlərinə son qoyulsun.
3. Erməni qaçqınlarının bu ölkədə məskunlaşmasına son qoyulsun, qaçqın ermənilər ya rus təbəəliyini qəbul etsin, ya da Türkiyəyə qayıtsınlar.
4. Ermənilər yalnız imperiya daxilindəki qoşun hissələrində öz hərbi mükəlləfiyyət borclarını ödəməlidirlər.

Amma neft burulğanı başladıqdan sonra ruslar erməniləri varlanmaq üçün Bakıya cəlb etdilər. Onlar erməniləri müxtəlif yollarla şirnikləndirir, vergilərdən azad edir, iş vəd edirdilər. Təbiidir ki həmin dövrlərdə Bakıda Azərbaycanın digər şəhərləri kimi müsəlmanlar sayca üstünlük təşkil edirdilər. Ruslar isə az bir zamanda erməniləri neft Bakısında cəmləşdirməklə özlərinə dayaq qazanmağa çalışırdılar. Ermənilər isə bütün bunlardan böyük gəlir əldə edirdilər.

Yuxarıda qeyd etdiyim faktlardan aydın görmək olar ki, bugün Azərbaycan torpaqlarına sahib olmaq istəyən ermənilər bu ərazilərdə aborigen deyil, vaxtilə ruslar tərəfindən köçürülmüşlər. Rusların Azərbaycanda erməniləri davamlı olaraq müdafiə etməsi azərbaycanlıların vəziyyətini daha da çətinləşdirirdi. Yuxarıda göstərilən faktlar bir daha sübut edir ki, ermənilərin Qafqazda, eləcə də Şimali Azərbaycanda möhkəmlənməsi Rusiyanın Qafqaz siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Ruslar ermənilərdən Qafqaz regionunu işğal etmək və yerli xalqları itaətdə saxlamaq üçün istifadə etmişlər. Bu da sübut edir ki, erməni məsələsi Rusiya tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı yaradılmış süni problemdir. Bu gün Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalı altında olması vaxtilə Rusiyanın həyata keçirdiyi köçürülmə siyasətinin ağır nəticəsidir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. A.Mammadli “Incomers. A true history of Armenians” Bakı: Chasioglu 2008. 448 p.
2. “Azerbaycan belgelerinde ermeni sorunu (1918-1920)” T.C.Başkanlık Devler Arşivleri Genel müdürlüğü yayın, 28 Ankara 2001, səh. 682
3. A.Paşayev “XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar” Bakı 2011, Çəşioğlu, səh. 327.

4. Bilal Şimşir “Documents Diplomatiques Ottomans, Affaires Armeniennes” Volume I (1886-1893) Ankara 1993, Volume II (1894-95) Ankara 1995, Volume III(1895-1896) Ankara 1999, Volume IV Ankara (1896-1900)
5. B.Nəcəfov “Düşmənin iç üzü. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi” Üç cildə. Birinci cild, Bakı: Çarşıoğlu, 2007, s. 440
6. Esat Uras ‘ Tarihde ermeniler ve ermeni meseli” Istanbul 1987, Belge yayınları, s.798
7. “Qafqazda erməni məsələsi” Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. Üç cildə. Birinci cild 1724-1904, Bakı 2010, Elm nəşriyyatı, səh. 716
8. Musa Qasımlı “Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı” na : gerçək tarix axtarışında (1724-1920) ,Bakı 2014, Mütərcim, səh. 462
9. S.N.Qlinka “Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. Rusiyanın Ərzurumdakı baş konsulu Mayevskinin qeydləri” Bakı 1995, “Azərbaycan” nəşriyyatı, səh. 126
10. S.Seyidova, R.Uslu “ Osmanlı imperiyasında milli münasibətlər – erməni məsələsi. XIX əsrin II yarısı XX əsrin I rübü / Dərs vəs., Bakı 2002, Adiloğlu Nəşriyyatı, səh. 80
11. T.Cəfərov “Qondarma erməni soyqırımı faktların dili ilə” Bakı 2013, Apostrof ç.e., s.217
12. V.L.Veliçko “Qafqaz” Rus işi və tayfalararası məsələlər, Bakı: Azərbaycan, 1995, s. 189

E.Hasanova

**THE RUSSIA’S POLICY OF RESETTLEMENT AND TRENGTHENING
OF ARMENIANS IN AZERBAIJAN
SUMMARY**

From the above-mentioned facts it is possible to see clearly that the Armenians who want to be the owner of the Azerbaijan territories today are not aborigines in these territories, they were once moved here by Russians. The Russians’ continuously defending Armenians in Azerbaijan made the Azerbaijanis’ life more difficult. The above-mentioned facts prove once again that the strengthening of Armenians in Caucasus, as well as in Northern Azerbaijan was the part of Caucasus policy of Russia. The Russians used Armenians in order to occupy the Caucasus region and to keep the local people under control. It proves once again that the Armenian question is a collection of artificial problems created by Russia against Azerbaijani people. Today the existence of Azerbaijani territories under occupation of Armenia is a result of resettlement policy once pursued by Russia.

Е.Гасанова

**ПОЛИТИКА РОССИИ ПО ПЕРЕСЕЛЕНИЮ И УКРЕПЛЕНИЮ
АРМЯН В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
РЕЗЮМЕ**

Армяне, которые сегодня претендуют на азербайджанские земли, не являются коренными жителями этих территорий и были переселены сюда царским правительством России. Постоянное покровительство Россией армян в Азербайджане ещё более усложняло жизнь коренных азербайджанцев. Приведенные в статье факты доказывают, что укрепление армян на Кавказе, а также в Северном Азербайджане было частью кавказской политики России. Русские использовали армян для того, чтобы оккупировать кавказский регион и держать местные народы в подчинении. Тот факт, что сегодня азербайджанские земли находятся под оккупацией Армении является результатом переселенческой политики, осуществленной Россией в начале XIX века.

ERMƏNİSTAN SSRİ-DƏ YAŞAMIŞ AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI VƏ SOYQIRIM PROBLEMİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA (XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNİN ƏVVƏLLƏRİ)

Leyla ƏLƏKBƏROVA

Açar sözlər: Azərbaycan, deportasiya, soyqırım, Ermənistan, mətbuat.

Ключевые слова: Азербайджан, депортация, Армения, геноцид, печать.

Keywords: Azerbaijan, deportation, Armenia, government, press.

Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı son iki əsrdə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti xalqımızın tarixində «Deportasiya və soyqırım» adlı bir səhifə açılmışdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən mərhələlərlə həyata keçirilən deportasiya və soyqırımı XX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanın 20% torpağının işğalı və Qərbi Azərbaycan ərazisindəki soydaşlarımızın əzəli torpaqlarından deportasiyasının başa çatması ilə nəticələndi.

Azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən deportasiya və soyqırım siyasətinin sonuncu mərhələsi 1988-1991-ci illəri əhatə edir. Həmin dövrdə Sovet hökuməti indiki Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıları tarixi etnik torpaqlarından tamamilə sıxışdırıb çıxardı. Ən başlıcası isə Ermənistan rəhbərliyi Sovet hökumətinin əli ilə azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasətini sona çatdırmaqla, azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırım siyasətini tamamilə yerinə yetirmiş oldu.

Lakin Rusiyanın hərbi potensialına, ABŞ və ermənipərəst Qərb dövlətlərinin himayəsinə arxalanan ermənilər tərəfindən Azərbaycanın 1988-ci ildən cəlb edildiyi «Dağlıq Qarabağ, Ermənistan-Azərbaycan münacişəsi» hələ də davam etməkdədir. Azərbaycanın haqsız olaraq cəlb edildiyi bu münacişənin həllinin ən optimal variantlarından biri dünya ictimaiyyətinə Azərbaycan xalqının haqlı olduğunu sübut etməkdir. Azərbaycanın haqlı olduğunu sübut etmək üçün səmiz «Deportasiya və soyqırım tarixi»mizin son mərhələsinin öyrənilməsi və dünya ictimaiyyətinə çatdırılması vacib məsələlərdəndir.

1988-ci ildən etibarən Qarabağda və qədim Azərbaycan torpağı, Qərbi Azərbaycan ərazisi olan, indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin həyata keçirdiyi kütləvi qırğınlar, soyqırım və deportasiya kimi qanlı cinayət aktına hadisələrin törədildiyi ilk dövrlərdə dünya ictimaiyyəti tərəfindən biganə münasibət bəslənilmiş, informasiya qıtlığı yaranmış və hadisələr təhrif olunmuş şəkildə şərh edilmişdir. Buna səbəb vətəndaşlarına qarşı törətdiyi cinayətlərin senarisini əvvəlcədən yazan və onu erməni quldurlarının əli ilə həyata keçirən İttifaq hökumətinin öz əməllərini ört-basdır etməsi idi.

Tarixin müxtəlif dövrlərində, həm Rusiya imperiyası, həm də Sovetlər Birliyi Azərbaycanı işğal etmək və öz əsarətində saxlamaq siyasətini həyata keçirmək üçün ermənilərdən istifadə etmişdir.

Rus imperiyasının xələfi sayılan Sovet hökuməti “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti” adlı bir qurum yaratmaqla özünə “qızıl kart” qazanmış oldu. Sonrakı dövrdə bu “kart” sahibinə “Türksüz Ermənistan” yaratmaq və çökmüş imperiya sərhədləri çərçivəsində Azərbaycanın 20% torpağını birbaşa olmasa da dolayı yolla əldə saxlamaq imkanı verdi. Beləliklə, ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin vətəninə “Türksüz Ermənistan” yaradılmasına nail olmaqla yanaşı, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisini və 7 ətraf rayonu işğal etməklə Azərbaycanın 20 % torpağına sahib çıxmış oldular.

Məhz bu məkrli məqsədlərin həyata keçirilməsi və əldə olunanın qorunub saxlanması yolunda rusların və ermənilərin son iki əsr boyu ardıcıl olaraq həyata keçirdikləri deportasiyalar, etnik təmizləmələr, soyqırımları, uydurma və şişirdilmiş tarixin yazılıb təbliğ olunması ilə müşayiət olunurdu. Bu işğalçılıq siyasəti Azərbaycanın qədim oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycan, indiki Ermənistan ərazisindən soydaşlarımızın tamamilə sıxışdırılıb çıxarılması, eləcə də DQMV-nin və 7 ətraf rayonun ermənilər tərəfindən işğalı sayəsində Azərbaycanın 20% torpağının işğalı ilə nəticələndi.

Rusiyanın himayəsi ilə qədim Azərbaycan torpaqları üzərində özlərinə dövlət yaradan və həmin torpaqların qədimdən ermənilərə məxsus olduğunu bütün dünyaya car çəkən və dünya ictimaiyyətini buna inandırmağa çalışan ermənilərin uğurunun sirri onların geniş təbliğat imkanlarına sahib olmaları idi. Bu işdə ermənilərə Sovet hökuməti, ABŞ və erməni lobbisinin təsiri altında olan Qərb dövlətləri himayədarlıq edirdi. Belə himayədarları

olan ermənilərə qarşı mübarizədə Azərbaycan xalqı yalnız öz gücünə arxalanırdı. Çünki Azərbaycan hökuməti Mərkəzin diktəsi ilə hərəkət edirdi. 1988-ci ilin əvvəlində indiki Ermənistan ərazisindəki soydaşlarımıza qarşı zor tətbiq edildiyi zaman azərbaycanlıların SSRİ rəhbərliyinə və Azərbaycan hökumətinə müraciəti cavabsız qaldı. Azərbaycan hökuməti Ermənistandan deportasiya olunan soydaşlarımızı qəbul etmək istəmirdi. Yalnız həmin dövrdə başlanmış xeyriyyəçilik hərəkətinin köməyi ilə yaradılan “Qarabağa yardım komitəsi” və “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti” qaçqın və köçkünlərin problemlərinin həlli ilə məşğul olmağa başladılar.

“Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti”nin mətbuat orqanı kimi fəaliyyətə başlayan “Vətən səsi” qəzeti qaçqın və məcburi köçkünlərin tribunasına çevrildi. SSRİ-nin iflasına Dağlıq Qarabağ probleminin ortaya atılması ilə başlayan Qorbaçov, həmin məsələdə eyni dərəcədə maraqlı olan ABŞ və onun himayəçiliyi ilə fəallaşan erməni lobbisi mətbuatda hadisələrin təhrif olunmuş şəkildə, ermənilərin xeyrinə əks etdirilməsində çox maraqlı olduqlarından, istər Mərkəzi mətbuat, istərsə də xarici mətbuatda obyektiv yazılara rast gəlmək mümkün deyildi.

Yaranmış vəziyyət belə bir qənatə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımı probleminin öyrənilməsində ən etibarlı mənbə rolunu həmin dövrdə Azərbaycanda formalaşmaqda olan Azərbaycan mətbuatı oynayırdı.

Bu mənada diqqəti ən çox cəlb edən yazılardan biri 1994-cü il noyabrın 25-də Vətəndaş qəzetində dərc edilmiş “Qərbi Azərbaycan türklərinin sonuncu faciəsi” məqaləsidir. Müəllif N.Mustafa (o dövrdə Milli Munasibətlər İnstitutunun əməkdaşı) bu məqalədə deportasiya və soyqırımı tariximizin son mərhələsini ətraflı təhlil etmiş və hadisələrin xronoloji ardıcılıqla izlənməsinə nail olmuşdur.

Başlıca diqqəti Qərbi Azərbaycan ərazisində ermənilərin İran və Türkiyədən gətirilərək yerləşdirilməsi nəticəsində Azərbaycan türklərinə qarşı aparılan etnik təmizləmə siyasətinə cəlb edən müəllif, bildirir ki, Ermənistanda daşnaq hökuməti qurulduqdan sonra türklərə qarşı soyqırımı siyasəti həyata keçirilmiş, Sovet hökuməti qurulandan sonra Ermənistanda cəmi 70 minə yaxın türk qalmışdı. Sonrakı 70 il ərzində türklərə qarşı aparılan repressiya və deportasiyalar nəticəsində təbii artımla 1 milyon haqlamalı olan türklərin sayı cəmi 200 minə çatmışdır [5]. Sonra

müəllif erməni şovinistlərinin “yenidənqurma və demokratiya” pərdəsi altında Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək və Ermənistandan türkləri təmizləmək məqsədlərini açıqlamaqla yanaşı, diqqətimizi mühüm bir məsələyə cəlb edərək yazır:

“Tarix ermənilərə Ermənistandan türkləri təmizləməyə nə qədər şans vermişdisə, Azərbaycandan ermənilərin təmizlənməsi və yaxud Ermənistanda yaşayan türklər üçün muxtariyyət tələb edilməsi üçün də bir o qədər şans vermişdi. Təəssüf ki, Azərbaycanın o zamankı kosmopolit rəhbərliyi nəinki bu imkandan istifadə edə bildi, əksinə öz vəzifəsini yalnız ermənilərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsilə və Ermənistandan qovulan qaçqınları Dağlıq Qarabağın ərazisinə buraxmamaqla bitmiş hesab etdi. Nəticədə isə 200 minə yaxın türk öz torpaqlarından qovuldu”.

Bundan sonra oxucunun diqqətini hadisələrin xronologiyasına yönəldən N.Mustafa, Ermənistanda yaşayan türklərin faciəsinin başlanma səbəblərini izah edir. Məlum olur ki, məhz Dağlıq Qarabağ Xalq Deputatları Sovetinin 1988-ci il fevralın 20-də vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılaraq Ermənistan inzibati ərazi bölgüsünə daxil edilməsi haqqında qəbul etdiyi qərar hadisələrin başlanmasına səbəb olmuşdur. Ssenarisi Yerevan və Moskvada hazırlanan “Sumqayıt qırğınları”nın həyata keçirilməsi isə Ermənistanda yaşayan türklərin təqib və cəzalara məruz qalmalarına gətirib çıxarmışdır.

1988-ci ilin martında ermənilərin Zəngibasar (Masis) rayonunun kəndlərinə silahlı basqını bir çox evlərin yandırılması, onlarla adamın yaralanması ilə müşayiət olunur. Hətta Gürcüstanın Axalkələk və Baqdanovka rayonunda yaşayan ermənilər Amasiya rayonuna basqın edirlər. Mayın əvvəlində isə Vədi (Ararat) rayonunu Şirazlı kəndinə ermənilərin hücumu nəticəsində 2 nəfər qətlə yetirilir, etiraz əlaməti olaraq isə kəndin türk əhalisi həftələrlə Türkiyə sərhəddində gecələyirlər.

Sonrakı mərhələdə türklərə qarşı təzyiqin güclənməsinin səbəbini müəllif iyulun 15-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edərək Azərb. SSR Ali Sovetinə müraciəti və bu müraciətin rədd edilməsi ilə əlaqələndirir.

İyulun 15-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında məsələni müzakirə edərək, respublikalar arasında sərhədlərin dəyişdirilməsini yolverilməz hesab etməsini isə N.Mustafa,

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı keçirilən mitinqlərin ikinci güclü dalğasının başlanmasının səbəbi hesab edilir. Bildirir ki, məhz Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinin mümkünsüzlüyü ermənilərin türklərə qarşı deportasiya aktının başlanmasına və 1988-ci il noyabrın ortalarında Azərbaycana 80 mindən artıq qaçqının gəlməsinə səbəb olur. 2 həftə ərzində ermənilər türklərin Ermənistandan təmizlənməsinə nail olurlar.

Nəhayət, müəllif azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasının ağır nəticələrini tutarlı faktlarla belə şərh edir: “Şahid ifadələrinə əsasən Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində tərtib edilən siyahıya əsasən 1988-89-cu illər ərzində Ermənistanda 216 nəfər azəri türkü qətlə yetirilmiş və ya milli-ayrıseçkilik münasibəti zəminində baş verən hadisələr nəticəsində həlak olmuşlar”. Həmin siyahıya əsasən 52 nəfər aldığı xəsarət nəticəsində ölmüş, 34 nəfər işgəncə ilə öldürülmüş, 20 nəfər odlu silahla qətlə yetirilmiş, 15 nəfər yandırılmış, 8 nəfər maşınla vurulmuş, 9 nəfər yolda qəzaya uğradılmış, 7 nəfər həkim qəsdı nəticəsində, 9 nəfər dəhşətli qırğınlarda keçirdiyi infarkt nəticəsində ölmüş, 2 nəfər maşın partlaması nəticəsində, 1 nəfər elektrik cərəyanı ilə, 1 nəfəri suda boğub öldürmüşlər, 5 nəfər itkin düşmüş, 2 nəfər xəstəxanadan yoxa çıxmış, 48 nəfər isə qaçaqqaq zamanı dağlarda borana düşüb həlak olmuşdur.

Ermənistanda milli münəqişə zəminində baş vermiş cinayətlər haqqında SSRİ Baş Prokurorluğunun cavabında deyilir: 1988-89-cu illərdə Ermənistan SSR-də milli zəmində baş vermiş cinayət faktları üzrə 675 cinayət işi qaldırılmışdır. Onlardan 283-ü istintaq aidiyyatı üzrə Azərbaycana göndərilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan SSR-dən Ermənistana təhqiqat üçün 138 iş daxil olmuşdur. 1989-cu il dekabrın 31-nə olan məlumata görə Ermənistan hüquq mühafizə orqanlarının icraatında olan bu qəbildən 530 işdən 200 iş üzrə cinayət açılmışdır.

Məhz həmin dövr hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətsizliyi, ermənilərin separatçı hərəkətlərinə vaxtında və qanuni qiymət verilməməsi nəticəsində 200 minə yaxın azəri türkü əsrlər boyu yaşadığı əzəli torpaqlarından iki həftə ərzində vəhşicəsinə qovulmuşdu.

Ümumiyyətlə, 1988-89-cu illərdə indiki Ermənistan ərazisində 170 təmiz və 94 qarışıq yaşayış məskəni boşaldıldı [5].

Deportasiya və soyqırım tariximizin yeni mərhələsini özündə əks etdirən qəzetlərdən ən başlıcası və birincisi Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiy-

yətinin orqanı kimi fəaliyyət göstərən “Vətən səsi” qəzeti olmuşdur. Elə buna görə də, başlıca diqqəti həmin qəzetdə nəşr edilmiş yazılara yönəltməklə mövzunu əhatəli şəkildə öyrənmək olar.

Zəngibasar rayonundan azərbaycanlıların zorla qovulub çıxarılmasından bəhs edən “Dövlət səviyyəsində cinayət” adlı məqaləsində Bəxtiyar Səttaroğlu göstərir ki, 22 min azərbaycanlının yaşadığı Zəngibasar rayonu erməni daşnaqlarını bərk narahat edirdi. Yerevanda teatr meydanında “Nəyin bahasına olursa olsun türklərin Masisdən təmizlənməsi” şüarı irəli sürüldükdən sonra rayon mərkəzində yaşayan 3 min azərbaycanlı zorla evlərindən çıxarıldı və Türkiyə sərhədində yerləşən azərbaycanlı kəndlərində yerləşdirildi. Həmin vaxt Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Azərbaycan nümayəndə heyəti Zəngibasara gəlmişdi. Sərhədə sığınanlar bir neçə dəfə elçi göndərib xahiş etdilər ki, Bakıdan gələnlər onlarla görüşsünlər. Rayon xəstəxanaları qəbul etmədiyinə görə ağır yaralanan azərbaycanlıları sərhəd zolağına gətirmişdilər. Lakin Azərbaycandan gələn nümayəndələr yalnız erməni rəhbərlərinin müşayəti ilə onların göstərdikləri yerlərə baş çəkməklə öz vəzifələrini bitmiş hesab etdilər. Bir-birimizə olan bu münasibəti görən ermənilər daha da azğınlaşıb Zəngibasara azərbaycanlı kəndlərinə basqın edərək evləri qarət etdilər. Sonra isə hərbiçilər Zəhmət, Dostluq, Dəmirçi, Zəngilər, Nizami və s. kənd camaatını da maşınlarla sərhəd zolağına daşıdılar [7].

Qafar Çaxmaqlının “Erməni xəyanətinin qurbanları” adlı məqaləsi ermənilərin Quqark rayonunda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs edir. Müəllif “Quqark faciəsi”nin ört-bastır edilməsi barədə belə yazır: Qəsdən Azərbaycan xalqına böhtan atmaq, qara yaxmaq məqsədi ilə törədilmiş Sumqayıt faciəsindən bütün dünya xəbərdar ikən, əyani sübut-dəlil kimi qurulmuş, montaj edilmiş videolentlər Avropanın az qala bütün eyş-işrət zonalarına yol taparkən azərbaycanlılara qarşı Quqark rayonunda törədilmiş qeyri-insani hərəkətlər barədə heç kim heç nə bilmirdi. Bir gün içində 70 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, onların meyitləri təhqir edilmiş, yandırılmışdı. Yuxarıların “zurnası ilə oynayan” o vaxtkı Azərbaycan mətbuatı da, Azərbaycandakı hadisələri “xüsusi operativliklə” adamlara çatdıran ən demokratik Sovet mətbuatı da susurdu.

Qafar Çaxmaqlı yazdığına görə, Ermənistan adlanan yerə guya ki, “Milli zəmində toqquşmalara son qoymaq üçün göndərilmiş” ordu Qu-

qarkda müşahidəçi, seyirçi rol oynamışdı. Məqalənin müəllifi o vaxtın bir zabitanın etirafını belə təsvir edir: “Biz hadisə yerinə-Vartana kəndinə çatanda artıq burada azərbaycanlı yox idi. Xeyli adam öldürülmüşdü. Meyitlərin hamısını tapa bilmədik. Kəndin içində bir neçə yerdə tonqal yerləri qalırdı. Görünür adamları burada yandırmışdılar”. Quqarkda baş vermiş vəhşiliklər ört-bastır edildi. Bir dənə də olsun cinayət işi qaldırılmadı... “Öldürülmüş 70 nəfər azərbaycanlının qanı batmışdı. Təkcə Vartanda gücsüz-köməksiz 14 nəfər öldürülmüşdü” [1]. Sonra müəllif Vartan kəndində yaşayan azərbaycanlıların faciəsini elə qələmə alır ki, baş verənlərə heç bir şərh verməyə ehtiyac qalmır: “Bu kənd dədə-babadan türk kəndi idi. Bu ətrafda vaxtı ilə bir dənə də olsun erməni kəndi yox idi”. Ermənilərin bu əraziyə gətirilməsi də qocaların yaxşı yadındadır. Ermənilər artıqca azərbaycanlıların sayı azalırdı. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, kəndlərin əksəriyyətində ermənilər üstünlük təşkil edirdilər. Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələrə qədər Vartanada əhalinin 65 faizindən çoxunu ermənilər təşkil edirdilər. Adamlar güclü təzyiqə məruz qalanda kömək üçün üz tutulması bir yer yox idi. Hökumətdə, milisdə, partiya orqanları da qarşıya məqsəd qoymuşdurlar: Türklər (onlar həmişə bizi öz adımızla çağırırlar) qırılıb tökülməli, doğma yurdlarını tərk etməlidirlər. Bunu açıq-əliqəna bildirirdilər. Bütün yollar, keçidlər bağlanmışdı, əməlli-başlı mühasirə vəziyyəti hökm sürürdü. Dünənə qədər qonşuluq edən Vartana erməniləri, nəyisə, kimisə gözləyirdilər. Sonradan aydın oldu ki, hücum əməliyyatları planlı şəkildə mərkəzdən idarə edilirmiş, Vartana erməniləri də bundan xəbərdarmış.

Noyabrın 25-dən 26-na keçən gecə kəndə silahlı hücum başlandı. Hamı kəndin yuxarı hissəsindəki “Qala yeri” deyilən meşəyə çəkildi, körpə uşaqlar, qadınlar qayalığa sığındılar. Meşə atəşə tutulmuşdu. Beləcə səhərəcən atışma davam etdi. Xilas olmaq üçün, adamlar keçilməz sıldırım qayaların arası ilə yeganə ümid yeri bildikləri Azərbaycana yetişməliyidilər. Bu qarlı dağlarda adamlar 13-14 gün ac-susuz, gecə-gündüz yol qət etdilər. Yolda donan, çovğuna düşənlər oldu. Şikəstlər isə daha çox idi. Azərbaycana yetişər-yetishməz ölüm haqladı çoxunu... [1].

Daha sonra müəllif İsgəndərov Mehralı və onun necə öldürülməsindən bəhs edərkən göstərir ki, “qonşusunun” yalan vədinə aldanan Mehralı kənddən çıxmır. “Dostu” isə onun üstünə 50 yaraqlı göndərir. Mehralını

ağaca bağlayıb, arvadı Xanımın boğazına ip keçirib kəndin içində gəzdirlər. Oğlu hadisədən xəbər tutub tüfənglə kəndə enir və atəş açır. Onu avtomat atəşinə tuturlar, ata-anasının gözü qarşısında meyidi yandırılar. Dözə bilməyən ana, quduz ermənilərin əlindən çıxıb özünü çaya atır. Onu çaydan çıxarıb əzabla öldürürlər. Bütün bu məşəqqətə dözə bilməyən Mehralı isə gözlərini əbədi olaraq yumur [1]. Q.Çaxmaqlı Abdulla Əliyevin qəhrəmancasına həlak olmasını belə qələmə alır.

“...Kənd yerindən oyananda, adamlar meşələri, dağları, qayaları ümidgah bilib ona sığınanda, Abdulla Əliyev qalmışdı odla-su arasında. Doxsan yaşlı atası Oruc kişi, səksən beş yaşlı anası Gülsüm qarını necə atıb getsin? Qocalara dağ aşırımları ilə yüz km-lə yolu qət elətdirmək mümkün deyildi. Qalmaq ölüm də olsa Abdulla bu yolu seçdi. O, öz övladlıq borcunu axıradək yerinə yetirdi. Abdulla Əliyev evdə dayanıb naxələfləri gözlədi. O, mahir ovçu idi, quşu gözündən vururdu. Namərdlər bunu bilirdilər. Gecə saat beşdə evi mühasirəyə aldılar. O, təkbaşına bir saat vuruşdu, bir neçə yerdən yaralansa da təslim olmadı. Axırını gülləni isə öz sinəsinə sıxdı. Abdullanın meyidini kənd məktəbinin qarşısına gətirib yanan tonqalın içinə atdılar... övladlarına ondan yandırılmış bir torba külü qaldı. Və bir də yandırıldığı yerdən ov bıçağı və evinin açarları...!” [1].

“Erməni xəyanətinin qurbanı” məqaləsində öz qonşusunun hiyləsinin qurbanı olan şəxs haqqında söhbət açan müəllif bildirir ki, Süleyman Məmmədov qonşusu Mexaqın vədinə aldanıb onun evində gecələmiş, “qardaşı” isə onu quldurlara təhvil verərək “əzab-vermə” səhnəsindən həzz almışdı. Quldurlar maşın hissələrini yandırıb, Süleymanı diri-diri onun içinə atmışdılar [1].

Müəllifləri Eldar İsmayıl və Rafiq Ağbulaq olan «İtirilmiş yurd» məqaləsində Ermənistanın Krasnoselo rayonundan azərbaycanlıların deportasiyasından bəhs edilir. 1988-ci ilin fevralında şorça dəmiryol stansiyasındakı inzibati bina avtomat silahlardan atəşə tutulur. Nəhayət azərbaycanlı kəndləri blokadaya salınır. Bu əzab-əziyyətlərə qarşı iyun ayının 15-də rayonun azərbaycanlı sakinlərinin Şorça və Gölkənd məntəqələrində ermənilər əleyhinə mitinq başlanır. Nə Moskva nə də Azərbaycan hökuməti onların, orada od-alov içərisində qalan azərbaycanlı türklərin vəziyyəti ilə maraqlanırdı. Bu vəziyyət isə gətirib noyabr hadisələrinə çıxardı. Krasnoselo və Basarkeçər camaatı həmin vaxtdan sonra min bir əziyyətlə no-

yabrın axırınadək döyüşdülər. Noyabrın 27-dən etibarən yollar bağlanır, camaat dağları aşmağa məcbur olur [1].

“Daldan atılan daş” məqaləsində də (müəlliflər: E.İsmayıl və S.Əliyev) azərbaycanlıların öz doğma ocaqlarından didərgin salınmasında mərkəzi və yerli hökumətin biganəliyinin başlıca səbəb olması göstərilir.

“Hələ 1987-ci ilin sonlarında ermənilərin bizi çıxarmaq barədə xəbərdarlıqları haqqında həm Moskvaya, həm də Azərbaycana vaxtaşırı məlumatlar çatdırırdıq. Ermənilərin azəri türklərinə qarşı kobud millətçi hərəkətlərinə etiraz səsimizi ucaldırırdıq. Məsələn, 1988-ci ilin yayında Krosnoselo rayonunda başlanan etiraz mitingləri Basarkeçər rayonunu da bürümüşdü. Azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdikləri bu rayonlardan və kəndlərdən ermənilərin əksəriyyəti çıxıb Yerevana tərəf getmişdilər. Lakin sonra bizim arxasız, köməksiz olduğumuzu bilən ermənilər, silahlı dəstələrlə, mənfur Sovet ordusu əsgərləri ilə birgə geri qayıtdılar. Azərbaycan rəhbərləri bizi unutmuşdular” [4].

Həmzə Vəlinin “Nüvədinin bəxtinə düşən yazı” məqaləsi Nüvədi kəndinin ermənilərə qarşı mərdliklə mübarizə aparmasından bəhs edir. Müəllif bildirir ki, 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında bütün Ermənistan ərazisində bir azərbaycanlı qalmadığı halda, nüvədililər ermənilərə qarşı çıxaraq ta 1991-ci ilin avqust ayına qədər bir nəfər erməni Nüvədiyə girməyə qoymamışdılar...

Nəhayət 1991-ci il avqustun 3-də kəndin üstündən uçan erməni vertalyotunun kəndə atdığı vərəqələrdə yazılırdı ki, “Təslim olsanız sizə toxunmayacağıq”. Sərhədçilərin general-mayoru Lilinin “Qorxmayın sizi sərhədçilər qoruyacaq” deməsinə baxmayaraq, həmin axşam kəndə yenə də avtomat və “Alazan” raketlərdən atəş açıldı. Avqustun 7-də Zəngibasara gələn İ.Polyaniçko Nüvədi kəndinin rəhbərlərinə söz verdi ki, qorxmayın sizə yeni hərbi qüvvələr verəcəyəm. Heç kim sizə hələ altı ay bir söz deyə bilməyəcək.

Bir gün sonra isə arxayınlaşmış kəndin üstünə erməni quldurları hücumə keçdilər. Hərbçilər gecə saat üçdə bütün postları ermənilərə təhvil verərək kənddən çıxmağa başladılar [8].

Məlumdur ki, azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası prosesi o vaxtkı hakim dairələrin, istər Mərkəzi hökumətin istərsə də Azərbaycandakı rəhbər orqanların razılaşdırılmış siyasətinin nəticəsində həyata keçi-

rilirdi. Buna görə də dövlət səviyyəsində təşkil edilmiş bu cinayətin məsuliyyəti də həmin dairələrin üzərinə düşür. Bu səpkidə yazılan “Genosid” adlı məqalə diqqəti daha çox cəlb edir. Müəllif Səfyar Musayev belə bir sual ətrafında öz fikrini oxucuya çatdırmağa çalışır: “Mərkəzi hökumət erməni-azərbaycanlı qırğınının qarşısını ala bilərdimi?” Həmin sualın cavabını müəllifin öz dili ilə cavablandırmaq daha düzgün olardı: “Bəli ola bilsin: Bu şərtə ki, əgər mərkəz əvvəldən qanun çərçivəsində çıxış etsəydi. Məsələn, Sumqayıt hadisələrindən əvvəl Əsgəran hadisələri baş vermişdi. Əsgəran rayonunda ermənilər tərəfindən öldürülən iki nəfər azərbaycanlı haqqında nə Azərbaycan, nə də Mərkəzi mətbuat heç bir məlumat vermədi. Lakin, erməni millətçiləri Sumqayıtı təşkil etdikdən sonra 2 il ərzində Ermənistanın bütün mətbuatı, mərkəzin bir sıra kütləvi informasiya vasitələri ilə azərbaycanlıları qaniçən, vəhşi bir xalq kimi dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmağa cəhd etmişlər... Sumqayıtda erməni millətçilərindən olan 26 nəfərin öldürülməsi üçün 26 nəfər azərbaycanlı məhkum edildiyi və onun bir neçəsinin ölüm cəzasına məruz qaldığı halda, Ermənistanda 218 nəfərin vəhşicəsinə öldürülməsindən nəinki dünya ictimaiyyəti, hətta Azərbaycanın özündə belə adamların çoxu xəbərsizdir. Erməni millətçiləri Sumqayıt hadisələrindən sonra açıq surətdə azərbaycanlıları Ermənistandan qovmağa başladılar. Onlar “Ermənistanı türksüz respublika” elan etdilər. Erməni ekstremistləri azərbaycanlıları Ermənistandan qovmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etdilər. Onlar azərbaycanlıları xörək, ərzaq və gündəlik tələbat malları ilə təmin etmir, tarixi abidələri dağıdır. Təcürbəli və savadlı kadrları işdən azad edir, xəstələrə tibbi yardım göstərmir və Bakı radio verilişinə qulaq asmağa imkan vermirlər...”

Mərkəzi hökumətin havadarlığından istifadə edən erməni millətçiləri açıq surətdə azərbaycanlıları zor gücünə dədə-baba torpaqlarından qovmağa başladılar. Erməni ekstremistlərinə öz alçaq niyyətlərini həyata keçirməkdə Qorbaçov tərəfindən Yerevan komendantı təyin edilmiş Sovet generalı Samsonov (milliyyətə erməni) az rol oynamamışdır. General milli qırğının qarşısını almaq, azərbaycanlıların təhlükəsizliyini təmin etmək əvəzinə, onların öz yurdlarından zorla qovulmasına yardım və kömək göstərdi. Sovet əsgərləri azərbaycanlılardan ibarət maşın karvanını Naxçıvana, Qazaxa və Gədəbəyə ötürməklə öz işlərini bitmiş hesab etdilər. Onlar adamların həyatı təhlükə qarşısında qaldığı zaman silah işlətmirdilər.

Ermənistanda ən çox azərbaycanlı Vardenis rayonunda yaşayırdı. Rayonun 70 min əhalisinin 45 minindən çoxunu azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Vardenis rayonunda 34 kənd var idi. Onlardan 24 kənd təmiz azərbaycanlı, 3 kənd qarışıq, 7 kənd isə erməni kəndi idi.

Yerevandan Basarkeçər rayonuna göndərilmiş saqqalılar azərbaycanlılardan tələb edirdilər ki, rayonu tərk etsinlər. Azərbaycanlıların rayon mərkəzinə gediş-gəlişi tamamilə kəsildəndən sonra erməni millətçiləri rayonun Böyük Məzrə, Çaxırlı və Yuxarı Zağalı kimi qarışıq kəndlərində milli qırğın təşkil etməyə başladılar...

Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar yeganə çıxış yolu Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətində yaşayan ermənilər ilə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların yerini dəyişdirmək idi. Ə.Vəzirov irəli sürülmüş təklifə məhəl qoymadı, bildirdi ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində azərbaycanlıların yerləşməsindən heç bir söhbət gedə bilməz. Beləliklə, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağa köçmək arzusuna bir dəfəlik son qoyuldu.

Azərbaycan Respublikasının keçmiş rəhbərliyi Ermənistandan yaşayan azərbaycanlıların köçürülməsinə heç bir yardım və kömək göstərmədi. Əlacsız və köməksiz qalan 200 mindən çox azərbaycanlı öz ata-baba yurdlarını tərk etməyə məcbur oldular. Minlərlə didərginlər respublikanın mərkəzi şəhəri Bakıya və müxtəlif rayonlara səpələndilər.

1988-89-cu illərdə mərkəzi hökumətin yardım və köməyindən istifadə edən erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı genosid siyasətini həyata keçirdilər. Məhz belə siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində 217 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürüldü. Qırğınlar Ermənistanın on doqquz rayonunda baş vermişdir [6].

Azərbaycan hökumətinin Azərbaycan türklərinin öz doğma ocaqlarından deportasiyası zamanı hansı mövqedən çıxış etməsi və bu prosesə necə təsir göstərməsi başlıca amillərdən biri olduğu üçün daha ön plana çəkilməlidir. Rafiq Fərəcovun “Tarixin qan yaddaşı” adlanan məqaləsi Azərbaycan hökumətinin o vaxtkı mövqeyini belə izah edir: “...1988-ci il hadisələrinə istər tarixi keçmişimiz, istərsə də bu günkü reallıq baxımından yanaşdıqda hər şey tam çıpaqlığı ilə görünməsilə yanaşı, bir daha məlum olur ki, ermənilərin çoxdan işlənilib hazırlanmış mənfi planları heç də o vaxtlar bəzilərinin düşündüyü kimi sadəcə olaraq “milli zəmində baş

verən münaqişələr” deyilmiş Azərbaycan hökumətinin o vaxtkı rəhbərlərinin hadisələrə yuxarıların göstərişi ilə məhz bu mövqedən yanaşması, eyni zamanda qətiyyətsizliyi, korafəhimliyi ilə yalnız gözləmə mövqeyi tutması hələ o vaxtlardan bir daha açıq-aşkar sübut edir ki, onlar nəinki “Ermənistan”dakı azərbaycanlıların, heç Azərbaycanın öz ərazisindəki soydaşlarımızın belə əmin-amanlığını, respublikanın ərazi bütövlüyünü qorumaq iqtidarında deyil.

Elə bunların nəticəsi kimi getdikcə azğınlaşan ermənilər oradakı soydaşlarımıza qarşı təzyiqləri, vəhşilikləri gücləndirir, Azərbaycana qaçqın axınını sürətləndirirdilər. Azərbaycanda isə rəhbərlik bütün bunlara qarşı tədbirlər görmək, vəziyyətin nə yerdə olduğunu bilə-bilə bu cür vəhşiliklərə qarşı etiraz səsinə ucaltmaq əvəzinə çıxış yolunu susmaqda, bu cür dözülməz vəhşiliklər nəticəsində respublikaya pənah gətirmiş qaçqınların sayını, dərd-sərini beynəlxalq ictimaiyyətdən respublika əhalisindən gizlətməkdə görür, hər yerdə saxta beynəlmiləçilik əhval-ruhiyyəsi aşılayırdı.

Hələ 1988-ci ilin əvvəllərində ermənilər azərbaycanlılara qarşı nifrət oyatmaq məqsədi ilə guya həmin vaxt azərbaycanlılar tərəfindən əlli erməninin qətlə yetirilməsi xəbərini bütün Ermənistan boyu yaydılar. Miting və nümayişlərdə açıq şəkildə bu xəbəri elə ilk gündən qana-qan çağırışı kimi əldə tutan millətçi ermənilər meydanlarda, küçələrdə əhalini azərbaycanlılara divan tutmağa səsləyirdilər... bunların nəticəsi idi ki, fevralın 23-də Qafan rayonunua kütləvi hücum etdilər və əhali öz doğma yurdunu tərk etməyə məcbur oldu. Sonralar həmin hücum azərbaycanlılar yaşayan bölgələrdə hazır senari əsasında davam etdirilməyə başladı. Bütün bunlara, eləcə də ermənilərin tələblərinə etiraz əlaməti olaraq azərbaycanlılar yaşayan bölgələrdə də kütləvi etiraz mitingləri başlandı. Bunlardan sonra sözün həqiqi mənasında qorxuya düşən ermənilər həmin bölgələrə rayon rəhbərlərinin rəhbərliyi və göstərişi ilə ya açıq, ya da ki, gizli şəkildə silahlı basqınlar təşkil etdilər. Belə bir vaxtda Azərbaycan rəhbərliyi oradakı soydaşlarımıza kömək göstərmək, onları müdafiə etmək əvəzinə həmin bölgələrə “beynəlmiləçilik, xalqlar dostluğu”yla bağlı şüarlar söyləmək üçün “təşviqatçılar qurupu” göndərdi. Yerlərdəki hadisələr, vəziyyət barədə onlara tam məlumat verilsə də onlar üzdə özünü dost kimi qələmə verən erməni hakimlərinin fikirlərini daha üstün tutaraq əsil həqi-

qəti nə respublika əhalisinə, nə də beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırı bilmədilər. Göstərilən bu cür laqeydlilik və biganəlik, dözülməz vəhşiliklər 1988-ci ilin noyabr ayının 27-də özünün kuliminasiya nöqtəsinə çataraq 200 mindən çox azəri türkünün qovulması ilə nəticələndi [2].

Azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımı problemi mətbuatda birmənalı şəkildə işıqlandırılmamışdır. Bunun başlıca səbəbi isə o dövrkü rejimin mətbuata etdiyi təzyiqlə bağlı idi. Lakin həmin dövrdə müstəqil fəaliyyətə başlayan mətbuat orqanları hadisələrə daha obyektiv yanaşa bilirdi. Elə buna görədir ki, məhz Qaçqınlar Cəmiyyətinin orqanı kimi fəaliyyətə başlamış “Vətən səsi” qəzetində daha obyektiv və operativ yazılar özünə yer tapırdı. Digər mətbuat orqanlarında, xüsusən azad mətbuatda və eləcə də bəhs olunan dövrün ilkin mərhələsi ilə müqayisədə sonrakı mərhələdə dövlət mətbuatında da deportasiya və soyqırım problemi daha çox təhlil olunurdu. Bu şəraiti yetişdirən zamanın özü idi. Getdikcə bu məsələyə baxışlar aydınlaşır və əslində nə baş verdiyi xalqa daha aydın çatdırılırdı.

Əgər ilkin dövrlərdə həqiqətin xalqa çatdırılmasına Mərkəzi hökumətin diqqəti ilə fəaliyyət göstərən hakimiyyət orqanları maneəçilik törədirdilərsə, Sovet rejimi dağıldıqdan sonra artıq mətbuatda müstəqillik yaranmağa başladı. Bu isə problemə baxışın aydınlaşmasına səbəb oldu.

Ümumiyyətlə baş verən tarixi proseslərin gedişi zamanı həmin hadisəyə düzgün qiymət vermək çətin olur. Yalnız hadisə başa çatdıqdan sonra onu aydın təhlil etmək mümkün olur.

Amma azərbaycanlıların öz əski yurdları olan Qərbi Azərbaycandan deportasiyası prosesi təkrarlanan tarixi proses olduğu üçün məsələnin mahiyyətini elə həmin andaca anlamaq heç də çətin deyildi. Əslində hadisələrin düzgün işıqlandırılması hakimiyyətə sərf etmirdi. Öz kreslolarını itirmək istəməyən dairələr hər vəchlə baş verən hadisələri ört-bastır edir və ya müxtəlif don geyindirirdilər. Elə buna görə də əsil həqiqət xalqdan gizlədilirdi. Yanlış və yalan məlumatlarla xalqın “gözümə kül üfurməyə” çalışırdılar. Lakin “yalan ayaq tutar yeriməz” misalı bu dövrdə də özünü doğrultdu.

Həmin dövrdə ermənilər yalan və şişirdilmiş informasiya ilə dünya ictimaiyyətinin diqqətini özlərinə cəlb etməyə çalışdıqları vaxt, bizim rəhbərlərimiz əsil həqiqəti istər xalqdan, istərsə də dünya ictimaiyyətindən gizlətməklə vəziyyəti çıxılmaz hala saldılar. Ermənilər isə bu vəziyyətdən

istifadə edərək öz məqsədlərinə nail oldular. Azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarından bu qədər qısa müddətdə qovulub çıxarılmaları məhz həmin dövrün manqurd rəhbərlərinin xalqa xəyanətinin nəticəsi idi.

Eyni məsuliyyəti həmin dövrdə mətbuata yalan məlumatlar çatdıran mətbu orqanlar daşımali idilər. Lakin onları məsuliyyətə cəlb edən olmadı və bu da xalqa qarşı törədilmiş növbəti cinayətlərdən birinə çevrildi.

Bütün bunlara baxmayaraq mətbuatda dərc edilən yazı və məlumatlar azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımını problemini əks etdirən başlıca mənbə rolunu oynamaqdadır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Çaxmaqlı Q. «Erməni xəyanətinin qurbanları», «Vətən səsi» qəzeti. 1990-cı il 28 noy.
2. Fərəcov R. «Tarixin qan yaddaşı». «Vətən səsi» qəzeti, 27 noyabr. 1993-cü il.
3. İsmayıl E. Ağbulaq R. «İtirilmiş yurd». «Vətən səsi» qəzeti. 27 noyabr, 1992-ci il.
4. İsmayıl E., Əliyev S. «Daldan atılan daş». «Vətən səsi». 15 may 1992-ci il.
5. Mustafa N. «Qərbi Azərbaycan Türklərinin sonuncu faciəsi». «Vətəndaş» qəzeti. 25 noyabr 1994-cü il.
6. Musayev S. «Genosid», «Vətən səsi». 30 oktyabr, 1993-cü il.
7. Səttaroglu B. «Dövlət səviyyəsində cinayət». «Vətən səsi» qəzeti. 28 noy. 1990-ci il.
8. Vəli H. «Nüvənin bəxtinə düşən yazı» «Vətən səsi» qəzeti. 19 iyun 1992-ci il.

L.Alakberova

THE PROBLEM OF DEPORTATION AND GENOCIDE OF AZERBAIJANIS THAT LIVED IN ARMENIA SSR IN AZERBAIJANI PRESS (EARLY 90's OF THE XX CENTURY)

SUMMARY

Armenians supported since the beginning of the XVIII century Russian chauvinist circles, already in 1918, due to the ancestral, historical lands of Azerbaijanis have created their own state. In the Soviet period (1948-1953 gg., 1988-1991). This article explores some of these sources. The deportation and genocide policy committed through the support of Russia by Armenians against Azerbaijanis at different periods of history to the end of the XX century resulted with the driving out of Azerbaijanis from their primordial lands. The press of Azerbaijan is the main source in the studying of the last stage of our deportation and genocide history.

Л. Алекберова

**ПРОБЛЕМА ДЕПОРТАЦИИ И ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ,
ЖИВШИХ В АРМЯНСКОЙ ССР В ПЕЧАТИ АЗЕРБАЙДЖАНА (НАЧАЛО
90-Х ГОДОВ XX ВЕКА)**

РЕЗЮМЕ

Армяне, поддерживаемые с начала XVIII столетия шовинистическими кругами России, в 1918 г. создали свое государство за счет исконных, исторических земель Азербайджана. В годы советской власти (1948-1953, 1988-1991) официальные власти Армянской ССР, благодаря активной протекции Москвы депортировали тысячи азербайджанцев из Армении, превратив ее в моноэтническую республику. Многие азербайджанцы стали жертвами политики геноцида, проводимой руководством Армянской ССР. Все эти проблемы нашли свое яркое отражение в азербайджанской печати, материалы которой являются ценными историческими источниками по изучению данной проблемы. В предлагаемой статье исследуется лишь небольшая часть этих источников.

AZƏRBAYCAN-FRANSA MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ALEKSANDR DÜMANIN ROLU

Hökümə ABBASOVA

Açar sözlər: Aleksandr Düma, Qafqaza səyahət, Azərbaycan, Fransa.

Keywords: Alexandre Dumas, Voyage to Caucasus, Azerbaijan, France.

Ключевые слова: Александр Дюма, Путешествие на Кавказ, Азербайджан, Франция.

Əsrlər boyu Azərbaycan əcnəbilərin, o cümlədən Avropalı müxtəlif qəbildən olan tədqiqatçıların, səyyahların, mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Onları Azərbaycana cəlb edən bu ölkənin mühüm strateji mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri, əsrarəngiz təbiəti və keçməkeşli tarixi idi. Məlumdur ki, Azərbaycan haqqında müxtəlif məlumatlara, hətə qədim dövrün kitablarında, Herodot, Ptolomey kimi antik müəlliflərin əsərlərində, bir sıra məşhur ədiblərin yazılarında rast gəlmək olar. Belə yazıçılardan biri də məşhur fransız dramaturqu, jurnalisti və səyyahı Aleksandr Düma (ata) (1802-1870) olmuşdur.

Çoxlu sayda hekayə, tarixi-xronologiya və macəra romanlarının müəllifi olan Düma bütövlükdə dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə 301 cildə əsər bəxş etmişdir. Onun bir çox dünya şöhrətli əsərləri, o cümlədən, “Üç müşkətyor”, “Qraf Mönste Kristo”, “Qara zanbaq”, “Dəmir maskalı adam” uzun onilliklər boyu səhnələri bəzəmiş, dəfələrlə ekranlaşdırılmışdır. Siyasət və mədəniyyətlə bağlı jurnallarda məqalələr dərc etdirən Düma fransız tarixinə dair kitablar da yazmışdır.

XIX əsrin bu məşhur fransız yazıçısı tarixdə həm də səyyah kimi tanınıb. Belçika, İsveçrə, İtaliya, Rusiya və Qafqazda daxil olmaqla bir sıra ölkələri və diyarları gəzib - dolaşan Düma təəssüratlarını öz əsərlərində ustalıqla əks etdirmişdir. O, təxminən 10-a qədər səyahət əsərinin müəllifidir. Düma səyahət etdiyi ölkələrdə yerli əhəlinin etnoqrafik xüsusiyyətləri, yaşayış tərzini, milli adət-ənənələri, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə yaxından maraqlanmış və topladığı məlumatları sistemləşdirərək çap etdirmişdir. Düma bir neçə Avropa ölkəsinə səyahət etdikdən sonra

1858-ci ildə Rusiyanı gəzməyə çıxmışdır. Bu dövrdə fransız dili Rusiya imperiyasında yüksək təbəqənin ikinci dili idi və məhz həm də buna görə Dümanın əsərləri burada çox sevilirdi. Düma Rusiyada təxminən bir neçə ay keçirərək, Peterburqdan Həştərxana qədər səyahət etmiş və daha sonra üzünü Qafqaza doğru çevirmişdir. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, Dümanın Qafqaz səfəri onun digər səyahətləri arasında ən qeyri-adisi olmuş və o, hələ Tiflisdə olduğu zaman öz təəssüratlarının yer aldığı “Qafqaza səyahət” adlı kitab yazmağa başlamışdı. Düma özü “Qafqaza səyahət” əsərində bu barədə məlumat verərək yazırdı, “Əgər bu saat Potidə, ət dükanına bitişik yöndəmsiz otaqda bu sətirləri yazdığım zaman yanımda bir boşqab Nuxa kababından olsaydı, heç bilirsiniz, necə bayram edərdim!? Heyf ki, yoxdur”. Bu sətirlərdən də görmək olur ki, Düma “Qafqaza səyahət” əsərinin yazılışı zamanı belə Azərbaycanda aldığı güclü təəssüratlardan yaxa qurtara bilməmişdi [4. s.131].

Parisə qayıtdıqdan sonra Düma fransız oxucularını Qafqaz diyarı haqqında məlumatlandırmaq üçün 1859-cu ilin aprel ayında şəxsi nəşriyyat evini açaraq, “Qafqaz” adlı jurnal dərc etməyə başlamışdır. Elə həmin il Düma “Qafqaza səyahət” romanını tamamlamış və onu nəşr etdirmişdir. Bu kitab həm Fransada, həm də digər ölkələrdə oxucu kütləsi tərəfindən böyük maraqla qarşılanmış və tezliklə bir sıra dillərə tərcümə olunmuşdur. “Qafqaza səyahət” əsəri 1861-ci ildə Tiflisdə rus dilinə, 1862-cı ildə Nyu-Yorkda ingilis dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Kitabın Azərbaycana həsr olunmuş hissəsi Azərbaycan dilinə 1985-ci ildə Qəzənfər Paşayev və Həmid Aslanov tərəfindən tərcümə edilmişdir. Aleksandr Dümanın “Qafqaz” əsərini azərbaycanlı oxucuların tam şəkildə oxuması üçün “Qafqazın Strateji Tədqiqatları İnstitutu” əsəri 2010-cu ildə Azərbaycan dilinə yenidən tərcümə etdirməyi qərara almış və əsər Azərbaycan dilinə bu dəfə Şamil Zamanlı tərəfindən tərcümə edilmişdir.

“Qafqaza səyahət” əsəri Fransada da bir neçə dəfə təkrar nəşr olunmuşdur: 1865-ci ildə kitab “Qafqaza səyahətin təəssüratları”, 1990-ci ildə “Qafqaz”, 2002-ci ildə isə “Qafqaza səyahət” adı altında təkrar nəşr olunmuşdur. Sonuncu nəşrdə həmçinin Düma ilə birlikdə Qafqaza səyahət etmiş Jan-Pyer Monenin Qafqazla bağlı çəkdiyi rəsmlər də yer almışdır [6].

Dümanın Azərbaycana səyahət etdiyi dövrdə Rusiya imperiyasında azərbaycanlılar - tatar, onların dilləri isə tatar dili adlandırılırdı. Məhz bu

səbəbdən Düma da öz əsərində azərbaycanlıları tatarlar adlandırmışdır. Bununla belə o, öz əsərində papaq, xəncər, kabab kimi bir sıra sırf Azərbaycan-türk sözlərindən gen-bol istifadə etmişdir.

Dümaya qədər fransız oxucularına Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan haqqında fransız dilində məlumat verən çox az olmuşdur. Düma özü də bunu “Qafqaza səyahət” əsərində vurğulamış və bunu fransızların digər avropalılara nisbətən səyahət etməyi daha az xoşlamaqları ilə izah etmişdir [5. s.216].

Əsərlə tanış olduqca oxucuda Aleksandr Dümanın dünyagörüşü, biliyi haqqında çox gözəl fikir formalaşır. Düma Qafqaza səyahətə çıx-mazdan əvvəl bu bölgə haqqında məlumat toplamış, Herodot, Strabon, Ptolomey, Marko Polo, Jenkinson, Şərdən və Struinin bu bölgə ilə bağlı qeydlərini oxumuş və əsərində də bunları xüsusi vurğulamışdır. “Bakıdan çıxarkən Xəzər dənizinə arxamızı çevirmişdik. Strabon, Ptolomey, Marko Polo, Jenkinson, Şərdən, Ştreys kimi müəlliflərin və Xəzərin təsvirini onların hamısından dəqiq verən Herodotun əsərlərini oxuyarkən nə vaxtsa onu görəcəyimi heç ağılıma belə gətirmirdim” [5. s.247].

Azərbaycanın Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı və Nuxa kimi şəhərlərində olan Düma bir sıra tanınmış şəxslərlə görüşmüş, Azərbaycanın önəmli tarixi və dini abidələrini ziyarət etmiş, yerli əhalinin adət və ənənələri, o cümlədən də milli mətbəxi ilə yaxından tanış olmuşdur.

Dümanın olduğu abidələr sırasından Qız qalasını, Bakı Qala divarlarını, Şirvanşahlar sarayını, Suraxanı Atəşgahını, Bibi-Heybət məscidini, sular altında qalmış Bayıl qəsri, Şəki xan sarayını, Quba, Bakı və Şəki bazarlarını və s. göstərmək olar.

Yazıçının Şahdağ, Qız qalası, Pələnglər, Bəbirlər və Muğandakı ilanlar haqqında danışdığı əfsanələr bu gün də oxucular tərəfindən maraqla oxumaqdadır.

Düma Azərbaycanda olduğu dövrdə vətənimizin bir sıra tarixi şəxsiyyətləri ilə də görüşmüşdür. Bu tarixi şəxsiyyətlərə şamaxılı Mahmud ağa, şairə Xurşudbanu Natəvanı və onun həyat yoldaşı Xasay bəy Usmiyevi, sonuncu Şəki xanının nəvəsi Məhəmməd xanı misal göstərmək olar.

Dümanın Mahmud ağa ilə görüşü əsərin ən maraqlı məqamlarından sayıla bilər. Aleksandr Dümanın Şamaxıya gəldiyini eşidən Mahmud ağa dəvətnamə göndərərək Dümanı onun şərəfinə təşkil olunacaq şam yemə-

yinə dəvət edir. Duma bu təklifi qəbul etməyə bilməzdi, çünki Mahmuda ağanın musiqi məclisləri bütün Qafqazda ad çıxarmışdı. Duma gözəl Şamaxı rəqqasələrinin şöhrətini hələ Parisdə ikən eşitmiş, Dərbənddə, Bakıda isə ona Şamaxı rəqqasələrinə tamaşa etməyi məsləhət görmüşdülər [5. s.259].

Duma Mahmud ağa haqqında yazır: “Şamaxının ən dövlətli bəylərindən sayılan azərbaycanlı Mahmud ağa bizi şam yeməyinə və rəqqasələrin iştirak edəcəyi ziyafətə dəvət edirdi [4. s.105]... Biz Mahmud ağanın evinə gəlib çatdıq. Şərq üslubunda tikilmiş bu mülk Dərbənddən Tiflisə qədər gördüyüm evlərin arasında ən yaraşqlısı idi Mahmud ağa Dümaya milli musiqi alətlərinin, rəqslərin müşayiəti ilə gözəl ziyafət verir. Duma məclisdəki mədəniyyətdən heyran qaldığını gizlətmir [5. s.262]... Mahmud ağa Dumanın ov həvəskarı olduğunu bilib şahinlərini və quşağasını ov etmək üçün onun ixtiyarına vermişdi [4. s.111].

Dumanın görüşdüyü tarixi şəxsiyyətlərdən biri də sonuncu Şəki xanının nəvəsi Məhəmməd xan olmuşdur. Nuxa bazarında knyaz Tarxanovun oğlu ilə dolaşarkən təsadüfən rastlaşdığı Məhəmməd xan Dumanın diqqətini çəkmişdir. Duma onun haqqında belə yazır: “Əgər şəhər və əyalətlər rusların əlinə keçməsəydi, indi bu yerlərin bütün ixtiyarı onda olacaqdı. Ona fərdi müavinət təyin olunub və mayor rütbəsi verilib. Məhəmməd xan məşhur Daniyal bəyin (söhbət İlusunun sonuncu sultanı, 1844-cü ildə ruslara qarşı üsyan qaldırdıqdan sonra qudası Şeyx Şamilin yanına getmiş Daniyal sultandan gedir.-H.A.) bacısı oğludur” [4. s.125]. Məhəmməd xanın rus ordusunda xidmət etməsi, onun dayısı keçmiş İlus sultanı, Şeyx Şamilin qudası və ən nüfuzlu naiblərindən biri olan Daniyal bəyin isə ruslara qarşı mübarizə aparması Dümada təəccüb doğurur. O, hətta Məhəmməd xandan dayısı ilə döyüş meydanında üz-üzə gəlib-gəlmədiklərini də soruşur. Onların iki dəfə döyüş meydanında qarşılaşması və bir-birini salamlayıb öz mövqelərinə qayıtmaları isə Dumanı həqiqətdə heyretləndirir [2. s.260].

Duma Nuxa gəzintisi əsnasında Şəki xan sarayına da baş çəkməli idi. Həmin sarayda anadan olmuş və o dövrdə artıq rusların ixtiyarında olan bu saraya gəzintinin Məhəmməd xanda pis xatirələr oyadacağını düşünən Duma gəzintini təxirə salmağı düşünür.... Məhəmməd xan isə rusların gəlişindən sonra sarayda olduğunu və onları məmnuniyyətlə müşayiət edə

biləcəyini deyir. Düma Məhəmməd xana Parisdən iki tapança göndərəcəyinə söz verir, Məhəmməd xan isə əvəzində ona öz qılınc və tapançasını hədiyyə edir [5. s.306].

Dümanın görüşdüyü tarixi şəxsiyyətlərdən biri də dahi Azərbaycan şairəsi xan qızı- Xurşudbanu Natəvan olmuşdur. Düma Bakıya gələrkən qonaq olacağı Bakı qubernatoru Piqulevskinin evində təsadüfən şairə və onun ailəsi ilə rastlaşmışdır. Düma qeyd edir ki, əvvəl Piqulevski onları öz evində qonaq edə bilməyəcəyi üçün üzrxahlıq etmiş və onları qonaqlamaq üçün Avropa klubuna göndərmişdir. Bunun səbəbi Natəvan və anası Bədircahan xanımın Piqulevskinin evində nahara qonaq olması idi. Lakin sonradan Piqulevski Düma və dostlarını evə nahara aparmaq üçün geri gəlir və xanımların Dümanı görmək istədiklərini deyir [4. s.86].

Düma Natəvanın sonuncu Qarabağ xanının qızı olduğunu qeyd edir və onun gözəlliyindən söhbət açır. Bu xanımın dəbdəbəli milli geyimdə füsunkar göründüyünü qeyd edir. Görüşdə Natəvanın milli geyimli qızı və oğlu da onun yanında olmuşdur. Düma Qafqaza səyahət əsərində Natəvanın xeyriyyəçilik əməllərindən də danışmış, onun Bakıdan Bibiheybət məscidinə daş yol çəkdirməsini qeyd etmişdir [4. s.93].

Önemli məqamlardan biri də Dümanın Natəvanın həyat yoldaşı Xasay bəy Usmiyev haqqında qeydləridir. Onun fransız dilində səlis danışması Dümanı heyran etmişdir. Düma Xasay bəyi təsvir edərkən yazırdı ki, mən onun mədəniyyətinə, ağılına, fransızca təmiz danışmağına heyran qalmışdım [3. s.285]. Xasay bəy Dümanı Bakı bağlarına gəzməyə aparmış və qayıdarkən Düma ona tapança hədiyyə etmişdir. Düma növbəti gün Xasay bəydən hədiyyələrlə birlikdə məktub alır. Məktubda belə yazılır:

“Sizin elə gözəl, elə zəngin silah kolleksiyanız var ki, ora nə isə əlavə etmək mümkün deyil. Odur ki, bu pul kisəsini və iki arxalığı qəbul etmənizi xanıмым xahiş edir. Pul kisəsini xanıмым öz əlləri ilə tikmişdir! Xasay xan Usmiyev” [2. s.183].

Hədiyyələri, xüsusilə də pul kisəsini çox bəyənən Düma Parisə dönərkən bu hədiyyələri özü ilə aparmış və hazırda həmin bu pul kisəsi və arxalıqlar Aleksandr Dümanın Parisdəki ev muzeyində saxlanılmaqdadır.

Düma öz əsərində məlumat verməsə də, tarixdə Dümanın Natəvanla şahmat oynaması və Natəvanın Dümaya qalib gəlməsi məlumdur. Məğlub olmuş Düma Natəvana fil sümüyündən hazırlanmış şahmat və Napoleonun

büstünü bağışlamışdır. Hazırda şahmat Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyində, Napoleonun büstü isə Üzeyir Hacıbəyovun ev muzeyində saxlanılır.

Düma ilə Natəvanın görüşü hər iki xalqın mədəniyyətində öz izini qoymuşdur. Düma ilə səyahət edən rəssam Monye Natəvan və onun uşaqlarının rəsmini çəkmişdir. “Bakıda milli geyimdə qadın və uşaqlar” adlanan bu rəsm 1860-cı ildə “Tour le Monde” jurnalında çap olunmuşdu [14]. Düzdür, Monye rəsmdəki qadının Natəvan olduğunu qeyd etmir, amma Dümanın Natəvanı və uşaqlarını təsvirindən aydın görmək olur ki, bu rəsmdəki qadın Xurşudbanu Natəvan, yanındakı uşaqlar isə onun oğlu Mehdiqulu və qızı Fatmabikədir [13].

Bu hər iki tanınmış simanın görüşü öz əksini Azərbaycan ədəbiyyatında və incəsənətində də tapmışdır. Şair Məmməd Rahimin “Natəvan” poemasında, yazıçı İlyas Əfəndiyevin “Xurşudbanu Natəvan” poemasında, bəstəkar Vasif Adıgözəlovun “Xan qızı Natəvan” operasında hər iki ədibin görüşündən bəhs edilir. Bu yaxınlarda rəssam Çingiz Mehbaliyevin “Xurşudbanu Natəvan və Aleksandr Dümanın şahmat oyunu” rəsm əsərini çəkməsi də Aleksandr Dümanın və Xurşudbanu Natəvanın görüşünə marağın hələ də davam etdiyindən xəbər verir [17].

Düma Azərbaycanda olduğu müddətdə öz mülayim xasiyyəti və mehribanlığı ilə yerli əhalinin hörmət və məhəbbətini qazanmışdı. Burada olduğu 40 gün müddətində yazıçı şəhərlərin tarixi ilə, yerli əhalinin adət və məişəti, xüsusilə şərq nağılları və əfsanələri ilə marqlanmışdır. Yerli camaat hər yerdə əziz qonağı sevgi və səmimiyyətlə qarşılamışdı. Bu barədə Düma yazır: “...Burada mənə, Avropanın uzaq diyarından gəlmiş qonağa göstərilən ehtiram və hörməti ifadə etmək üçün söz tapmaqda çətinlik çəkirəm”. “Göstərilən qonaqpərvərlik üçün söz tapa bilmirəm. Bircə onu deyə bilərəm ki, bütün yol boyu bizə göstərilən qonaqpərvərlik gözlədiyimizdən də üstün idi” [1. s.35].

Bu məşhur yazıçı, “Qafqaza səyahət” kitabında eyni zamanda azərbaycanlıların həssas, mehriban, zəkalı, qayğıkeş, qonaqpərvər, sözübütöv, mərd, işgüzar, yaraşıqlı, gözəl olduqlarından xüsusi bəhs edir. Düma fransızların azərbaycanlılar haqqında düşüncələrini belə çatdırır: “Parislilərin hər hansı bir azərbaycanlı bəy haqqında təsəvvürləri belədir: qaba, bir və ya iki qoyun dərisindən kürk və ya arxalıq geymiş, başında metal papaq, anlaşılmaz və boğaz səsləri ilə danışan, siyasətimiz, ədəbiyyatımız, mədə-

niyyətimiz haqqında təsəvvürü olmayan, təpədən-dırnağa qılinc, xəncər, tapança və s. ilə silahlanmış bir adam!” Lakin o Xasay bəy Usmiyevi təsvir edərkən bu düşüncələrin yanlış olduğunu qeyd edir [4. s.87].

Qafqazda yaşayan xalqlardan danışarkən Düma azərbaycanlılara olan xüsusi rəğbətini gizlətmir, onları təbii, döyüşkən, azadlığı sevən bir xalq kimi təqdim edir. “Azərbaycanlı ilə bir şey barədə sövdələşəndə ondan imzalanmış sənəd tələb etməyə ehtiyac yoxdur. Söz verdi, qurtardı”, – deyən Düma azərbaycanlıların sözlərinə necə sadıq olduqlarını göstərir [4. s.91].

Ümumiyyətlə götürsək Dümanın Qafqaza səyahət əsərində XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan həyatı çox maraqlı şəkildə canlanmış olur. Hərtərəfli insan olan Düma səyahətnaməsində də müxtəlif aspektlərə toxunmuşdur. O, Azərbaycanın yerləşdiyi məkan, dağlarını, çaylarını, meşələrini, iqlimini əhatəli şəkildə təsvir etmiş, Şahdağın Monblandan daha hündür olduğunu vurğulamış, Samur çayı, Qudyalçay, Qara çay, Ağ çay, Vəlvələçay və Türyançay kimi bir sıra çayların adını çəkmişdir. Bundan başqa Düma Azərbaycanın heyvanat aləmindən də danışaraq Xəzər dənizində üzən qutanlar, Sumqayıtdakı dağ keçiləri, Kürün sağ sahilində məskən salan pələnglər, bəbirlər, çaqqallar, Bakı ətrafında və daha çox Muğan düzündə məskən salmış ilanlar, böyə, əqrəb, ağcaqanad, taxtabiti və çəyirtkə kimi həşəratların, kəklik və dovşanların bu ərazidə məskunlaşdığını qeyd edir [12. s.120-130].

Milli-mənəvi dəyərlərimizdən, qonaqlara, böyüklərə olan hörmətdən söz açan Düma gördüklərindən bəzən çox təəccüblənmişdi. O, yerli toy adətləri, rəqslərimiz, musiqi alətləri haqqında da dəyərli məlumatlar vermişdir.

“Qafqaza səyahət” əsərində Düma Azərbaycan mətbəxinə də, xüsusi yer ayırmışdır. Milli yeməklərimizi məmnuniyyətlə dadan Düma hətta bəzi yeməklərin reseptini yazmış, onlarla fransız yeməklərini müqayisə etmişdir. Misal üçün, Sumqayıt stansiyasında sacda bişirilən lavaşı Düma Fransada bayram günlərində bişirilən kökəyə bənzədir. Azərbaycan kababından ağız dolusu danışan Düma belə deyir: “Bizim Parisin küçələrində qızardılmış kartof satanlar kimi Nuxa küçələrində də dükanların arasında kababçılar gəzir. Kababın elə gözəl ətri var ki... Ey Nuxadan keçən səyahlar, təmiz havada doyunca kabab yeyin; Qafqazda adam kababa etinasız yanaşır, o qədər iştaha ilə yemir; ancaq sizin əlinizə belə fürsət düşsə,

məsləhətim budur ki, ondan istifadə edin və doyunca kabab yeyin” [2. s.272]... “Biz artıq kabab və onun necə hazırlanması haqda danışmışıq, bu, səyahətim ərzində yediklərimin içində ən ləzzətliyədir və Fransada məşhur yeməklərin siyahısına qatılmağa layiqdir”[4. s.111].

Düma səyahət etdiyi ölkələrdə yediyi yeməkləri bir araya toplamış və 1873-cü ildə özünün 3 cildli “Kulinariya” kitabında bütün tanıdığı yeməklərin reseptini vermişdir. Sevindirici haldır ki, bu kitabda Azərbaycan yeməklərindən cücə plovun, kababın, cızbızın, habelə lavaşın və s. reseptləri də yer almışdır [7. s.1150].

Dümanın Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar haqqında verdiyi məlumatlar da diqqətəlayiqdir. Düma Qubada dağ yəhudilərinin yaşadığı yerdən onların məşğuliyyətindən bəhs edir. Şəkiddə isə azsaylı xalqlardan biri olan udinlərdən söhbət açır, hətta onların bir nümayəndəsi ilə görüşüb udin dilində müəyyən sözlərdə öyrənir. O, udinlərin yaşadıkları kənd, dillərinin qədimliyi, dinləri haqqında məlumat verir. Bu məlumatlar Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların tədqiqində mənbə kimi istifadə edilə bilər [4. s.127].

Dümanın “Qafqaza səyahət” əsərində Azərbaycan, azərbaycanlılar, burada yaşayan digər xırda xalqlar, yerli əhalinin məişəti, ölkənin iqlimi, təbiəti çox müfəssəl şəkildə təsvir olunsada, burada bəzi kiçik səhvlərdə vardır. Misal üçün, Düma bir neçə dəfə Bakının qala divarlarının Şah Abbas tərəfindən tikdirildiyini vurğulayır. “İlk divarları II Abbas tərəfindən ucaldırılan Bakı əsrlər boyu atəşpərəstlərin müqəddəs yeri olmuşdur” [4. s.86]... Dövrün ən gözəl nümunəsi olan ərəb memarlığı üslubunda tikilən Xan sarayı 1650-ci ildə Şah Abbas tərəfindən inşa olunmuşdu” [5. s.246]... Dümanın haqqında danışdığı saray Şirvanşahlar saray kompleksidir və saray XV əsrdə Şirvanşah I Xəlilullahın dövründə tikilmişdir.

Dümanın Oğuzda gürcülərin yaşaması, Bakının İran şəhəri olması, Bibi-heybət məscidinin Yezidin təqibindən qaçaraq Azərbaycana gəlmiş Məhəmməd peyğəmbərin qızı Fatimənin məscidi olması və s. kimi səhvlər etməsinin əsas səbəbi ona məlumatların əsasən ruslar tərəfindən verilməsi idi. Rus istilasını yeni olduğundan ruslar yerli xalq, onun həyat-tərzi haqqında o qədər də dərin biliyə malik deyildilər.

Bildiyimiz kimi, Düma Qafqaza Şeyx Səmil müharibələrinin ən qızğın vaxtında səyahət etmişdi. Rus imperatorunun qərarı ilə Düma yol

boyu rus zabitləri tərəfindən müşayiət olunmuşdu. Bunun səbəbi həm Dümanı Şamilin adamlarının hücumundan qorumaq, həm də onun Şamil ilə görüşünün qarşısını almaq idi. Düzdür, Düma yerli xalqla ünsiyyətdə olmağa daima can atırdı, lakin çox vaxt dil məhdudiyyəti buna imkan vermirdi. Dümanın tərcüməçisi Kalino Azərbaycan dilini bilmirdi. Düma əsərinin xüsusilə “Şah Hüseyn” adlanan XXIV fəslində dil məhdudiyyətinə görə oxucularına Aşura günü mərasimi haqqında ətraflı məlumat verə bilmədiyi üçün təəssüf edir və yalnız gördüklərini şərh etməklə kifayətlənir [4. s.95]. Bu baxımdan əsərdə bu tip xətalərin olması anlaşılandır.

Dümanın Azərbaycan və Fransa arasında münasibətlərin inkişafına müsbət təsiri danılmazdır. O, ilk dəfə olaraq fransız oxucularını Qafqaz diyarı ilə detallı şəkildə tanış etmişdir. Yazıcının əsərlərinin oxucular tərəfindən necə sevildiyini və bu gün də oxunulmasını nəzərə alsaq Qafqaz, Azərbaycan reallıqlarının necə böyük bir oxucu kütləsinə məhz Düma tərəfindən çatdırıldığını təsəvvür etmək o qədər də çətin deyil.

Düzdür, Dümadan sonra da Qafqaz bölgəsinə, o cümlədən Azərbaycana fransızlar elə də çox səyahət etməmişdirlər. Hətta bəziləri bunda Dümanı günahlandırmışlar. 1885-ci ildə Qafqaz və İrana səfərdən qayıdan fransız səyyahı E.Orselye özünün “Qafqaz və İran” əsərində belə yazırdı: “Qərbi Asiya bölgəsində Qafqaz ən az baş çəkilən yerlərdəndir. Hər il Suriya və Fələstinə turist qruplarının axını baş verir, lakin Dərbənddə və ya Cənubi Qafqazda cəmi beş və ya altı avropalı olmuşdur. Doğrusunu desək, bunun əsas səbəbkarından biri Aleksandr Düma olmuşdur. Onun hekayələrində Qafqaz təhlükəli, səyahətçilərin hər an baş və ya əl kəsən quldarlar ilə üzləşəcəyi bir diyar kimi təqdim edilmişdir. Vurğulamaq lazımdır ki, bu qəhrəmanlıq vaxtları artıq tarixdə, əfsanələrdə qalmışdı” [15. s.3-4]. Bir baxımdan Orselyenin fikirlərində müəyyən həqiqət vardır. Region haqqında heç bir məlumatı olmayan fransız oxucularını Dümanın danışdığı hekayələr qorxuda bilərdi. Amma unutmaq lazım deyil ki, Düma Qafqaza rus istilasının hələ tam başa çatmadığı, Şeyx Şamil üsyanının davam etdiyi bir dövəmdə gəlmişdi. Rus zabitlərinin dağlıqlara qarşı törətdiyi amansızlıqları görəən səyyah gördüklərindən dəhşətə gəlmiş və bunu öz əsərində göstərmişdir. Xüsusilə də, rusların ləzgilər haqqında yaratdığı qorxunc obraz, onların əl kəsməyi sevmələri və kəsdikləri əlləri öz qapılarından asmağı haqqında yazıcının yazdığı məqamlar saxta rus uydurma-

sından başqa bir şey deyildir. Bununla ruslar öz vəhşiliklərinə haqq qazandırmmaq istəyirdilər. Ancaq yazıçı rusların vəhşiliklərinə də biganə qalmamışdı və Qafqaza səyahət əsərində bunu açıb göstərmişdir. Nuxada olarkən rus knyazı Tarxanovun qonağı olan Düma onun azyaşlı oğlunun danışıqlarından heyretə gəlmişdi. Bu südəmər uşaq atasının 22 ləzgi başı kəsdiyini və buna görə çar Nikolayın ona qızıl üzük hədiyyə etdiyini deyəndə, Düma eşitdiklərinə inanmamışdı. Hətta bu körpənin arzusunun da gələcəkdə ləzgi başı kəsərək çardan orden və hədiyyələr qazanmaq olması Dümanı heyretləndirmişdi [4. s.119-120].

Bax bu məqamlar avropalıların Qafqaza səyahət etməsinə müəyyən qədər maneə ola bilərdi; amma bununla yanaşı Orselyedə daha sonra öz əsərində qeyd edir ki, Dümanın səyahətindən təxminən 30 il keçmişdir və Qafqazda indi çox şey dəyişmiş, Şamil hərəkəti başa çatmış, üsyançıların çoxu Osmanlı torpağına keçmiş, bütün ucqar kəndlərdə belə polis postları quraşdırılmışdı. Qafqaz sürətlə inkişaf etmiş, hətta yeni dəmiryol xətləri belə çəkilmişdi. Bununla Orselye avropalı səyyahları Dümanın təsvir etdiyi Qafqazın gözəl, mənzərəli yerlərini, zəngin irsini gəlib öz gözləri ilə görməyə dəvət etmişdir [15. s.4].

Dümanın “Qafqaza səyahət” əsərindən təsirlənənlərdən biri də elmi-fantastik romanların müəllifi kimi dünya şöhrəti qazanan fransız yazıçısı Jül Vern olmuşdur. O, əsərlərinin bir neçəsində Azərbaycan haqqında məlumat verir. Jül Vernin Azərbaycanda olub-olmamağı şübhəli məsələdir. İddia olunur ki, o, Azərbaycan haqqında bir səyyahdan geniş məlumatlar almış və yazıçı həmin məlumatlardan özünün “Klodius Bombernak” əsərində bəhs etmişdi. Tədqiqatçıların bəziləri isə güman edirdilər ki, Azərbaycan haqqındakı hissələri yazıçının dostu Aleksandr Düma ona vermişdi. Ümumiyyətlə, Jül Vernin Azərbaycanda olub-olmamağı hələlik aydın deyildir.

Düzdür Jül Verinin “Klodius Bombernak” əsəri ilə Dümanın “Qafqaza səyahət” əsəri arasında oxşar səhnələr mövcuddur. Bakının, Şirvanşahlar sarayının, Qız qalasının təsvirləri hər iki əsərdə, demək olar ki, eynidir. Jül Vern də Aleksandr Dümakimi öz əsərində Azərbaycana xas olan “papaq”, “çadra”, “arxalıq”, “yapıncı”, “xəncər”, “zurna” və digər bu kimi sözlər işlətməmiş, Azərbaycanın milli xörəyi olan plovdan və onun hazırlanma qaydasından bəhs etmişdir (Klodius Bombernak 2-3). Xüsusilə

oxşar məqam Xəzər dənizinə odun düşdüyü zaman dənizin alovlanmasıdır. Lakin, “Klodius Bombernək” əsəri bədii əsər olduğundan Jül Verin bu səhnəni daha obrazlı şəkildə təsvir etmişdir.

Düzdür, Aleksandr Dümanın Jül Vernə təsiri böyük olmuşdur, amma “Klodius Bombernək” əsərini diqqətlə oxusaq yazıçının başqa mənbələrdən istifadə etdiyini aydın şəkildə görmək olar. Əvvəla, o dövrdə Qafqazda dəmir yolu hələ çəkilmədiyindən, Düma Qafqaza faytonla səyahət etməli olmuşdu. Jül Verinin qəhrəmanı Klodius Bombernək isə Tiflis-Bakı dəmir yolu ilə səyahət edir. Məlumdur ki, bu dəmir yol xətti 1883-cü ildə Dümanın Qafqaza gəlişindən çox-çox sonra çəkilmişdir. Düma Azərbaycanın Quba, Bakı, Şamaxı, Nuxa kimi şəhərlərində olmuş və onların təsvirlərini vermişdir. Jül Verin isə əsərində Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Gəncənin də təsvirini vermiş və Ucar, Ləki, Ələt kimi bir neçə dəmiryol stansiyanın adlarını da sadalamışdır. Düma isə bu yerlərdə ümumiyyətlə olmamışdır [11. s.47-58].

İddia olunduğu kimi, Jül Verinin Qafqaz haqqında yazdıqları onun səyyahdan əldə etdiyi məlumatlar olması həqiqətə daha uyğundur. Bu səyyah həm Dümanın, həm də Jül Vernin yaxın dostu olmuş fotoqraf Paul Nadardır. Düma Paul Nadarın uşaqlıq qəhrəmanı olmuşdur. Onun atasının nəşr evində Dümanın bir neçə kitabı nəşr olunmuşdur. Dümanın Qafqaz haqqında yazdıqları Paul Nadarı Qafqaza səyahətə cəzb etmişdir. O, gəmi ilə Batumiyə gəlmiş, oradan isə Batumi-Tiflis-Bakı dəmir yol xətti ilə Bakıya çatmış və öz səyahətini gəmi ilə davam etdirərək Mərkəzi Asiyaya getmişdir [8. s.12]. Paul Nadarın Bakıda çəkdiyi 31-dən çox fotosəkil hazırda Fransa Mədəniyyət Nazirliyinin nəzdində olan - Memarlıq və İrs Mediatekasında (Médiathèque de l'architecture et du patrimoine) saxlanılır [18].

Azərbaycanda Dümanın xatirəsi hər zaman əziz tutulmuşdur. Onun xatirəsinə teatr tamaşaları yazılmış, bir neçə bədii və sənədli filmə - “Natəvan” (1982), “Atəşgah” (2001), “Mahur-hindi” (2001), “Xarıbülbul” (2006), “Bakı bağları”. “Buzovna” (2007)- Dümanın Azərbaycana səyahəti haqqında söhbət açılmışdır. Dümanın Qafqaza səyahət əsəri bəstəkar Aqşin Əlizadənin “Düma Qafqazda” adlı baletində də öz əksini tapmışdır. Yazıçının Azərbaycana etdiyi səfəri ekranlaşdırmaq məqsədi ilə rejissor Akif Arifoğlu 2002-ci ildə “Düma ömrünün 40 günü” adlı sənədli televi-

ziya filmi çəkmişdir. Filmdə Qafqaza səyahət əsərindən, o cümlədən Dümanın müşayiət etmiş rəssam Jan Monenin rəsmlərindən, tarixçi və araşdırmaçıların fikrlərindən bəhrələnməmişdir. 28 dəqiqəlik film “Qafqaza səyahət” əsərini tam əhatə etməsə də, əsər haqqında və Dümanın səyahəti haqqında tamaşaçılarda dolğun fikir formalaşdırır [9].

Dümanın Qafqaza səyahətindən uzun illər ötsə də, bu gün də Düma yaradıcılığı Azərbaycan və Fransa arasında mədəni əlaqələrin inkişafında hələ də müsbət rol oynayır. 2012-ci ildə fransız kinomotoqrafları Aleksandr Düma haqqında filmin çəkilişlərinə hazırlıq məqsədi ilə Bakıya gəlmiş və azərbaycanlı həmkarları ilə birlikdə Dümanın Qafqaza səyahətini əks etdirən “Qafqaza qayıdış” adlı filmin çəkilişinə başlamışdılar. Filmdə baş rolda məşhur fransız aktyoru Jerar Depardye çəkilmişdir. Azərbaycanlı aktyorların da iştirak etdiyi filmin quruluşçu rejissorları Stefan Berquny, Jan-Pyer Deviler, ssenari müəllifləri Fuad Axundov, Stefan Berquny, Jan-Pyer Deviler, Lesli Qranberqdir [16].

Filmin əsas məqsədi fransız tamaşaçılarını Azərbaycana səfər etdikdən sonra 1858-ci ildə “Qafqaza səyahət” əsərini nəşr etdirən məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın olduğu yerlərlə tanış etməkdir. Depardiye də Düma kimi rəssam dostu Matyo Sapan ilə Dümanın olduğu şəhərlərə baş çəkmişdir. 54 dəqiqəlik filmdə həm tarixi kadrlardan istifadə olunmuş, həm də Azərbaycanın hazırkı vəziyyəti göstərilmişdir. Film həm Azərbaycanda, həm də Fransada nümayiş olunmuşdur. Filmin təqdimat mərasimi 2013-cü il noyabrın 20-də I Bakı Beynəlxalq Turizm Filmləri Festivalı çərçivəsində Nizami Kino Mərkəzində baş tutmuş və təqdimatda Fransadan və Azərbaycandan olan qonaqlar iştirak etmişdir (16). Fransada filmin nümayişi 2014-ci ilin may ayında “Arte” televiziya kanalında olmuşdur. Azərbaycan haqqında fransız tamaşaçılarına müəyyən məlumat vermək baxımından film mühüm əhəmiyyət kəsb edir və iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafında müsbət məqam olmuşdur [10].

Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, sözü gedən “Səyahətnamə” əsərində, Qafqazın müəyyən bir mərhələ üçün həm tarixi, həm coğrafiyası, həm təbiəti, nəhayət, həm də onun qoynunu özü üçün məskən seçmiş çoxsaylı xalqların adətləri, etnoqrafiyası, mübarizə ənənələri haqqında yaxşı bir ensiklopediyadır. Bu dəyərli ensiklopediya xalqımızın maddi-mənəvi mədəniyyətinin tədqiqi zamanı çox faydalı ola bilər.

Dümanın Qafqaza səyahət əsərində Azərbaycanın gözəl təbiətini, Xəzər dənizinin gözəlliyini, ecazkar yerli adətlərini, Azərbaycan milli yeməklərini, azərbaycanlıların qonaqpərvərliyini çox canlı şəkildə təsviri həm fransız, həm də digər avropalı səyyahları buraya səyahət etməyə sövq etmişdir. Bundan başqa müxtəlif dillərə tərcümə olunmuş “Qafqaza səyahət” əsəri dünyanın müxtəlif ölkələrdən olan oxucu kütləsinə doğma vətənimizi və diyarımızı tanıtdırmış, başqa xalqların on minlərlə nümayəndəsinin vətənimiz haqqında dolğun məlumat almasına vəsilə olmuşdur. Bu cəhətdən Düma həm yurdumuzun tanınmasında, həm də Azərbaycan və Fransa arasında mədəni əlaqələrin inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Alexandr Düma, “Qafqaza səyahət” Q. Paşayev və H. Abbasovun tərc. Bakı, 1985.
2. Alexandr Düma, “Qafqaza səyahət” Şamil Zamanlının tərcüməsində, Bakı, 2010.
3. Александр Дюма, Кавказ (путешествие Александра Дюма), Тбилиси, 1861.
4. Alexandre Dumas, *Le voyage au Caucase*, Paris, 1859.
5. Alexandre Dumas, *Le Caucase*, by editions François Bourin, Paris, 1990.
6. Alexandre Dumas, “*Le voyage au Caucase*”, Hermann - Editeur des Sciences et des Arts, Paris, 2002.
7. Alexandre Dumas, *Grand Dictionnaire de Cuisine*, Paris, 1873.
8. Anne-Marie Bernard, *Le monde de Proust vu par Paul Nadar*, préface de Pierre-Jean Rémy, texte revu et augmenté du catalogue de l'exposition « Le monde de Proust, photographies de Paul Nadar » (Paris, Hôtel de Sully, 1991), Éditions du Patrimoine, 1999
9. Azərbaycan kinosu, <http://www.myvideo.az/v/2137530>
10. Fransanın telekanalında Azərbaycan haqqında “Qafqaza qayıdış” filmi, www.fact-info.az/ts_general/azl/aktual_az/2014/aktual-414.htm
11. Jules Verne, *Claudius Bombarnac*, Paris, 1892.
12. Jean-Pierre Moynet "Le Volga et le Caucase avec Alexandre Dumas" dans les Cahiers Alexandre Dumas, n°33, Societe des Amis d'Alexandre Dumas, Paris, 2006.
13. Jean-Pierre Moynet, Old illustration of women and children in Baku traditional costumes., published on Paris, 1860, http://www.canstockphoto.com/illustration/caspian.html#file_view.php?id=10789710
14. Jean-Pierre Moynet, « Voyage au littoral de la mer Caspienne » dans *Le Tour du monde*, Paris, 1er semestre 1860.
15. Orsolle E., “Le Caucase et la Perse”, Librairie Plon, Paris, 1885.
16. Qafqaza qayıdış sənədli filminin təqdimatı olub, <http://news.lent.az/news/146400>
17. Rəssam Çingiz Mehbalıyevin yeni əsəri – "Xurşidbanu Natəvan və Aleksandr Dümanın şahmat oyunu", 13.08.2014, <http://azertag.az/xeber/788978>
18. Voyage de Paul Nadar au Turkestan russe en 1890, http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/memsmn_fr?action=chercher&field_1=pays&value_1=azerbaidjan&field_5=autp&value_5=nadar

H.Abbasova

**THE ROLE OF ALEXANDRE DUMAS IN THE DEVELOPMENT OF
AZERBAIJAN-FRENCH RELATIONS**

SUMMARY

Actually, Azerbaijan has always attracted foreign researchers, scholars, writers and others to take close interest in our motherland. An outstanding French playwright, explorer and journalist Alexandre Dumas was the one who was fascinated by the beauties of our country. The paper will examine the book "Voyage to Caucasus" that Aleksandre Dumas published after his visit to Caucasus and the key role that he played in the development of Azerbaijan - French relations. Alexandre Dumas did a great work in order to give accurate information about our region and especially, about our country. His influence to the development of modern cultural relations between two countries was deeply investigated in this article.

Х.Аббасова

**РОЛЬ АЛЕКСАНДРА ДЮМА В РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНО -
ФРАНЦУЗСКИХ ОТНОШЕНИЙ**

РЕЗЮМЕ

Азербайджан всегда привлекал внимание зарубежных исследователей, ученых, писателей и др. Выдающийся французский драматург, писатель и журналист Александр Дюма был одним из таких иностранцев. Статья посвящена книге "Путешествие на Кавказ", которую Александр Дюма опубликовал после своего визита на Кавказ, и ключевой роли, которую она сыграла в развитии азербайджано - французских отношений. Александр Дюма сделал многое для того, чтобы дать точную информацию европейцам о нашем регионе и, особенно, о нашей стране. В этой статье было глубоко исследовано влияние трудов Дюма на развитие современных культурных связей между двумя странами.

NUXA QƏZASI CÜMHURİYYƏTİN YARANMASI ƏRƏFƏSİNDƏ:BÖLGƏDƏ ERMƏNİ FİTNƏKARLIĞININ İFLASA UĞRAMASI

Kamran İSMAYILOV

Açar sözlər: Azərbaycan Cümhuriyyəti, Nuxa qəzası, siyasi vəziyyət, erməni fitnəkarlığı

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Нухинский уезд, политическая ситуация, армянские происки

Keywords: The Republic of Azerbaijan, Nukha district, the political situation, armenian intrigues

1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada baş vermiş bolşevik çevrilişi Nuxa qəzasında ciddi siyasi-inzibati dəyişikliklərə gətirib çıxarmadı. Bu hər şeydən əvvəl, qəzanın əsas siyasi hadisələrin baş verdiyi Bakı şəhərindən uzaqda yerləşməsi, bolşevik, menşevik, eser və digər sol partiyaların burada ciddi nüfuza malik olmamaları ilə əlaqədar idi. Nuxa şəhərində və qəzada əsas nüfuz sahibi Müsavat partiyası idi. Bunu 1917-ci ilin noyabrın 26-da Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə keçirilmiş seçkilər də təsdiq edirdi. Seçkilərdə nuxalılardan əksəriyyəti Müsavat partiyasına səs verdilər. Nuxa şəhərində 1917-ci ilin martında yaradılmış Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti artıq ilin sonlarında öz fəaliyyətini demək olar ki, dayandırmışdı.

Bolşevizmin və sovet hakimiyyətinin forpostuna çevrilmiş Bakıdan fərqli olaraq Yelizavetpol quberniyasında hakimiyyət milli qüvvələrin əlində idi. Təhlükənin yaxınlaşdığını görən milli qüvvələr quberniyanın müxtəlif yerlərində silahlı dəstələr yaratmağa başladılar. Nuxa şəhərində və qəzanın müxtəlif yerlərində də azərbaycanlılar tərəfindən özünümüdafiə dəstələrinin yaradılması sürətlə gedirdi. Bu məqsədlə Nuxa qarnizonunun tərkisilah edilməsi qərara alınmışdı. Eyni zamanda qəzanın ermənilər yaşayan kəndlərində də silahlı dəstələr yaradılır, Tiflisdə, Bakıda fəaliyyət göstərən erməni şuralarından buraya emissarlar gələrək antimüsəlman təbliğatı aparılırdı. Əgər erməni əhalisinə erməni korpusunun komandanlığı tərəfindən mütəşəkkil qaydada əsgəri və silahlı yardım göstərilirdisə, azər-

baycanlılar silahı buradakı rus qarnizonunun əsgərlərini tərksilah etməklə əldə etməyə məcbur idilər.

Nuxada müsəlman özünümüdafiə dəstələrinin yaranmasında Yelizavetpol Müsəlman Milli Komitəsi və burada yerləşən müsəlman hərbi hissəsi böyük yardım göstərmişdi. Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərinə müsəlman əhaliyə qarşı törədilən vəhşiliklərin əks-sədası Nuxaya da gəlib çatır, buradakı onsuz da mürəkkəb olan vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Ermənilərin Ərəş və Nuxa qəzaları ilə bağlı təxribat xarakterli niyyətlərini başa düşmək baxımından Azərbaycan Cümhuriyyəti Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü N.M.Mixaylovun adı çəkilən qəzalarda müsəlmanlara qarşı törədilmiş zorakılıqlar haqqında 13 fevral 1919-cu il tarixli məruzəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məruzədə qeyd olunur ki, Rusiyada dövlət çevrilişindən sonra (bolşeviklərin Oktyabr çevrilişi nəzərdə tutulur – K.İ.) ermənilər Zaqafqaziyanın bütün erməni əhalisini silahlandırmaq planını yerinə yetirmək üçün Zaqafqaziya Komissarlığının bəzi üzvləri ilə əlaqəyə girmişdilər. Belə ki, Tiflis cəbbəxanasından erməni kənd və cəmiyyətlərinə tüfəng və patron dolu bütöv nəqliyyat vasitələri göndərildiyi halda müsəlman kənd cəmiyyətlərinə silah verməkdən imtina edilirdi. Erməni ziyalıları kəndləri bir-bir dolaşaraq, erməni əhalisini tüfəng və patron almağa, erməni kapitalistlərini isə bütöv partiyalarla silah almağa təhrik edirdilər. Erməni əhalisinin belə davranışı müsəlmanlarda inam yaradırdı ki, ermənilər onlara qarşı açıq düşmənçilik hərəkətlərinə hazırlaşırlar. 1917-ci ilin dekabrın ortalarında 200 əsgərdən ibarət olan silahlanmış erməni dəstəsi erməni kəndlərindəki silahlı bəndlərlə birləşmək üçün Ləki stansiyasından Ağdaş kəndinə daxil olmağa cəhd göstərmişdi. Ermənilərin Ərəş qəzasının inzibati mərkəzinin faktiki ələ keçirməsi ilə nəticələnə biləcək bu cəhdi müsəlmanların gördüyü tədbirlər nəticəsində boşa çıxsa da, tədricən Ərəş və Nuxa qəzalarında ermənilərin bir çox mütəşəkkil hərbi dəstələri yaradılmağa başlanmışdı [6. v.5].

Lakin Bakı şəhəri, hətta Yelizavetpol quberniyasının digər əraziləri (Zəngəzur, Cavanşir, Yelizavetpol və Qazax qəzaları) ilə müqayisədə quberniyanın şimal və şimal-şərq hissəsində – Nuxa və Ərəş qəzalarında, Zaqatala dairəsində erməni əhalisinin azlığı, bölgənin erməni hərəkətinin mərkəzlərindən (Bakı və Tiflisdən) uzaqda yerləşməsi, burada mütəşəkkil antitürk hərəkətinin formalaşmasına imkan vermirdi.

Ancaq 1918-ci ilin fevralında «Şəki erməni batalyonu» adlı cəza dəstəsinin bölgəyə gəlməsi ilə vəziyyət tamamilə dəyişdi. Bu vaxta qədər ermənilərlə müsəlmanlar arasında hər hansı eksselərin baş vermədiyi bölgənin qara günləri başladı. Bu hərbi hissənin nə məqsədlə yaradılması və Şəkiyə göndərilməsi ilə bağlı erməni mənbələrində müəyyən məlumatlar vardır.

Əlahiddə Nuxa atıcı batalyonunun komandiri olmuş latış İvan Bredis Dünya müharibəsi zamanı ermənilərə qarşı zorakılıq hərəkətlərinin təhqiqi ilə bağlı yaradılmış Komissiyaya 1919-cu il fevralın 9-da Tiflisdə verdiyi izahatda göstərir ki, o, 700 süngüdən ibarət bu hissəni 1918-ci il yanvar ayında Tiflisdə yaratmış və Erməni korpusunun komandiri, general Nazarbekovun göstərişi ilə fevralın 7-də piyada qaydada Nuxa və Ərəş qəzalarına yola düşərək həmin il fevral ayının 28-də oraya gəlmişdi. Ərəş qəzasının Qayabaşı kəndində (indi Şəki rayonu ərazisində – K.İ.) öz qərargahını yerləşdirən Bredis, dörd alay, qeyri-sırası alay və pulemyot komandası ilə Nuxa və Ərəş qəzalarının dağlıq erməni kəndlərini nəzarət götürdüyünü söyləyir.

Batalyonun zabiti olmuş, özünün dediyinə görə 1918-ci ilin mart-iyul aylarında həm də Vartaşen qarnizonunun rəisi vəzifəsini tutmuş, aprelin 6-dan isə Nuxa və Ərəş qəzaları erməni milli şuralarının Mərkəzi Komitəsinin üzvü, mayın 1-dən isə Komitənin sədri və özünü hər iki qəzanın «komissarı» təyin etmiş Qabriel Rubenoviç Ter-Qriqoryants da öz komandirinin sözlərini təsdiq edərək «Nuxa atıcı batalyonu»nun (o cəza dəstəsini belə adlandırır - K.İ.) 1918-ci il fevralın sonunda Tiflisdən Nuxa qəzasına, özü də bölgəni sakitləşdirmək (rusca mətnə - умирить) məqsədi ilə gəldiyini göstərir. Erməni zabiti göstərirdi ki, müsəlmanlardan başqa bütün əhali, ermənilər, udlar, yəhudilər batalyonu sevinclə duz-çörəklə qarşılamışdı, ruhanilər və hörmətli insanlar onun qarşısına çıxmışdılar [17. s.196].

Ter-Qriqoryants yerli müsəlmanların çağırılmamış silahlı qonaqlara münasibətini səciyyələndirərkən iki fakt qeyd edir. Batalyon Evoğlu kəndinin yanından keçərkən kəndin komissar Nəsir xan batalyonun arxasından (ön dəstəsinə) atəş açmış, atışma başlamış və Nəsirxan öldürülmüşdü. Bayan kəndinin yanından keçərək batalyonla görüşə gedən Vartaşen kəndinin nümayəndələrinə Zəyzid və Bayan kəndlərinin tatarları (azərbay-

canlılar – K.İ.) hücum etmiş və iki nəfəri öldürərək, meyitlərini eybəcər hala salmışdılar. Erməni xislətinə uyğun olaraq Ter-Qriqoryanın azərbaycanlı mücahidləri şərləməyə çalışdığı açıq aydın görünсə də, bu faktlar azərbaycanlıların Şəkiyə erməni silahlı qüvvələrin hansı məqsədlə gəldiyini və buna qarşı bütün imkanlarla mübarizə apardıqlarını dolayı yolla da olsa təsdiq edir.

Nuxaya erməni batalyonun gəlməsi faktını başqa mənbələr də təsdiqləyir.

Bu erməni qoşun hissəsi haqqında Zaqatala dairəsinə ezam edilmiş xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur M.D.Çavçavadzenin Zaqafqaziya hökumətinə 19.03.2018-ci il tarixli məruzəsində də müəyyən məlumatlar vardır [8. v. 3-9 arx.]. M.D.Çavçavadze 1918-ci il fevralın 10-da Zaqatala şəhərinə gəldikdən sonra Dairə idarəsində iclas keçirərək Nuxa qəzasının Səbətli kəndinə gedən, toplarla və silah-sursatla silahlanmış 1000 nəfərlik erməni, hərbi hissəsinin hərəkətinə qarşı tədbirlərin görülməsi müzakirə etmişdi. Bu hərbi hissənin Zaqataladan keçərək Şəki qəzasının erməni kəndlərinə getmək niyyəti yerli insanları narahat etdiyindən dairədə müxtəlif söz-söhbət gedirdi. Əhali arasında bu hərbi hissənin Zaqatalada yerləşmək üçün gəldiyi, və yaxud Səbətliyə, yerli erməni əhalisinə kömək üçün gəldiyi haqqında müxtəlif fikirlər dolaşırdı. Ancaq hamı erməni qoşun hissəsinin əhalisi müsəlmanlardan ibarət dairəyə gəlişini arzuolunmaz hadisələrə gətirib çıxara biləcəyindən yolverilməz hesab edirdi. Ona görə də iclas iştirakçıları, Qafqaz Hərbi Dairəsinin rəisindən erməni qoşun hissəsinin hərəkət istiqamətini dəyişməsinə və Səbətliyə Sığnaq qəzasından keçib getməyi təklif etmişdilər. Erməni yaraqlıları bu yolla da getmişdilər [7. s.223].

«Baky» qəzeti özünün 17 fevral 1918-ci il tarixli sayında yazırdı ki, fevralın 15-də (görünür, köhnə stillə – K.İ.) Zaqatala yolu ilə gəlmiş erməni mili batalyonu ilə danışıqlar aparmaq üçün qarışıq erməni-müsəlman komitəsi tərəfindən H.Əmiraslanov, S.Melik-Allahverdiyan, M.Petrosyan və M.Fərzəlibəyovdan ibarət nümayəndə heyəti seçilmişdi. Əsas məqsəd olarkən batalyon ilə əhali arasında mümkün ola biləcək hər hansı hadisənin qarşısını almaq idi. Nümayəndə heyəti Nuxa şəhərindən 2 verst aralıda Zaqatala yolunun üstündə olarkən, pusqudan onlara atəş açılmış, nəticədə, erməni nümayəndələr, H.Əmircanov və bir milis həlak olmuş, Ş.Fərzəli-

bəyov və başqa bir polis qaçaraq canlarını qurtarmışdılar [14]. Erməni burjuaziyasının maraqlarını əks etdirən «Bakı» qəzeti həmin məlumat-yazıda etiraf edirdi ki, bu hadisənin baş verməsinə baxmayaraq şəhərdə dinc əhval-ruhiyyə, sakitlik hökm sürürdü, toqquşmalar yox idi.

Erməni hərbi hissəsinin Şəkiyə gəlməsi ilə bağlı S.İsmayılov adlı müəllifin 1928-ci ildə nəşr edilmiş kitabçasında da məlumat vardır. Müəllif yazır ki, bu aralıq Gürcüstan vasitəsilə erməni qoşunlarının Şəkiyə gəlməsi xəbəri alındı. Bu xəbər böyük həyəcana səbəb oldu. Milli komitənin məsləhətilə xəbərsiz gələn qoşunun istiqbalına xüsusi heyət göndərildi. Bu heyətin başında erməni vətəndaşların nümayəndələri dururdu. Komitənin qərarı ilə türklərdən gedəcək nümayəndələrinin birisi Xan İlisuyski idi. Nə cür olursa, İlisuyskinin əvəzinə Əmircanov Haşimbəy göndərilir. İlkinci çağrı Mixək Boyaqçıoğlu, Şeşəmlik Allahverdiyev, bələdiyyə idarəsinin rəisi Məhəmməd bəy Fərzəlibəyov, Haşimbəy Əmirxanov və iki nəfər mühafiz yola düşürlər. Kiş çayının bəndinin yaxınlığında hərəsinin qabağı kəsilib, Fərzəlibəyov və mühafizlərdən Məşədi Cabbar Dadanovdan başqa heyət üzvlərinin hamısı qətlə yetirilir [10. s.17-18].

Nümayəndə heyətinin üzvlərinin kimlər tərəfindən və hansı şəraitdə öldürüldüyü haqqında müfəssəl məlumat olmasa da, bunun çox yaxşı düşünülmüş provakasiya olduğu və vəziyyəti gərginləşdirmək məqsədi daşdığı aydın idi. Əslində Tiflisdən erməni batalyonun Şəkiyə göndərilməsinə bəhanə axtarışına hələ xeyli əvvəl başlanmışdı. Nuxa qəzasının erməni kəndlərində silahlı dəstələrin yaradılması, qəzada ermənilərə qarşı guya zorakılıqlar edilməsi haqqında Tiflisə, Bakıya saysız-hesabsız məktublar göndərilməsi, həm Zaqafqaziya komissarlığından, həm də Bakı Sovetindən «Nuxa-Ərəş ermənilərini xilas etmək üçün tədbirlər görülməsi» tələbləri bunu sübut edirdi. Hadisələr ərəfəsində Şəki şəhərində və erməni kəndlərində daşnak partiyasının fəallaşması da çox şeydən xəbər verirdi. S.İsmayılov yazırdı ki, Ter-Qriqoryan adlı bir nəfər daşnak baş qaldırır Vartaşen, Qayabaşı və başqa erməni kəndlərində ayrı-ayrı hökuməti yaratmağa və başda özü olmaq şərtilə Milli Komitənin (Müsəlman Milli Şurası nəzərdə tutulur – K.İ.) əlaqəsini hər tərəfdən kəsməyə qalxmışdı. Hətta şəhəri ermənilərə vermək təklifini də milli komitəyə elan etmişdi (İ). «Bununla Ter-Qriqoryan Şəki şəhəri və qəzasındakı erməni-müsəlman davasını nəşibətliyini əhdidar olub murdar fikrini həyata təsdiq etməyə başladı.

Hər yandan fitnə alovları fısqırırdı. Ter-Qriqoryana arxalanan erməni daşnakları şəhərdə xüsusi komitə və komissiya yaratdılar»[10. s.18-19].

Belə komitələrdən biri də Nuxa və Ərəş qəzaları erməni qaçqınlarına yardım Komitəsi idi. Komitənin sədri Nalçikyan Erməni Milli Komitəsinin Bakı şöbəsinə, Seymin sədrinə teleqram göndərərək bu qəzalarda dağıdılmış erməni kəndlərinə 15 mill. manatdan çox ziyan dəydiyini, onlara kömək göstərilməsini təkid edirdi [15].

Yuxarıda adını çəkdiyimiz erməni zabiti Q.Ter-Qriqoryan da etiraf edirdi ki, «Nuxa atıcı batalyonu» Zaqafqaziya Komissarlığının əmri ilə təşkil olunmuş, hökumət hərbi hissəsi olaraq, ancaq ermənilərdən ibarət idi, zabit heyətində cəmi 4 qeyri-erməni var idi [17. s.196]. Eyni zamanda o etiraf edirdi ki, batalyonun bütöv heyətindən yalnız bir alay – Vartaşendə yerləşmiş II alay, müəyyən intizama malik hərbi qüvvə idi. Yerli ermənilərdən təşkil olunmuş digər alaylar tezliklə mütəşəkkilliyini itirmişdilər. Guya qərəzsizliyini sübut etmək üçün Q.Ter-Qriqoryan ermənilər tərəfdən müsəlmanlara qarşı quldurluq hərəkətlərinin olduğunu təsdiq edir, ancaq bu cür hərəkətlərin tək-tək olduğunu, həmin hərəkətlərin dağıdılmış erməni kəndlərinin ac və evsiz-eşiksiz sakinlər tərəfindən edildiyini bildirirdi [17. s.197].

Erməni alayının qəzaya gəlməsi yerli erməniləri xeyli ruhlandırmış onların azərbaycanlılara münasibəti açıq-aşkar fitnəkar xarakter almağa başlamışdı. Qəzaya gələn hərbi qüvvə sayəsində üstünlüyü ələ alan erməni quldur dəstələri yerli azərbaycanlılara qarşı kütləvi vəhşiliklər həyata keçirməyə başladılar. Yeri gəlmişkən, müsəlmanlara qarşı törədilmiş zorakılıqların təhqiqi ilə bağlı Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Ərəş və Nuxa qəzalarında da olmuş, komissiyanın üzvü N.M.Mixaylov bu qəzalarda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məruzə hazırlamışdı. N.Mixaylov və komissiyanın digər üzvü Ç.B.Klossovski erməni hücumları nəticəsində yandırılmış və dağıdılmış 22 kəndə baxmış, bu hərəkətlərdən ziyan çəkmiş, onların şahidi olmuş 130 nəfəri dindirmiş, bununla bağlı müvafiq protokollar tərtib etmişdilər. N.Mixaylovun məruzəsində göstərilir ki, Vartaşen, Aşağı Səbətli kəndlərində ermənilərin bütöv bir qarnizonları var idi, onların baş qərargahı isə Qayabaşı kəndində yerləşirdi. Müsəlmanlar ermənilərin yanına bir neçə dəfə nümayəndə heyəti göndərərək, əvvəlki mehriban

qonşuluq münasibətlərini bərpa etmək istəsələr də, ermənilər dinc yanaşı yaşamaq istəmirdilər. Ermənilər, onlara köməyə gəlmiş hərbi yardıma arxalanaraq, müsəlmanlara qarşı düşmənçilik hərəkətlərini daha da gücləndirmiş, bir çox vəhşiliklər və cinayətlər törətmişdilər [6. v.5].

Erməni dəstələri bütün poçt traktlarını və yollarını tutaraq, müsəlman əhalinin dəmir yolu ilə əlaqəsini kəsmiş və bununla da onları ərzaq ehtiyatı gətirmək imkanından məhrum etmişdilər. Erməni kəndlərinin bütün əhalisini silahlandırır, yolları bağlayan qəzanın mərkəzi məntəqələrinə top və pulemyotlarla silahlanmış hərbi dəstələr yerləşdirən ermənilər müsəlmanlara qarşı sistemətik hücumlara başlamışdılar. Onlar bütöv kəndlərə hücum edərək, kütləvi qətlər və dağıntılar törədirdi, kəndlinin rifahının əsasını təşkil edən iribuynuzlu heyvanları aparırdılar. Ermənilər müsəlmanları ağılasıgma vəhşilikdə öldürürdülər.

Məruzədə erməni vəhşiliklərini sübut edən bir çox faktlar göstərilmişdi. Ağdaşdan Qutqaşənə gedən yolda, «Ağtala» adlanan yerdə ermənilər kəndxuda Baxşəli və onun yoldaşlarını öldürdükdən sonra, onların dərisini soymuş və ağacdən asmışdılar. Bağır dərəsində süngülərlə dəlik-dəşik edilmiş 5 müsəlmanın meyidi tapılmışdı. Çamaxlı stansiyasının yanında ermənilər 21 arabacıyı öldürərək, gözlərini çıxarmışdılar. Ərəb kəndində gözləri çıxarılmış 8 müsəlmanın meyidi tapılmış, həmin kənddə ermənilər tərəfindən inək nəcisi ilə murdarlanmış müqəddəs Quran kitabı tapılmışdı. Ağtala dərəsində 20 müsəlman arabacı qətlə yetirilmişdi. Yolda gedən müsəlmanların öldürülməsi halları çox idi, özü də ermənilər bu qətləri istisnasız müsəlmanlara nifrət hissindən həyata keçirirdilər. Nuxa traktatında (yolunda) ermənilər biçindən qayıdan 23 müsəlmanı qətlə yetirmişdilər.

Sarıhacılı və Kürd kəndlərindən üç qadın qaçırılmış, onlardan birinin meyidi döşü kəsilmiş halda tapılmışdı. Nuxa qəzasının müsəlmanları 200 ərzaq arabası ilə Ağdaş-Hacalı yolu ilə gedərkən Savalan kəndi yaxınlığında ermənilərin hücumuna məruz qalmış, onlar 60-a yaxın müsəlman öldürərək, bütün mallarını talan etmişdilər.

Şahidlərin ifadələrindən məlum olur ki, ermənilər müsəlman qadınlarını öldürür, onlara təcavüz edir, hətta kiçik uşaqlara belə rəhm etməyərək, onları qılıncla doğrayırdılar. Savalan kəndi yaxınlığında «Palan tökən» adlanan yerdə ermənilərin öldürdüyü 7 ləzginin meyidi tapılmışdı.

Öldürülənlər elə hala salınmışdılar ki, onlar insan şəklini itirmişdilər: qətlə yetirilmişlərin kəllələri dağıdılmış, bədənləri süngü ilə dəlik-deşik edilmişdi. Erməni vəhşiliklərindən xilas olmaq üçün öz yurd-yuvalarını tərk etmiş müsəlmanlar geri qayıtdıqdan sonra evlərdə qaçmağa macal tapmamış, boğazları kəsilmiş müsəlman qadın və uşaqların meyidlərini tapırdılar.

Erməni din xadimləri də bu vəhşilik hərəkətlərində bilavasitə iştirak edirdilər. Canaq-bulaq, Hirdabul, Nic kəndlərinin keşişləri kilsədəki moizələrində açıq-aşkar şəkildə öz dindəşlərini müsəlmanları qırmağa təhrik edirdilər [6. v.6].

Trut çölündə 17 müsəlman arabaçının meyidi tapılmışdı, onlar lüt soyundurulmuş, süngülərlə dəlik-deşik edilmiş və hissələrə doğranmışdılar. Axşam kəndinə hücum edən erməni əsgərləri 9 qadın və 10 kiçik yaşlı uşağı doğramışdılar. Caxlı kəndinin sakini dəyirmanı gedərkən, erməni əsgərləri onu tutmuş, sonra isə onun belinə minərək, süngü ilə qovmağa başlamışdılar. Onun meyidi üzərində 17 süngü yarası müəyyən edilmişdi. Sarıhacalı kənd sakini Məmməd Kərim oğlu sahədə taxıl biçərkən ermənilər onu süngü ilə öldürərək, iç orqanlarını çıxarmışdılar. Molla Şıxalı kəndində ermənilər Hacı xanım Allahverdi qızını oğurlamış, əvvəlcə qolunu və döşünü kəsmiş, sonra isə qətlə yetirərək, dərisini soymuşdular. Kiçik Əmili kənd sakini Əzizin də üzünün dərisi soyulmuşdu. Kəndlərin birində quyuda kişi meyidi tapılmışdı. Onun bədənində heç bir yara olmadığından çox güman ki, o quyuya diri-diri atılmışdı. Cəyirli kəndində ermənilər kəndə hücum zamanı qaçmağa macal tapmayan üç qoca, əldən düşmüş qadını süngü zərbələri ilə öldürmüşdülər. Həmin kənddə də yandırılmış kişi cəsədi tapılmışdı [6. v.6].

Ermənilərin ən qəddar vəhşiliklərin şahidi olmuş kəndlərdən biri də Kürd kəndi idi. FTK-nın üzvü Ç.B.Klossovskinin ermənilərin bu kənddə törətdikləri vəhşiliklər haqqında məruzəsindən bəlli olur ki, türk qoşunlarının Azərbaycana gəlişindən təqribən 20 gün əvvəl (Şahid Süleyman bəy Sultanovun izahına görə bu hadisə 1918-ci ilin martında baş vermişdir [5. v.7]), Qayabaşı, Xoşkaşen, Böyük Söyüdlü, Çanaqbulaq, Zirik və başqa kəndlərin erməniləri, gəlmə əsgərlərlə birgə böyük qüvvə ilə kəndi mühasirəyə alaraq ona hücum etmişdilər. Kəndə girən ermənilər müsəlmanları elə onların evlərində öldürməyə başlamışdılar. Hücum səhər çağı olduğundan, əhali hələ yatırdı və buna görə də qaçmağa macal tapmamışdılar. Nə-

ticədə ermənilər tərəfindən, çoxu qadın və uşaq olan 68 sakin ağlasığmaz vəhşiliklə qətlə yetirilmişdi. Silahsız insanları süngü ilə dəlik-deşik edir, onların üzünün dərisini soyur, uşaqları havaya ataraq, qılıncdan keçirir, insanları diri-diri divara mismarlayırdılar [5. v.5]. İnsanların cəsədləri o qədər eybəcər hala salınmışdı ki, onların kimə məxsus olduğunu müəyyən-ləşdirmək mümkün olmamışdı [6. v.7]. Kürd kəndində vəhşiliklər qonşu müsəlman kəndlərindən kömək gələnə qədər davam etmişdi. Kəndə hücum edənlərin başında duranlar arasında Çanaqbulaq kəndinin keşişi də var idi [5. v.5 arx.]. Ermənilər kənd sakinlərinə məxsus 1500 iri buynuzlu heyvan, 2500 baş qoyun aparmış, onlardan külli miqdarda pul, xalça, digər qiymətli şeylər oğurlamış, bir neçə evi yandırmağa müvəffəq olmuşlar.

Ermənilər hücum etdikləri kəndlərdə hər şeyi dağıdır, tut ağaclarını, meyvə bağlarını doğrayıb məhv edirdilər. Lakin qəza əhalisinə ən çox iqtisadi ziyan ermənilərin kütləvi şəkildə mal-qaranı oğurlayıb aparmalarından dəymişdi. Ən adi hesablamalara, görə ermənilər bir neçə min baş mal-qara aparmışdılar, özü də buraya yerli sakinlərdən icarəyə götürülmüş yataqlarda heyvandarlıqla məşğul olan ləzgilərdən oğurlanmış on minlərlə qoyun-quzu daxil deyildi. Ermənilər təqib olunduqları zaman oğurladıqları mal-qaranı tələf etməyə çalışır, bununla da müsəlmanların təsərrüfat və iqtisadi həyatını dağıtmaq məqsədi güdürdülər. Elə bu məqsədlə də ermənilər yetişmiş məhsulu məhv edir, əkin sahələrini yandırır, baramanı, tut bağlarını yararsız hala gətirirdilər. Erməni vəhşiliklərinin nəticəsi olaraq əsasən müsəlmanlardan ibarət olan, qiymətli kənd təsərrüfat məhsulları-düyü və tütün plantasiyaları, qoz ağacları, ipək istehsalı, ipək parçalar, xalçalar, palazlar ilə şöhrət tapmış zəngin qəzalar iqtisadi cəhətdən tam dağıdılmış vəziyyətə düşmüşdülər.

Əslində Şəki və Ərəş bölgələrində ermənilərin törətdikləri bu vəhşiliklər böyük erməni erməni planının tərkib hissəsi idi. Bunu, FTK-ya ifadə vermiş şahidlər də təsdiqləyirdilər. Şahidlər göstərirdilər ki, ermənilərin vəhşilikləri, açıq-aşkar milli düşmənçilikdən, müsəlmanlara qatı nifrətdən irəli gəlirdi. Ermənilərin hərəkəti heç bir halda müsəlman əhali arasında sosialist ideyaların yayılması və ya inqilabı dərinləşdirmək xarakteri daşıyırdı. Şahidlərdən biri – Azax Əfəndi Mustafayev qeyd edirdi ki, ermənilərin davranışları onların ağalığa və hakimiyyəti ələ keçirməyə can atdıqlarını göstərir. Şahidlərin ifadələri ilə müəyyən edilmişdi ki, həm bu

qəzanın erməniləri, həm də gəlmə hərbi hissələrinin əsas məqsədi müsəlman əhalini, onların kəndlərini məhv etməklə hakimiyyəti qəsb etmək, sonra isə müsəlmanların ərazilərini ələ keçirməkdən ibarət idi. Ermənilərin hücumları üçün ümumi bir qanunauyğunluq səciyyəvi idi: Onlar adətən səhər tezdən, müsəlmanlar yuxuda olarkən hücumə keçir, kəndləri əhatəyə almağa çalışır, bu zaman təkcə tufənglərdən deyil, pulemyotlardan istifadə edirdilər. Əksər hallarda müsəlmanlar qeyri-mütəşəkkil və silahsız olduqlarından bütün əmlaklarını taleyin ümidinə buraxır, öz yurduvalarını tərk edərək qaçmağa məcbur olurdular.

FTH-nin sənədlərində erməni qırğınlarından ziyan çəkmiş kəndlərin siyahısı da verilmişdi: Ərəş qəzasında bunlar Qoşa qovaq, Ağcayazı, Ərəbocağı, Nemətabad, Xanabad, Havarlı, Qaraqoyunlu, Şəkili, Pirkəkə, Hacı, Cüvə, Kararx, Savalan, Bəyli, Çaylı, Qaradəyin, Sarıhacılı, Quşlar, Caxlı, Ələgən, Şəfili, Kürd, Bayramkoxa, Topbağ, Sabur, Böyük Əmili, Kiçik Əmili, Zalam, Mollaşixalı, Mamaylı kəndləri, Nuxa qəzasında isə Öyrət, İbrahimkənd, Şıxobası, Evoğlu, Fazıl, Çolaqlı, Əlixanlı, Cənnətli, Cəyirli, Cay-Qaraqoyunlu, Aşağı Daşagil, Aşağı Kəldək, Calut, Çuxur Qəbələ, Abdallı, Kor Yengicə, Məmmədağalı, Kərimli, Yalağac, Cəfərabad-Şəki, Baş Göynük, Aşağı Göynük, Babaratma, Qaradağlı, Cırmaxanlı [6. v.7].

Beləliklə, erməni batalyonunun Şəkiyə gəlməsi ilə burada dinc həyata da son qoyulmuş, mili münasibətlər xeyli gərginləşmişdi. Ermənilər yaşayan Qayabaşı, Səbətli, Söyüdlü, Cəfərabad, Əlyar, Kəldək, Havarlı, Nemətabad və başqa kəndlər əsil terror yuvasına çevrilmişdi. Lakin Nuxa və Ərəş qəzalarının azərbaycanlı əhalisini bu qorxutmadı. Azərbaycanlılar əldə silah öz vətənlərinin müdafiəsinə qalxdılar. Şəki şəhərində, qəzanın əksər kəndlərində özünü müdafiə dəstələri yaradılmışdı. Bu dəstələrə yerli komandirlərlə yanaşı rus əsirliyindən qaçaraq bölgəyə gəlmiş türk zabitləri başçılıq edirdilər.

Erməni quldur dəstələrinin yuxarıda adları göstərilmiş Azərbaycan kəndlərinə hücumları nəticəsində bu kəndlərin dinc əhalisi arasında çoxsaylı tələfatlar, maddi itkilər olsa da, ermənilərin Nuxa qəzasında törətdikləri əməllər tam nəticə vermədi. Ermənilərin təcavüzkar planlarının boşa çıxmasında, heç şübhəsiz ki, bir sıra digər amillərlə yanaşı (bu haqda yuxarıda qeyd edilmişdir -K.İ.) qəzanın müxtəlif kəndlərində Nuxa şəhərin-

də azərbaycanlıların yaratdıqları özünümüdafiə dəstələrinin qətiyyətli mübarizəsi də az rol oynamadı. Şəkililər nəinki özlərinin, həmçinin Azərbaycanın digər bölgələrində yaşayan soydaşlarını genişlənən daşnak qırğınınan qorumaq üçün silaha sarılmışdılar.

Məlum olduğu kimi, ermənilərin törətdikləri qırğın və vəhşiliklərdən ən çox ziyan çəkmiş bölgələrdən biri Şamaxı (Şirvan) bölgəsi olmuşdur. 1918-ci ilin martında daşnak-bolşevik qüvvələrinin burada törətdikləri kütləvi qırğınlar nəticəsində 10 mindən çox azərbaycanlı həlak olmuş, yüzlərlə kənd məhv edilmişdi. (Şamaxı qırğınları haqqında ətraflı: Шемаха. Март-июль 1918 года. Азербайджанские погромы в документах. В 2 томах, Баку, 2013. Составитель С.Рустамова-Тохиди). Şamaxıda dinc müsəlman əhalinin qətləmini bütün Azərbaycanda, o cümlədən Nuxada böyük əks-səda doğurmuşdu. Şamaxılılara kömək üçün Gəncədə İsmayıl xan Ziyadxanovun başçılığı ilə yaradılmış dəstələr arasında nuxalılardan təşkil olunmuş dəstə də var idi. Düzdür, müəyyən səbəblərdən (hərbi qüvvə və silah-sursat cəhətdən ermənilərin üstünlüyü, azərbaycanlıların mütəşəkkilliyinin və döyüş təcrübəsinin çatışmaması s.) İ.X.Ziyadxanovun hərbi qüvvələrinin Şamaxıya yürüşü uğursuzluqla nəticələnsə də, bu azərbaycanlı könüllülərin fədakarlığını inkar etməyə əsas vermir. Şamaxı qəzasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı törədilmiş soyqırım faktını ört-basdır etmək üçün S.Şaumyan başda olmaqla, Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak rəhbərliyi, eləcə də o dövrün erməni, rus mətbuatı baş vermiş hadisələr haqqında əsil həqiqəti gizlədərək bütün günahları azərbaycanlıların, o cümlədən İ.X.Ziyadxanovun dəstəsinin üstünə yıxmağa cəhd göstərmişlər [12. s.261; 16]. Azərbaycan sovet tarixşünaslığı da onlara əsaslanaraq tarixi həqiqətlərin saxtalaşdırılmasına öz «təhfəsini» vermişdir. Məsələn, bu dövrün tarixçilərindən Z.İbrahimov İ.X.Ziyadxanovun dəstəsini quldur dəstəsi adlandırır [9. s.344, 371], digər tarixçilər də mövqedən çıxış edirdilər.

Çox təəssüf ki, Cümhuriyyət dövründə də bəzi mətbuat orqanlarının səhifələrində şamaxılılara köməyə getmiş könüllüləri gözdən salmaq, bununla da ermənilərin dəyirmanına su tökmək cəhdləri nəzərə çarpırdı. Məsələn, «Иттихад» qəzetinin 1919-cu il birinci nömrəsində «Любопытный» (Maraqlanan) təxəllüslü bir müəllif könüllülər dəstəsini «Ziyadxanovun «şaykası» adlandıraraq, onu qarətçiliklə məşğul olduğunu iddia etmişdi. «Иттихад» qəzetində getmiş bu məlumat Ziyadxanovun dəstəsində

iştirak etmiş nuxalı könüllüləri hiddətləndirmiş və onlar «Azərbaycan» qəzetinə müraciət edərək, onların məktubunu qəzet səhifəsində çap etməyi xahiş etmişdilər. Nuxalılar, Şamaxı altında müsəlmanların mənafeyini müdafiə etmiş, Nuxa və digər uzaq yerlərdən gələrək, bolşevik-daşnak bandalarına qarşı müsəlman əhalinin namusunu, ləyaqətini və həyatını qorumuş və öz həyatını təhlükəyə atmış könüllülərin bandit adlandırılmasına və könüllülər dəstəsinə heç bir aidiyyəti olmayan bəzi məsuliyyətsiz şəxslər tərəfindən törədilmiş talanları onların ayağına yazılmasına, ümumiyyətlə könüllülərə böhtan atılmasına qəti etirazlarını bildirmişdilər. Nuxalıların məktubunda daha sonra qeyd edilirdi: «O zaman, biz könüllülər bolşevik şrapnallarının mərmisi və onların güllələrinin fiti altında yalnız Azərbaycan vətəndaşlarının çərəf və ləyaqətinin müdafiəsi haqqında düşünürdük... İndi, təhlükənin sovuşduğu, həyat və mülkiyyətin toxunulmazlığı, yığıncaq, söz və mətbuat azadlığının çoxlu qurbanlar və bizim qanımız sayəsində Azərbaycan Respublikası tərəfindən təmin olunduğu bir zamanda, siz cənab ittihadçılar, sizə verilmiş əlverişli imkanlardan sui-istifadə edirsiniz... Yalnız Şamaxı yürüşünün iştirakçıları bu yürüşün çətinliyini və könüllülərin nəcib niyyətlərini təsdiq edə bilərlər. O zaman onlar əliyalın mütəşəkkil və bütün zəruri vasitələrlə təchiz olunmuş bolşevik-daşnak bandalarına qarşı çıxış etmişdilər. Qoy Azərbaycan tarixi İttihad partiyasından olan böhtançılara qara ləkə yaxan və doğma Azərbaycanın çiçəklənməsi tökdüyümüz qanın mükafatı, elə bizim vətəndaşlarımızın düşərgəsindən gələn alçaq təhqirə cavab olsun» [13].

1918-ci ilin mart-aprel ayları ərzində Bakı şəhərində və quberniyasında azərbaycanlı əhalinin soyqırımının həyata keçirmiş erməni-bolşevik cəlladları Bakı, Şamaxı, Lənkəran, Quba, Salyan, Kürdəmiri ələ keçirdikdən sonra əsas hədəf olaraq Yelizavetpol quberniyasına hücum edərək bununla da bütün Azərbaycana yiyələnmək məqsədi güdürdülər. S.Şaumyan Qarabağ erməniləri ilə sövdələşməyə girərək, Gəncəyə hücumu keçməyi planlaşdırmışdı. Şaumyanın planına görə sovet-daşnak qoşunları Yevlax körpüsünü tutduqdan sonra Kür çayı boyunca müdafiə xətti qurmalı, sonra isə Gəncəyə hücumu keçərək, orada və digər yerlərdə erməniləri üsyana qaldırmalı idilər.

Bolşevik-daşnak qüvvələrin azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdikləri kütləvi vəhşiliklər Nuxada və onun kəndlərində dərin hiddət doğurmuşdu.

Şəki şəhərində və kəndlərdə əhali yığıncaqlar keçirərək qətnamələr qəbul edir, Zaqafqaziya Seyminə müraciət edərək müsəlmanların yeganə nicat yolu kimi, türk qoşunlarını dəvət etməyi tələb edirdilər.

1918-ci ilin mayında Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, Azərbaycan milli qüvvələrinin Qafqaz İslam Ordusu ilə birgə Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda mübarizəyə başlaması bolşevik-daşnak qüvvələrinin məkrli planlarını boşa çıxardı. 1918-ci ilin iyun ayının əvvəllərində Gəncəyə gələn türk qoşun hissələri ilk növbədə Gəncə şəhərində və quberniyada erməni quldur dəstələrinin tərk-silah etməyə başladılar.

İyun ayının 5-də (bəzi məlumatlara görə isə iyunun 8-də) türk qoşunlarının bir hissəsi Şəki şəhərinə daxil oldu. Əhali türk qoşunlarını böyük sevinclə, təntənə ilə qarşıladı. O vaxt Şəkidə yaşayan Səlmən Mümtaz Nuri Paşaya xitabən əvvəlcə onun qardaşı Ənvər paşaya həsr etdiyi «Ənvəriyyə» şerini, sonra isə bədahətən «Öyün millət» şerini söyləmişdi [1].

Nuri paşa əvvəlcə Qafqaz İslam Ordusunun qərargahının Nuxada yerləşdirilməsinə qərar vermişdi. Lakin Nuxa qəzasında erməni dəstələrinin fəallığı, eləcə də qəzanın əsas nəqliyyat yollarından, xüsusən Bakı-Gəncə-Tiflis dəmir yolundan uzaqda yerləşməsinə nəzərə alınaraq qərargahın Gəncədə yerləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdi [11. s.124].

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı asayışı təmin etmək məqsədi ilə bir sıra yerlərdə olduğu kimi, Nuxa qəzasında da idarə və komandalar yaratmışdı. Qeyd edildiyi kimi, Nuri paşa hələ Azərbaycan gəlməmişdən əvvəl burada könüllü silahlı dəstələr fəaliyyət göstərirdi. Bu dəstələrə türk zabitləri Bədri Əfəndi və Sidqi Əfəndi başçılıq edirdilər. Şamaxı işğal edildikdən sonra bolşevik-daşnak qüvvələrinin Göyçay və Qutqaşen istiqamətlərində hərəkəti davam etdiyindən Nuxa və Ərəş qəzalarında mövcud olan dəstələrin gücləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər görüldü. Nuru paşanın əmri ilə Bədri Əfəndi Nuxa bölgəsinin komandanı təyin edildi. Sidqi əfəndiyə isə qəzanın IV sahəsində (indiki Qəbələ rayonu ərazisində) müqavimət dəstələrinin yaradılması tapşırıldı. Zaqatalada isə silahlı dəstələrə Həqqi Əfəndi komandanlıq edirdi. Əhali könüllü dəstələrin yaradılmasında fəal iştirak edirdi, onların ərzaqla, geyimlə təmin edilməsi üçün bütün imkanlar səfərbər edilmişdi.

Müdafiə dəstələrinin ərzaqla təmin edilməsi yerli hakimiyyət strukturlarına tapşırılmışdı. Bu məqsədlə xüsusi vergi - aşur vergisi təyin edil-

mişdi. Əhali topladığı məhsulun onda birini ordunun ehtiyaclarını ödəmək üçün verməli idi [4. v.62; 2. v.4]. Qəzanın tərk edilmiş erməni kəndlərindən toplanan məhsulun isə yarısı orduya verilirdi. Eyni zamanda ordunun ehtiyacları üçün, silah-sursatın, ərzağın daşınması məqsədi ilə hər bir kənd müəyyən miqdarda yük heyvanları və arabaları da ordunun sərəncamına verməli idi. Bəzən bu sahədə sui-istifadəyə yol verilir, imkansız kəndlilərin əlindəki son ərzaq və heyvan müsadirə edildirdi ki, bu da müəyyən nərəzılıqlar yaradırdı.

Nuxa şəhərinin sakinləri öz müraciətində türk hərbi komandanlığından xahiş edirdilər ki, şəhərdən və qəzadan taxıl çıxarılmasın, əks halda əhalini labüd ölüm gözləyir [3. v.114]. Qəzanın bir çox bəyləri və mülkədarları vəziyyətdən sui-istifadə edərək vergi və mükəlləfiyyətləri artırır, kəndlilərdən hətta əvvəlki illərdən qalma borcları qaytarmağı tələb edirdilər.

Azərbaycan hökumətinin ölkənin bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında 23 iyun 1918-ci il tarixli qərarına və milli komitələrin buraxılması haqqında 7 iyul 1918-ci il qərarına uyğun olaraq Şəki şəhərində və erməni kəndlərindəki milli komitələrin fəaliyyəti ləğv edildi. Şəki Müsəlman Milli Komitəsi də bu qərara uyğun olaraq öz fəaliyyətini dayandırdı.

Bir müddət sonra müdafiə dəstələri Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edildilər. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə qəzanın azərbaycanlı əhalisi arasında səfərbərlik aparılmışdı. Səfərbərlik Qafqaz İslam Ordusunun Nuxada yerləşən Zaqatala məntəqə komandanlığı və qəza hakimiyyəti tərəfindən birgə aparılırdı. İcra strukturları məntəqə komandanlığının bütün əmrlərini yerinə yetirməyə məcbur idilər. Çağırış məsələləri ilə bağlı Azərbaycan hökumətinin 11 iyul 1918-ci tarixli qərarına əsasən Nuxa qəza hərbi idarəsi – əxzi-əsgər idarəsi təşkil olunmuşdu.

Bu mərhələdə əsas məsələlərdən biri də qəzanın erməni kəndlərinin tərkisilah edilməsi idi. Bu məsələ həm də Qafqaz İslam Ordusu üçün mühüm taktiki əhəmiyyət kəsb edirdi. Qafqaz İslam Ordusunun hissələrinin və yerli könüllü dəstələrinin iştirakı ilə Nuxa və Ərəş qəzalarında sayı təqribən min nəfərə çatan silahlı erməni tərkisilah edilmişdi. Nuxa və Ərəş qəzalarındakı erməni dəstələrini zərərsizləşdirmək məqsədilə bölgəyə əlavə iki dəstə yeridilmişdi. Dəstələrə Nuri paşanın ən yaxın silahdaşlarından biri olan Nazim bəy, azərbaycanlılardan ibarət dəstəyə isə albay Süleyma-

nov başçılıq edirdi. Əksər erməni kəndlərini tərksilah etmək mümkün olsa da, Qayabaşı kəndindəki erməni batalyonu iki gün müqavimət göstərdi. Bu kənd erməni silahlı dəstələrinin əsas dayaq məntəqəsi idi. Lakin təzyiqə davam gətirə bilməyən silahlı ermənilər Qayabaşını tərk edərək Söyüdlü kəndinə geri çəkilməmiş, oradan isə ayrı-ayrı kiçik dəstələrə bölünərək müxtəlif erməni kəndlərində, eləcə də qaçqın adı ilə Vartaşendə və Calutda gizlənmişdilər.

Bu müddətdə qəzalarda vəziyyəti normalaşdırmaq üçün müəyyən cəhdlər də edilirdi. Məsələn, Nuxa və Ərəş qəzalarının erməni əhalisinin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Ter-Qriqoryanın (çox güman ki, bu «Erməni batalyonu» zabiti Q.Ter-Qriqoryandır - K.İ.) Yelizavetpol quberniyasının qubernatoru Ziyadxanova məktubundan bəlli olur ki, 1918-ci il mayın 3-də Zaqafqaziya müftisi Əfəndi Mustafa Əfəndizadənin Nuxa şəhəri və qəzaların 32 kəndinin əhalisinin nümayəndələrinin iştirakı ilə Padar kəndində keçirilmiş erməni-müsəlman sülh konfransında əhalisinin tərk edərək, boş erməni kəndlərində məskunlaşmış Cəyirli kəndinin Havvarlı və Kəldək kəndlərinin ermənilər tərəfindən məskunlaşdırılması, bu kəndlərin isə cəyirliyə tərəfindən tutulması razılaşdırılmışdı [17. s.39]. Həmin müddətdə Cəyirli, Niş, Vartaşen kəndlərində də hər iki millətin nümayəndələrinin görüşü keçirilmişdi.

Böyük erməni fitnəkarlığının güdazına getmiş Nuxa və Ərəş qəzalarının təqribən 35 kəndində yaşayan erməni əhalisi öz yaşadıkları yerləri tərk edərək Daşbulaq kənd icmasının ərazisindəki kəndlərdə – Daşbulaq, Tərəkə, Çorqat kəndlərinə, sonra isə Səbətli kəndində toplaşaraq bərə vasitəsilə Gürcüstan ərazisinə keçmişdilər.

Bu bərənin tikilməsinin də maraqlı tarixçəsi vardır. Ermənilər tərəfindən tikilmiş bu bərənin əsas məqsədi haqqında Tiflisdə fəaliyyət göstərən Nuxa və Ərəş ermənilərinin həmyerlilər cəmiyyətinin Erməni Milli Şurasına Alazan çayı üzərində bərənin tikilməsi və Gürcüstan hökuməti tərəfindən bu bərənin fəaliyyətinin qanuniliyinin qəbul edilməsi zəruriliyi haqqında 29 iyun 1918-ci il tarixli məktubundan bəlli olur. 1918-ci ilin yanvarında Nuxa-Ərəş erməniləri tərəfindən ermənilər yaşayan Səbətliyə 30 verst qərbdə, Alazan çayı üzərində tikilmiş bu bərənin əsas məqsədi, məktubda deyildiyi kimi, «Nuxa və Ərəş qəzalarından Tiflis istiqamətində erməni əhalisinin qaçqın axınına və ümumiyyətlə, bu rayonların erməni

əhalisinin bütün ehtiyaclarına xidmət etməkdən ibarət olmuşdur» [17. s.60]. Əlbəttə, 1918-ci ilin yanvarında bölgədə sakitlik hökm sürürdü və hər hansı qaçqın əhalisinin mövcudluğundan söhbət gedə bilməzdi. Əslində isə bu bərə Çinoris-Çikali-Çarskie Kolodtsı-Səbətli vasitəsilə Tiflislə Nuxa qəzası arasında müntəzəm rabitə yaratmaq məqsədi güdürdü. Bu amili nəzərə alaraq Nuxa-Ərəş erməniləri Tiflis Erməni Milli Şurası vasitəsilə əvvəlcə Güney Qafqaz, sonra isə Gürcüstan hökumətindən bu bərənin qanuni əsaslarla fəaliyyət göstərməsinə icazə verilməsini xahiş edirdilər.

Nuxada fəaliyyət göstərən erməni hərbi dəstələri onu da nəzərə alırdılar ki, Tiflis-Zaqatala-Nuxa və Yevlax-Nuxa poçt yolları, eləcə də Alazan çayı üzərindəki digər bərə (Almalı bərəsi) azərbaycanlılar tərəfindən tam nəzarətdə idi və belə şəraitdə ərzaq, silah-sursat və digər yardımları yalnız Səbətli yaxınlığındakı bərə vasitəsilə almaq mümkün idi. Bu məktub 29 iyun 1918-ci il tarixdə yazılmışdı və bu vaxt Səbatlı erməni qüvvələrinin əsas dayaq mərkəzi olaraq qalırdı. Lakin Nuxanın mücahid qüvvələri tezliklə bu kəndə də nəzarəti təmin etdilər. «Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губернии» adlı sənədlər və materiallar məcmusunda çap edilmiş bir sənəddən məlum olur ki, türk əsgərlərindən və Azərbaycan könüllülərindən təşkil olunmuş dəstələrin rəisi Miralay Süleymanov Daşbulaq icmasının(Səbətli kəndi bu icmaya daxil idi K.İ.) keşişi Exiş Ter-Arutyunyan vasitəsilə ona edilmiş müraciətə cavab olaraq ermənilərdən türk hakimiyyətini (yəqin ki, türk komandanlığı nəzərdə tutulur – K.İ.) qəbul etməyi və Azərbaycan dövlətinə tabe olmağı tələb etmiş, ermənilərin yanına bir nümayəndə göndərərək, onunla birgə mülki əhalidən beş, hərbiçilərdən iki nümayəndənin onun yanına gəlməsini və özləri ilə birgə bütün mövcud döyüş silahlarını - pulemyotları, tüfəngləri, tapançaları, bomba və patronları gətirərək təhvil verməyi əmr etmişdi. Bütün bunlar üçün ermənilərə cəmi 2 saat vaxt verilmişdi [17. s.61].

Erməni mənbələrinə görə erməni əhalisi Ərəş qəzasının 13, Nuxa qəzasının 21, Göyçay qəzasının 6 kəndini tərk etmişdi [17. s.73-74]. Erməni ictimai təşkilatlarının, Ermənistan Respublikasının Tiflisdəki nümayəndəliyinin Gürcüstan hökumətinə təkidli xahişləri də bir nəticə verməmişdi [17. s.77-80].

Alazan çayını keçərək Gürcüstan Respublikasının ərazisində, Çarskie Koladçı deyilən yerdə məskunlaşan erməniləri, Gürcüstan hökuməti

onların gəlməsi ilə rayonda yatalaq xəstəliyinin yayıldığını və rayonda ərzağın bahalaşdığını əsas gətirərək yenidən Nuxa qəzasına qaytarmışdı [17. s.72].

Belə olduqda, ermənilər Azərbaycan hakimiyyət orqanlarına müraciət edərək onların geriye qayıdaraq öz kəndlərində yaşamalarına şərait yaratmalarını xahiş etmişdilər. Azərbaycan hökumətinə belə xahişlə Gürcüstan hökuməti də müraciət etmişdi [17. s.81-82]. Məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan Respublikası hökuməti yanındakı diplomatik nümayəndəsi M.Cəfərov Ermənistanın Gürcüstandakı işlər vəkilinə məlumatında Gürcüstan ərazisində, hazırda Alazan dərəsində yerləşən erməni qaçqınların geriye, Nuxa və Ərəş qəzalarının ərazisinə qayıtmaları ilə bağlı bildirmişdi ki, Azərbaycan Respublikası hökuməti prinsipə onların qayıtmalarına qarşı çıxmır. Ancaq ordu komandiri (Nuri paşa – K.İ.) hərbi mülahizələrə görə hazırda bu qaçqınların qaytarılmalarını münasib hesab etmədiyindən, M.Cəfərov onların geri qaytarılmasını bir qədər təxirə salmağı xahiş edirdi [17. s.76-77). Əslində, Azərbaycan hökumətinin, Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının bu məsələdə mövqeyi başa düşülən idi. Doğrudan da, bolşeviki-daşnak qüvvələri ilə ağır döyüşlər, ölüm-dirim mübarizəsi getdiyi bir zamanda 1918-ci ilin yayında sayı 20 mindən çox olan böyük erməni kütləsinin döyüşən ordunun arxa rayonlarında, asayişin nisbətən təmin edildiyi, ordunun əsas ərzaq mənbəyi olan ərazilərdə yerləşdirilməsi, onların yaşayış problemlərinin həlli, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, hərbi-siyasi, iqtisadi baxımdan çox ciddi çətinliklər yarada bilərdi. 1918-ci ilin avqust-sentyabrında Səbətli ətrafında baş vermiş hadisələr də bu mövqenin düzgünlüyünü təsdiq etdi. Azərbaycan hökumətinin xəbəri və təminatı olmadan 1918-ci ilin avqustun 4-dən başlayaraq Səbətli rayonunda məskunlaşmağa çalışan ermənilərlə azərbaycanlılar arasında gərginlik yaranmış, insan tələfatı baş vermişdi. Aydın idi ki, döyüş əməliyyatlarının getdiyi bir vaxtda azərbaycanlı əhaliyə qarşı Azərbaycanın müxtəlif qəzalarında, o cümlədən elə Nuxa qəzasında daşnak qüvvələrin törətdikləri vəhşiliklərin yarası hələ sağalmamışdı və belə şəraitdə ermənilərin yenidən qayıtması xəbəri yerli əhalidə hiddət və qəzəb yaradırdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, Nuxa qəzasının hakimiyyət orqanları vəziyyəti sabitləşdirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Nuxa

şəhərində erməni qaçqınların yerləşdirilməsi məqsədi ilə hər iki millətin nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya yaradılmışdı. Erməni qaçqınların Səbətliyə, Daşbulaqda, Yaqubluda, Nıcdə və digər kəndlərdə yerləşdirilməsi, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında Nuri Paşa şəxsən özü göstəriş vermişdi.

Nuxa və Ərəş qəzalarında, Zaqatala dairəsində ermənilərin tərksilah edilməsi 1918-ci il iyul ayının 6-a qədər başa çatdırılmış və bununla da Bakı Sovetinin daşnak bolşevik qüvvələrinə qarşı əməliyyatlar aparan Qafqaz İslam Ordusu qoşunlarına qarşı şimaldan yaranan təhlükə tamamilə aradan qaldırılmışdı.

İyunun sonlarında Göyçay ətrafında sovet qüvvələrinə qarşı vuruşan Qafqaz İslam Ordusu 5-ci diviziyasının arxa cənabını təmin etmək üçün Nuxadakı türk hissələri və könüllülər dəstəsi şimaldan Göyçay ətrafına yeridildi. I Qafqaz Qırmızı korpusunun əks-hücuma keçmək cəhdləri də heç bir nəticə vermədi. Məhz Göyçay altında sovet qoşunlarının məğlubiyyəti cəbhədə vəziyyətin tamamilə Azərbaycan-türk qoşunlarının xeyrinə dəyişməsinə səbəb oldu. Göyçay altındakı məğlubiyyətdən sonra sovet qoşunları hücumdan müdafiəyə keçməyə məcbur oldular [18. s.117-121].

Eyni zamanda Nuxa qəzası könüllülərinin Qutqaşen istiqamətindən Şamaxını erməni kəndlərinə hücumları da böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Nəticədə Qafqaz İslam Ordusu hissələrinə qarşı ermənilərin arxadan törədə biləcəyi təxribatların da qarşısı alınmışdı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. "Azərbaycan" qəzeti, 1918, 30 oktyabr
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), f. 82, s. 3, iş 17
3. ARDA, s.1, f.970, iş 19,
4. ARDA, f. 894, s. 1, iş 25
5. ARDA, f. 1061, s. 1, iş 29
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 277, s. 1, iş 16
7. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. I cild. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin Sənədləri, Bakı, 2013
8. Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivi, f. 1819, s. 1, iş 181, v. 3-9 arx.
9. İbrahimov Z. Sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi, Bakı, 1957

10. İsmayılov. S. Şəki keçmişdə və indi, Bakı, 1928,
11. Süleymanov M. Nuri Paşa, Bakı, 1999
12. Şaumyan. S. Seçilmiş əsərləri, 2 cild, 1919-1918. Bakı, 1987
13. «Азербайджан», 1919, 18 марта
14. «Баку», 1918, 17 февраля.
15. «Баку», 1918, 13 марта
16. «Знамя Труда», 1918, 14 мая, № 43
17. Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918-1920 гг. Сборник документов и материалов, Ереван, 2003
18. Токаревский Е. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957
19. Шемаха. Март-июль 1918 года. Азербайджанские погромы в документах. В 2 томах, Составитель С.Рустамова-Тохида, Баку, 2013.

К. Исмаилов

**НУХИНСКИЙ УЕЗД НАКАНУНЕ ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ. КРАХ АРМЯНСКИХ ПРОИСКОВ В РЕГИОНЕ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются общественно - политические процессы в Нухинском уезде Азербайджана после Октябрьского переворота 1917 г. Подробно освещается деятельность так называемого «Шекинского армянского батальона». Впервые вводится в научный оборот огромное количество документов, свидетельствующих о преступлениях армянских бандформирований против местного тюрко-мусульманского населения на территории Нухинского уезда.

K. İsmayilov

**NUKHA DISTRICT BEFORE THE FORMATION OF THE REPUBLIC OF
AZERBAIJAN. THE COLLAPSE OF ARMENIAN INTRIGUES IN THE
REGION
SUMMARY**

The article deals with the socio - political processes in Nukha district of Azerbaijan, after the October Revolution of 1917, detail highlights the work of the so-called "Sheki Armenian battalion". For the first time introduced into scientific circulation a huge number of documents testifying about the crimes of Armenian armed groups against the local Turkic-Muslim population in the territory of Nukha district.

ONLAR NOVOROSSIYSKİNİ MÜDAFİƏ ETMİŞLƏR

Xalidə İBRAHİMOVA

Açar sözlər: Novorossiysk, Kiçik torpaq, “Qəhrəman şəhər”, müdafiə, məğlubiyyət.

Ключевые слова: Новороссийск, Малая земля, “город-герой”, защита, поражение.

Keywords: Novorossiysk, Small land, “hero-city”, defense, defeat.

Alman-faşist komandanlığının Qafqazın işğalı planlarında Novorossiyskinin tutulması mühüm yer tuturdu. Avqustun 19-da düşmən Krım stansiyası və Tempuyuk şəhərləri istiqamətində zərbə vurdu. Beləliklə, Novorossiysk müdafiə əməliyyatı başladı.

Hitler komandanlığı Novorossiysk altına çıxmağa məcbur oldu. Sentyabrın 2-5-də düşmən qoşunları Krımdan Taman yarımadasına keçməyə başladı. Sentyabrın 9-da böyük say üstünlüyünə malik düşmən itki verərək şəhərin böyük hissəsini tutmağa müvəffəq olsa da, irəli gedə bilmədi. Sentyabrın 26-da sovet qoşun birləşmələri qəhrəmanlıqla və mətənlə bu hüdudu müdafiə etdilər.

47-ci ordunun qoşunları, dəniz piyadaları birləşmələri və Qara dəniz donanması sayca üstün olan düşməne qarşı döyüşdə istisnasız dəyanət göstərdilər. Polkovnik V.A.Vrutskinin 318-ci atıcı diviziyası, polkovnik E.E.Kabanovun 77-ci Azərbaycan atıcı diviziyası, general A.M. Plamenkinin 216-cı atıcı diviziyası, podpolkovnik D.V.Krasnikovun 83-cü dəniz atıcı briqadası, polkovnik D.V.Qordeyevin 255-ci dəniz piyada briqadası və b. xüsusilə fərqləndilər. Novorossiysk altında düşmən 14 min əsgər və zabit, 47 tank, 95 top və minamyot, 25 təyyarə, 320 avtomaşın və digər döyüş texnikası və silah itirdi [3. s.20].

Müharibə tarixini tədqiq edən tarixçilər öz əsərlərində Kiçik torpaq uğrunda döyüşən ordunun fəaliyyətinə dair maraqlı faktlar qələmə almışlar. Əslində Kiçik torpaq əfsanəvi bir ərazi kimi müharibə tarixinin parlaq səhifələrindən birinə çevrilmişdir. Kiçik torpaq Novorossiysk şəhərinin cənub təpəsində, Semes buxtasının qərb sahilində ərazi sahəsi olub

müharibə illərində sovet qoşunlarının burada dayaq məntəqəsi ələ keçirmək, onu qorumaq, sonra da genişləndirmək uğrunda şiddətli döyüşlərin aparıldığı bir məkan olmuşdur. Bu torpaq uğrunda döyüşlər 1943-cü il fevralın 4-dən sentyabrın 16-dək davam etmişdir.

18-ci ordunun siyasi şöbə rəisi L.İ.Brejnev başda olmaqla ordunun siyasi orqanlarının aydın məqsədli partiya-siyasi işi Kiçik torpağın müdafiəsində böyük rol oynadı. Kiçik torpaq uğrunda döyüşlərin 21 iştirakçısı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü.

Kiçik torpağın müdafiəsində 1942-ci ildə Bakıda təşkil olunmuş 165-ci əlahiddə atıcı briqada iştirak etdi. Azərbaycandan yüzlərlə döyüşçü, o cümlədən S.Q.Adışov, S.Ç.Ağacanov, S.İ.Qurbanov, M.Ə.Zeynalov, A.N.Krillov, Ə.T.Piriyev, M.P.Quliyev, M.H.Xudiyev, T.H.Nərimanov, A.B.Babayev, H.H.İsmayılov, A.İ.İsmayılov, S.M.Rüstəmbəyova və b. mərdliklə vuruşdular. Kiçik torpağa desant çıxarılması və döyüş əməliyyatları zamanı döyüşçülərin şücaət və qəhrəmanlığı L.İ.Brejnevın «Kiçik torpaq» kitabında bədii əksini tapmışdır [2].

18-ci ordunun tərkibində 33 millətin nümayəndəri, o cümlədən 1000 nəfərə qədər azərbaycanlı var idi. Ağamehdi Babayev, Tofiq Abbasov, Ağahüseyn Əliyev, Hacığa Əliyev, Hüseyn Babayev, Əliağa Cəfərov, Sadiq Sadiqzadə (Bakı), Fərman Nərimanov (Ağdam), Bəylər Xanlarov (Ağcabədi), Rəsul Muradov (Quba), Əli Məhərrəmov, Həsən xan İsmayılov (Qubadlı), İsmayıl Tağıyev (Lənkəran), Xalıq Qurbanov (Masallı), İman Abışov (Neftçala), Sofiyaxanım Rüstəmbəyova (Sumqayıt), İbrahim Həsənov (İliçindəki Babək rayonu), Məmməd Zeynalov (Ordubad), Novruz Xudiyev (Cəbrayıl) və başqaları Kiçik torpaqda döyüşdülər [1. s.17].

Novorossiysk uğrunda döyüşlərdə azərbaycanlı gənclər - Oruc Ağayev, Xanbaba Muradov, Hüseynağa Sadıqov, Novruz Aslanov, Qaçay Bəhramov, Davud Qasimov (Bakı), Dürrə və Səkinə Məmmədovalar, Süleyman Eldarov (Nuxa), İsmayıl Ağamirzəyev (Ağdam), Çoban Haqverdiyev (Ağstafa), Oruc Əsgərov (Jdanov indiki Beyləqan) və başqaları əsgəri rəşadət göstərdilər.

Döyüş cəbhələrində mərdliklə vuruşan gənclərdən biri də, müharibədən sonra Şəkidə məişət xidməti kombinatında işləyən, «Şöhrət» ordeninin tam üç dərəcəsinə layiq görülmüş Eldar Süleymanov idi.

Novorossiysk şəhəri uğrunda döyüşlərin iştirakçılarından biri də Ənvər Sadıqov olmuşdur. Novorossiysk şəhəri azad edildikdən sonra Ə.Sadıqov 1-ci Ukrayna cəbhəsində, 117-ci qvardiya diviziyasının 335-ci polkunun tərkibində vuruşmağa başlamış, 1944-cü ilin yanvarında ağır yaralanmış, 17 yaşında təltiflərlə vətənə qayıtmışdır.

Kiçik torpağa çıxarılan ilk desantçılar sırasında Yunus Şahkərimov da vardı. Yunus Şahkərimov 1942-ci ildə Bakıdakı 2-ci piyada hərbi məktəbini bitirdikdən sonra Bakıda təşkil olunan 165-ci atıcı briqada tərkibində cəbhəyə yollandı. Briqada 18-ci ordunun tərkibinə daxil edildi.

Döyüşlərdə ağır yaralanan döyüşçü Yunus müalicədən sonra general-mayor M.Əbilovun komandanlıq etdiyi 250-ci Bobruysk atıcı diviziyasının tərkibində vuruşmağa başladı. Y.Şahkərimov Qələbə gününü Berlin yaxınlığındakı Elba çayının sahillərində qarşıladı.

Əli Mirzə oğlu eyni gündə Balaxanıdan cəbhəyə səfərbər olunan 33 nəfərdən ən kiçiyi idi. Səfərbər olunan zaman onun 17 yaşı vardı. Bir müddət təlim keçdikdən sonra 77-ci milli Azərbaycan diviziyasının 105-ci atıcı kəşfiyyat qrupunun pulemyotçusu kimi döyüş meydanına atıldı, 1942-ci ilin oktyabr ayında yaralandı. Sağaldıqdan sonra 18-ci ordunun 32-ci qvardiya atıcı diviziyasının 80-ci polkuna göndərildi. 1943-cü ilin fevralında Əli bombardman zamanı torpaq altında qaldı və yenidən ağır yaralandı. Onu huşsuz halda tapdılar. Hətta onun evlərinə Əlinin həlak olması barədə «qara kağız» göndərildi. Ancaq müalicədən sonra özünə gələn Əli evlərinə məktub yazdı. Baş vermiş «möcüzə» hamını heyrləndirdi. Yefreytor Əli Mirzə oğlu 1945-ci ilin mayında evə qayıdarkən Rostov-Bakı qatarında qələbə xəbərini eşitdi [4. s.59-61]. Əli cəbhəyə gədən 33 nəfərdən yeganə sağ qalan döyüşçü idi.

Azərbaycan xalqı 18-ci ordunun 51-ci atıcı briqadasının siyasi şöbəsinin keçmiş təlimatçısı A.B.Babayevin, 18-ci ordunun 83-cü dəniz atıcı briqadasının keçmiş komandiri V.M.Muradovun, 18-ci ordunun hərbi dəniz qoşunları rəisinin keçmiş köməkçisi, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı A.F.Vəzirovun, 18-ci ordunun 9-cu qvardiya atıcı briqadasının keçmiş rota komandiri, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Z.M.Bünyadovun, 18-ci ordunun rabitə qovşağının keçmiş siyasi nəzarətçisi Q.Q.Bəhrəmovun, 18-ci ordunun 318-ci atıcı diviziyasının keçmiş tibb xidməti starşinası, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı S.H.Abdullayevin, 8-ci qvardiya əlahiddə atıcı briqadasının

xüsusi atıcı rotasının keçmiş istehkamçısı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ə.T.Piriyevin, 83-cü dəniz piyada atıcı briqadasının keçmiş bölmə komandiri M.Hüseynovun, 255-ci dəniz piyada briqadasının keçmiş döyüşçüsü H.Ə.Əliyevin, 16-cı əlahiddə atıcı briqadasının keçmiş avtomatçısı M.Muradovun, 83-cü dəniz piyada atıcı briqadasının keçmiş döyüşçüsü S.Ə.Sadıqzadənin və dəniz piyada atıcı briqadasının 16-cı batalyonunun keçmiş döyüşçüsü İ.Q.Abişevin avtomatçılar bölməsinin keçmiş komandiri M.R.Quliyevin, 5-ci qvardiya tank briqadasının keçmiş rota atıcısı Həsənağa Sadıqovun, 255-ci dəniz piyada briqadası 14-cü batalyonunun sanitar təqımının keçmiş komandiri İ.S.Tağıyevin, 176-cı atıcı diviziyanın 46-cı atıcı polkunun keçmiş starşınası M.Ə.Zeynalovun və 404-cü atıcı polkunda bölmə komandiri olmuş Ə.Ə.Məhərrəmovun, 490-cı top əleyhinə qırıcı topçu polkunda baş serjant T.T.Abbasovun və başqalarının döyüş xidmətlərini unutmamışdır [3. s.87].

Novorossiysk döyüşlərinin qəhrəmanları - 18-ci ordunun 351-ci atıcı diviziyası kəşfiyyatçılar təqımının komandiri Yusif Səfərov, 129-cu atıcı diviziyasının 404-cü atıcı polkunun 1-ci batalyonunda rota aşbazı Hacıbaba Babayev, 176-cı atıcı diviziyası 404-cü atıcı polkunda starşına Məmməd Zeynalov, 83-cü dəniz piyada briqadasının 305-ci atıcı batalyonunun döyüşçüsü Əliağa Cəfərov, 8-ci qvardiyaçı atıcı briqadasının kəşfiyyat rotasının kəşfiyyatçısı İbrahim Həsənov, 51-ci əlahiddə atıcı briqadasının siyasi şöbəsinin təlimatçısı Ağamehdi Babayev, 78-ci tankvuran atıcı batalyonunda rota komandiri Nizami Xudiyev, 128-ci qvardiyaçı atıcı diviziyası 100-cü polkunda avtomatçılar təqımının komandir köməkçisi Qədir Babayev, 83-cü dəniz piyada atıcı briqadasının 16-cı batalyonunda tibb xidməti rəisi Hüseyn Babayev, İsrail Əmrahov, Hüseyn Əkbərov, Piri Məmmədov, Novruz Osmanov, Məhyəddin Abbasov, Musa İbrahimov, İsmayıl Səmədov, Əhməd Qədirov, Məmməd Sultanov, Məmmədəli İbrahimov, İsfəndiyar Salmanov, Zahid İbrahimov, Nurəddin Səmədov, Məmməd Əhmədov, Təcəddin Əfəndiyev, Əsabəli Əsgərov, Soltan Əzizov, Ramazan Əliyev, Hüseyn Rəsulov və başqaları əsgəri rəşadət və mərdlik nümunələri göstərdiklərinə görə orden və medallarla təltif edildilər [3. s.63-87].

Azərbaycanın cəsur qızları Novorossiysk müdafiəçiləri sırasında qəhrəmanlıq nümunələri göstərdilər. Səkinə Məmmədova Novorossiysk uğrunda döyüşlərdə iştirak etdi, leytenant rütbəsinədək yüksəldi, 1945-ci

ilin sonunda xəstəliyinə görə ordudan tərxis olundu. «Döyüş xidmətlərinə görə», «Qafqazın müdafiəsinə görə», «1941-1945-ci illərin Böyük Vətən müharibəsində Almaniya üzərində qələbəyə görə» medalları ilə təltif olunan Səkinə Məmmədova müharibədən sonra Bakıdakı 439 №li aptekdə müdir işləmişdir.

Bakılı Şərqiyyə Ələkbərova ilk döyüş yoluna Novorossiyskdən başladı. Leytenant rütbəsinədək yüksələn kəşfiyyatçı azərbaycanlı qızı «Döyüş xidmətlərinə görə», «1941-1945-ci illərin Böyük Vətən müharibəsində Almaniya üzərində qələbəyə görə», «Qafqazın müdafiəsinə görə» medalları ilə təltif olundu [5. s.19].

Novorossiysk, Kabardinka, Tuapse, Taman uğrunda vuruşmalarda cəsur qızlardan Dürrə Məmmədova, Səfiyyə Rüstəmbəyova, Səkinə Məmmədova, Adilə Məmmədova, Lyudmila Kərimova, Suzanna Salmanova, Naibə Həsənova, Suğra Paşayeva, Səkinə Əliyeva, Sara İbrahimova və başqaları mərdlik nümunələri göstərdilər.

1941-ci il 24 iyulda orduya səfərbər olunan Naibə Həşimova - Əfəndiyeva 1921-ci ildə Kürdəmirdə anadan olub. Bakı tibb texnikumunu bitirib. Böyük Azərbaycan satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabirin nəvəsidir. N.Əfəndiyeva Qara dəniz Donanmasının Novorossiysk şəhərinin hərbi dəniz bazasının sanitar bölməsində, sonra donanmanın 43 № li hospitalında diş həkimi vəzifəsində işlədi. 1943-cü il iyunun 21-də Qara dəniz Donanması Hərbi Hava Qüvvələrinin 12-ci aviasiya bazasında tibb xidməti baş serjantı rütbəsində çalışdı [5. s.37].

N.Həşimova 1943-cü ildə səhhətinə görə ordudan tərxis olundu. ADU-nun hüquq fakültəsində təhsil alan Naibə xanım V kursda oxuyarkən 26 Bakı komissarı (indiki Səbail rayonu) rayon xalq məhkəməsinə hakim vəzifəsinə seçildi. 12 il burada işlədikdən sonra Oktyabr və Şaumyan rayon xalq məhkəməsində hakim kimi çalışdı və 1979-cu ildə təqaüdə çıxdı.

Naibə xanım «Almaniya üzərində qələbəyə görə», 1941-1945-ci illərin Böyük Vətən müharibəsinin 20-ci və 45-ci illiyi medalları, həmçinin Qırmızı bayraqlı Qara dəniz Donanması, 18-ci ordunun və əlahiddə dəniz sahili ordunun veteranı döş nişanları ilə təltif olunmuşdur.

Şura Əlizadə Bakıda ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Atasısı Əlicabbar kişi mühəndis, anası Fatma Şaxtaxtinskaya həkim-professor idi. Qara

dənizdən Sarı dənizə qədər döyüş yolu keçmiş Şura Əlizadə Kerç, Sevastopol, Tuapse, Novorossiysk döyüşlərində, Kerç-Eltikən dəniz desant əməliyyatında, Sevastopolun azad edilməsində iştirak etdi. Qələbə günündə Sevastopolda həkim işləyən Şura 1947-ci ildə Sakit okean donanmasından tərxis edildi.

Səkinə Əliyeva və Suğra Paşayeva Krım uğrunda döyüşlərdə iştirak etdilər.

Şimali Qafqaz cəbhəsində 56-cı ordunun tərkibində tibb bacısı, 18-ci ordu tərkibində 83-cü Qırmızı Bayraqlı dəniz briqadasının 144-cü xüsusi batalyonunun sanitar təlimatçısı Lyudmila Kərimova Azov, Rostov, Novorossiysk və Qara dəniz sahili torpaqlarında döyüş yolu keçdilər.

Səfiyyə Rüstəmbəyova 1943-cü ilin fevralında Novorossiysk şəhərinin düşməndən azad edilməsi əməliyyatlarında göstərdiyi əsgəri rəşadətə görə «Qırmızı Ulduz» ordeni ilə təltif olundu [5. s.44-46].

Müharibə başlananda Qönçə Qaragözova Tbilisidə Dəmiryol Nəqliyyatı İnstitutunda oxuyurdu. 1942-ci ildə cəbhəyə gedən Qönçə Krasnodarda 56-cı ordunun 17-ci atıcı diviziyasında polkun baş həkimi təyin olundu. O polkda səhiyyə işinin təşkilinə, yaralılara vaxtında yardıma, ağır olanların arxaya köçürülməsi üçün cavabdeh idi. Zəpərojye döyüşlərində odun-alovun içərisinə atıldı, yaxşı xidmətə və rəşadətə görə II dərəcəli «Vətən müharibəsi» ordeni ilə təltif olundu. Daha sonra Taman və Kerç yarımadasında xidmətə başladı və yaralandı. Müalicə olunaraq yəni-dən döyüş yoldaşlarının yanına qayıdan tibb kapitanı Q.Qaragözova 1944-cü ilin aprel ayında ordudan tərxis olundu, Ağstafaya qayıtdı, həkim işlədi, 1953-cü ildə Gəncəyə köçdü.

Krım yarımadasında Aluşta-Yalta istiqamətində keçirilən döyüş əməliyyatlarında hünər göstərmiş Firuzə, Böyükxanım və Xədicə tibb batalyonunda xidmət etmiş və əsir düşmüşlər. Almaniyaya aparılarkən qaçıb partizanlara qoşuldular. Partizan qızlar Ukraynanın İrdı, Qorodişev, Cila, Çiqirin, Znamenko, Keremençuq, Şpola, Kamenko, Nov-Mirqorod kimi şəhər və qəsəbələr ətrafında qəfləti hücumlarla faşistlərə ciddi tələfat verdilər.

1944-cü ilin yanvarında doğma vətənə qayıdan qızlar yeni həyata başladılar. Kiçik leytenant Xədicə Lətifova Şəkiyə qayıtdı. Firuzə Fətəliyeva Bakıda urologiya klinikasında, Böyükxanım Bağirova Xəzər dənizçiləri xəstəxanasında tibb bacısı işləməyə başladı.

Azərbaycan xalqı igid qızlarını xatirəsini daim yad edir və onların igidliyi yetişməkdə olan gənclik üçün əsil vətənpərvərlik məktəbidir.

Novorossiyskin müdafiə əməliyyatı (19 avqust - 26 sentyabr 1942-ci il) dövründə düşmənin 14 min əsgər və zabiti, 47 tankı, 25 təyyarəsi, 95 topu və minomyotu, 320 avtomashını və digərləri məhv olundu. Nəticədə alman-faşist qoşunlarının Novorossiysk rayonunda hücumu dayandırıldı.

1966-cı il mayın 7-də Novorossiysk şəhəri 1941-1945-ci illər müharibəsi illərində göstərdiyi qəhrəmanlığa və şücaətə görə I dərəcəli «Vətən müharibəsi» ordeni ilə təltif olundu, 1973-cü il sentyabrın 14-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanı ilə Novorossiyskə «Lenin» ordeni və «Qızıl Ulduz» medalı ilə təltif olunmaqla «*Qəhrəman şəhər*» fəxri adı verildi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. ASE, V c. Bakı, 1981
2. Брежнев Л.И. Kiçik torpaq (xatirələr). Bakı, 1978
3. Ибрагимбейли Хаджи Мурат. Битва за Кавказ. М.: Знание, 1983, 64 с.
4. Kərimov S.K. Kiçik torpaq uğrunda döyüşlərdə. Bakı: Gənclik, 1982, 100 s.
5. Məmmədov S.S. Azərbaycanın şanlı qızları. Bakı: Işıq, 1988, 160 s., şək.

Kh.Ibrahimova

THEY DEFENDED NOVOROSIYSK SUMMARY

In Novorossiysk defence operation fought Azeri men and women for example: S.D.Abishov, S.Ch.Agacanov, S.I.Gurbanov, M.A.Zeynalov, A.N.Krillov, A.T.Piriyev, M.P.Guliyev, M.H.Khudiyeu, T.H.Narimanov, A.B.Babayev, H.H.Ismayilov, A.İ.Ismayilov, S.M.Rustambeyova and others. In the composition of 18 army were the members of 33 nationality and about 1000 azeri people. Agamehdi Babayev, Tofiq Abbasov, Agahuseyn Aliyev, Gadzhiaga Aliyev, Huseyn Babayev, Aliaga Jafarov, Sadiq Sadiqzade (Baku), Farman Narimanov (Agdam), Baylar Khanlarov (Agjabedi), Rasul Muradov (Guba), Ali Maharramov, Hasankhan Ismayilov (Gubadli), Ismail Tagiyev (Lankaran), Khalig Gurbanov (Masalli), Iman Abishov (Neftchala), Sofiyakhanim Rustambeyova (Sumgayit), Ibrahim Hasanov (Ilic-present Babak region), Mammad Zeynalov (Ordubad), Novruz Khudiyeu (Jabrayil) and others fought on Small land. In the battle for Novorossiysk, Kabardinka, Tuapse, Taman from brave women Durre Mammadova, Safiyyah Rustambeyova, Sakina Mamedova, Adila Mammadova, Lyudmila Karimova, Suzanna Salmanova, Naiba Hasanova, Sugra Pashayeva, Sakina Aliyeva, Sara Ibrahimova and others showed examples of their courage.

Х.Ибрагимова

**ОНИ ЗАЩИЩАЛИ НОВОРОССИЙСК
РЕЗЮМЕ**

Азербайджанские юноши и девушки, в том числе С.Д.Адишов, С.Ц.Агаджанов, С.И.Курбанов, М.А.Зейналов, А.Н.Кириллов, А.Т.Пириев, М.П.Гулиев, М.Г.Худиев, Т.Г.Нариманов, А.Б.Бабаев, Г.Г.Исмаилов, С.М.Рустамбекова и др. Храбро сражались при обороне Новороссийска. В 18-й армии были представители 33 народов, в том числе 1000 азербайджанцев. Агамехди Бабаев, Тофик Аббасов, Агагусейн Алиев, Гаджиага Алиев, Гусейн Бабаев, Алиага Джафаров, Садиг Садыхзаде (Баку), Фарман Нариманов (Агдам), Бейлар Ханларов (Агджабеди), Расул Мурадов (Губа), Али Магеррамов, Гасанхан Исмаилов (Губадлы), Исмаил Тагиев (Ленкорань), Халик Гурбанов (Масаллы), Иман Абишов (Нефтчала), Софияханум Рустамбекова (Сумгаит), Ибрагим Гасанов (Илич-настоящий Бабаковский район), Мамед Зейналов (Ордубад), Новруз Худиев (Джабраил), и другие сражались на Малой земле.

В боях за Новороссийск, Кабарду, Туапсе, Тамань храбрые азербайджанские девушки Дурра Мамедова, София Рустамбекова, Сакина Мамедова, Адила Мамедова, Людмила Каримова, Сузанна Салманова, Наиба Гасанова, Сугра Пашаева, Сакина Алиева, Сара Ибрагимова и другие показали примеры мужества.

AZƏRBAYCANIN AVROPA ÖLKƏLƏRİ İLƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

Səyyarə MƏMMƏDOVA

Açar sözlər: Azərbaycan, Avropa, mədəni əlaqələr, incəsənət, sənət nümunələri, xalçaçılıq, musiqi, fəlsəfə, tarix

Keywords: Azerbaijan, Europe, cultural relations, art, handicraft samples, carpet - making, music, philosophy, history

Ключевые слова: Азербайджан, Европа, культурные связи, искусство, ковроткачество, музыка, философия, история

Təhsil və mədəniyyətin inkişafı hər bir ölkənin həm də beynəlxalq miqyasda tanınmasına, suverenlik əldə etmiş dövlətin müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə dair konkret siyasətə xidmət edir. Bu baxımdan indi Azərbaycanda dövlət aparatı, elm, təhsil və mədəniyyət institutları Avropa standartlarına uyğun qurulub. Hətta milli mədəni, intellektual-elmi qüvvələr özlərinin hərtərəfli fəaliyyəti ilə bir çox hallarda dövlət siyasətinin istiqamətini də müəyyən etməyə kömək edirlər.

Lakin ölkəmiz tarixən çoxşaxəli, olduqca müxtəlif və yekcins olmayan mədəniyyətlər qovşağında yerləşdiyindən vaxtilə siyasi və iqtisadi baxımdan daim basqılarla üzləşərkən həm də mədəniyyətinin dünyaya tanıtdırılması məsələsində çox sayda məhrumiyyətlərlə qarşılaşmış, bir çox hallarda isə yaxın və uzaq ətrafı ölkəmizin maddi nemətləri ilə yanaşı, həm də onun mədəni-mənəvi dəyərlərinə haqsız olaraq sahib çıxmışdı.

Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərin tarixi hadisələrinə nəzər salarkən baş verənləri Kimmer və Skif tayfalarının basqını, Midiya və Skif çarlıqlarının yaranması, Cənubi Azərbaycanın midiyalılar (madalılar) tərəfindən qəsb, Manna çarlığının süqutu və s. həm də mədəni nailiyyətlərə sahib olmaq üçün atılmış addım kimi dəyərləndirmək olar. Bəllidir ki, Cənubi Azərbaycan əhalisinin mədəniyyəti bir sıra qonşu xalqların mədəniyyəti ilə qarşılıqlı münasibətlərin mövcudluğu şəraitində inkişaf edirdi və bu mədəni əlaqələr məişət, hərbi sənəti ünsürlərində, mədəni-ideoloji, mifoloji sahələrdə özünü göstərirdi. İrandilli tayfalar tərəfindən yerli əhalinin

hətta geyimlərinin mənimsənilməsi isə, sanki, gələcəkdə bu kimi hadisələrin təkrarlanacağından xəbər verirdi.

Azərbaycan tarixində beynəlxalq mədəni əlaqələrin meydana gəlməsinin ilk nümunələrindən biri kimi qədim Albaniya dövləti zamanında mövcud olan sənət əlaqələrini göstərmək olar [2. s.61]. Belə ki, zərgərlik əşyalarının hazırlanma və bəzək texnologiyasında ölkə sənətkarlarının bəzi ünsürləri Roma sənətkarlarından əxz etdiklərini sübuta yetirən sənətkarlıq nümunələri hələ də qalmaqdadır. Muncuqlar, əsasən antik dünyanın məşhur mədəniyyət mərkəzlərindən gətirilirdi. Bu fikirləri təsdiqləyən tarixçi alimlər eyni zamanda onu da bildirirlər ki, Egey və Aralıq dənizi ölkələri xalqlarının mədəniyyəti də alban mədəniyyətinə müəyyən təsir göstərmişdir və bu təsirin nəticəsində də mədəni əlaqələrin mübadiləsi, xalqların bir-birindən bəhrələnməsi həyata keçirilmişdir [3. s.66].

E. III-VII əsrlərində regionda xristianlığın geniş yayılması Qafqaz Albaniyasının xarici ölkə və əyalətlərlə mədəni mübadiləsinə güclü təsir göstərdi. Bu təsir məbədlərin, dini icmalar üçün tikilən binaların inşasında xarici ustaların işinə daim hiss olunan meyllərdə özünü büruzə verirdi.

Albaniya tarixində dil faktoru da önəmli əhəmiyyət daşımışdır. Belə ki, beynəlxalq mədəni əlaqələrin qurulmasında alban dilinin geniş yayılması digər dillərdən bu dilə edilmiş əsaslı tərcümələrdə daim diqqəti cəlb etmişdir.

Akademik N.Vəlixanlı qeyd edir ki, IX əsrdən başlayaraq Azərbaycana səyahət etmiş əcnəbi səyyah və coğrafiyaşünaslar burada antik filosoflar Platon, Aristotel, Hippokrat və digərlərinin əsərlərinin öyrənilməsi və mənimsənilməsindən xəbər verirlər [9. s.14]. Bu fakt o dövrdə Azərbaycanda beynəlxalq mədəni əlaqələrin özünəməxsus şəkildə inkişaf etməsini göstərərək, əlaqələrin qarşılıqlı olduğunu, “Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyət xəzinəsinə öz əsərləri ilə elmin sonrakı inkişafında görkəmli rol oynamış bir sıra parlaq alim-ədəbiyyatçı, filosof, hüquqşünas, tarixçi, riyaziyyatçı, astronom, coğrafiyaçı verdiyini” də təsdiqləyir [9. s.14]. Ümumiyyətlə, Orta çağlarda Azərbaycanlı alimlərin əksəriyyəti dünyanın tanınmış əql və zəka sahiblərinin, filosoflarının tələbələri kimi yetişir.

Təbii ki, Orta əsrlər dövründə və çox sonralar da Qərbi Avropa və digər xarici ölkələrdə Azərbaycan vətəndaşlarının mədəni əlaqələri bir çox tarixi hadisələrin gedişi ilə bağlı idi. Bildiyimiz kimi, müxtəlif dövr-

lərdə Azərbaycan dünya tarixinin hegemon imperiyalarından sayılan Sasanilər, Səlcuk, Teymurilər və başqa dövlətlərin tərkibində olmuşdur. Təbii ki, bu da bir tərəfdən İslam dini ideologiyası altında birləşən Şərq ölkələrinin ümumi dini siyasi dəyərlərinin təbliği, o biri tərəfdən də yerli mühitin özünəməxsus formada yeni dövr ənənələrini qavraması nəticəsində Azərbaycan mədəniyyətinin ciddi siyasi və mədəni kataklizmlərlə formalaşmasına gətirib çıxarır. Tarixi kataklizmlər də öz növbəsində mədəniyyətimizə və incəsənətimizə təsir etməyə bilməzdi. XIII əsrdən başlayaraq monqolların Azərbaycana olan yürüşləri mədəni əlaqələr üçün əsas maneələrdən birinə çevrildi. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, dünya incəsənətinin formalaşma prosesini araşdıran alimlər özündə memarlıq, xalq sənətkarlığı, boykarlıq, xalçaçılıq, ədəbiyyat, musiqi və s. sahələri birləşdirən Azərbaycan mədəniyyəti adlı fonomenin yüksək bədii səviyyəyə malik olduğunu dəfələrlə qeyd edirlər. Fikrimizin doğruluğu üçün təkcə bir faktı göstərək: 1982-ci ildə Moskvada çapdan çıxmış “Xarici ölkələrin incəsənət tarixi” kitabında müəllif XIV əsrdə Teymurilərin hökmranlığı zamanında memarlıq sənətini dünya mədəniyyətinə ən parlaq səhifələrindən biri kimi göstərir və yazır ki, “Teymur öz gənclik şəhəri saydığı Şəhrizabsın bərpasına xüsusi diqqət yetirirdi və bura daim İran və Azərbaycandan memar və ustaları cəlb edirdi” [11. s.69]. Göründüyü kimi dövrün memarlığından söhbət açarkən Azərbaycan memarlarının ustalığı xüsusi vurğulanır.

XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda diqqəti cəlb edəcək dərəcədə yüksək zövqlə işlənmiş xalq sənəti nümunələri meydana gəlir. Xalq sənətkarlığının bəzi sahələri, məsələn, dulusçuluq, misgərlik, ipəkçilik və s. bir çox sexləri olan böyük emalatxanalar şəklində əsl mənada digər ölkələrlə mübadilələr edə bilən geniş sənaye istehsalına çevrilir, sənət əsərləri xarici ölkələrdə şöhrət qazanır. Məhz bu dövrdən etibarən Azərbaycanın elm və mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyat inciləri dünyanın bir çox muzey, kitabxana və şəxsi kolleksiyalarını bəzəyir və bu gün də qorunub saxlanılmaqdadır. O zamanlar Azərbaycanda əsl mənada bədii parça istehsalı sənayesi yaradılır və burada istehsal olunan nümunələr Venesiya, Genuya şəhərlərində, həmçinin Fransa, Hollandiya, İngiltərə və Rusiyada böyük şöhrət tapır.

Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan xalçaçılıq sənəti də məhz XV əsrin sonları-XVI əsrin əvvəllərində xarici ölkələrlə mədəni

mübadilələrdə əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır. Azərbaycanın xalça sənəti nəinki Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin xalq sənətinə, həmçinin Qərb ölkələrinin incəsənətinə də təsirsiz qalmır. Xalq rəssamı, xalça sənətinin mahir bilicisi Lətif Kərimov bu məsələyə toxunarkən yazırdı ki, “İntibah dövrünün görkəmli Avropa rəssamları öz rəsmlərinə Şirvan xalçalarında geniş istifadə olunan həndəsi naxışları bir bəzək kimi daxil edirdilər. Bu faktdan çıxış edərək demək olar ki, XV əsrdə Azərbaycan və Avropa ərazisində mədəni əlaqələr mövcud idi. Və Azərbaycan xalçaları o dövrdə Avropada yüksək bədii əhəmiyyət kəsb edən səviyyəli sənət əsərləri kimi qəbul olunurdu” [1. s.122]. Eyni zamanda, bu dövrün naxışlı xalçaları arasında 1530-cu ildə Ərdəbildə Şeyx Şəfi məscidi üçün toxunmuş və hazırda Nyu-Yorkun “Metropolitan” muzeyində saxlanılan xalını və 1539-cu ildə Təbrizdə yenə həmin məscid üçün toxunmuş və hazırda Londonun Viktoriya və Albert muzeyində saxlanılan xalını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır [1. s.72].

XV əsrdən etibarən Şirvanşahlar, Ağqoyunlu dövlətləri ilə Avropa ölkələri arasında diplomatik əlaqələrin qurulması bu ölkələrlə mədəni əlaqələrin sistemli təşkilini müəyyən imkanlar açsa da, məsələnin vahid dövlət siyasəti çərçivəsində həll oluna biləcəyi hələ ehtimal olaraq qalırdı [4. s.310]. Ancaq, əlbəttə ki, XV əsrdə Azərbaycan dövlətlərinin Venesiya Respublikası, Roma Papalığı, Neapol Krallığı, Polşa-Litva, Avrasiya-Macaristan, Çexiya, Almaniya dövlətləri, Burqundiya Hersoqluğu, Kipr, Rodos kimi dövlətlərlə yaradılmış diplomatik əlaqələrinin həm də mədəniyyətlərin integrasiyası baxımından müəyyən əhəmiyyəti vardı [4. s.311].

Səfəvilər dövrünü əhatə edən XVI-XVII əsrlərdə ölkələr arasında mədəni əlaqələr bir qədər də ön plana çəkilir. Bu dövrlərdə Azərbaycana səyahət etmiş xarici səyyahların qeydlərində Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinin Avropa məktəbləri ilə integrasiyası məsələsi daha da qabarıqdır.

XVII əsrin Avropa səyyahları alman Adam Oleari və E.Kempler, fransız Şarden təəssüratlarında qeyd edirlər ki, ölkə ərazisindəki mədrəsələr bir çox əsas fənnlərin, məsələn, fəlsəfə, astronomiya, cəbrin tədrisi Avropa tədrisinə uyğun aparır, dərslərin gedişində Aristotel, Evklid, Arximed, Qalileyin əsərlərinə istinad edirlər [3. s.271-278].

Rusiya, Türkiyə və İran dövlətlərinin Azərbaycanın siyasi həyatına müdaxilələri ilə yadda qalan XVIII əsrdə də ölkəmizin xarici, o cümlədən Qərbi Avropa ölkələri ilə mədəni əlaqələri pərakəndə halda da olsa davam edirdi. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqələr hələ ki, ayrı-ayrı sahələr üzrə yalnız mədəni mübadilələr, iqtibaslar şəklində həyata keçirilirdi.

XIX-XX əsrləri əhatə edən dövrdə Azərbaycanın xarici ölkələrlə mədəni əlaqələri yüksələn xətt üzrə inkişaf etsə də, bu əlaqələrin ardıcılıq və davamlılığında, əhatəli və dolğun təbliğində hələ də bir systemsizlik, pərakəndəlik, adda-buddalıq hökm sürürdü. Bəzi hallarda isə ölkənin mədəni həyatına maraq xarici dövlətlərin Azərbaycana olan marağının güclənməsi, bu ölkələrlə münasibətlərin yeni forma alması və digər bu kimi səbəblərlə izah olunurdu.

Dünya və Avropanın bədii-estetik və elmi-fəlsəfi fikrinin zənginləşdirilməsində əvəzsiz xidmətləri olan Azərbaycanın bir sıra ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi və ədəbi-fəlsəfi fikir cərəyanlarının görkəmli nümayəndələri bəzi hallarda hələ də ölkəmizdə və xaricdə lazımi qədər tanınmır. Əslində isə Azərbaycanın da aid olduğu Şərqi yaradıcı ziyalıları bəşər mədəniyyəti tarixində məxsusi yer tutur. Məşhur şərqşünas Y.E.Bertelsin dediyi kimi, “əgər IX- XII əsrlər dövrünün Avropa mədəniyyəti tarixində ən dərin tənəzzül dövrü olduğu xatırlansa, onda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məhz Şərq filosoflarının əsərləri avropa xalqlarını çətin vəziyyətdən çıxarmış və onlara gələcək həyat yolunu göstərmişdir ” [10. s.55]. Bu isə o deməkdir ki, dünyanın elm, mədəniyyət və incəsənət tarixində iz qoymuş, yeni məktəblər yaratmış, müxtəlif ölkələrlə mədəni əlaqələrin qurulmasında iştirak etmiş bir çox mütəfəkkirlərimizin həyat və yaradıcılığının dərinədən və hər tərəfli öyrənilməsi, onların əsərlərinin çap nüsxələrinin eləcə də dünya kitabxanalarında saxlanılan əlyazmalarının toplanılması və araşdırılması həm də Azərbaycanın elm və mədəniyyət tarixinin real mənzərəsinin yaratmaq baxımından vacibdir.

Orta çağlarda beynəlxalq mədəni əlaqələrin əsas istiqaməti, əlbəttə ki, Azərbaycanlı alim və mütəfəkkirlərin xarici (əsasən Şərq) ölkələrin mədəni mühiti ilə yaxınlığı, buradakı mədrəsə və məktəblərdə müəllimlik etməsi və yaradıcı fəaliyyətlərinin davam etdirməsi faktlarıdır. Məşhur Azərbaycanlı, sufi mütəfəkkiri Şihabəddin Sührəverdinin hələ öz dövründə dünyanın əksər ölkələrində tanınması, onun bu ölkələrlə elmi, mə-

dəni əlaqələrinin olması barədə ingilis tədqiqatçısı C.S. Triminqem (J.S. Trimmingham) yazırdı: “O böyük bir şeyx-ustad idi və onun həm şagirdləri, həm də “Əvarif əl-məarif” (“Biliklərin töhvələri”) əsəri vasitəsilə dövrümüzün bir çox sufi müəllimləri vəcdə gəlib təsirlənmişlər. Dünyanın hər yerindən sufilər onun yanına öyrənməyə gəlirdilər” [3. s.273].

XI əsr Azərbaycan mütəfəkkiri Xətib Təbrizinin məşhur “Kitab əl-kafi fi-l-aruz və-l-Kavafi” risaləsindən çevirmə və iqtibaslar hələ orta əsrlərdə dünyanın və Avropanın məşhur kitabxanalarında saxlanılmışdır. Azərbaycanlı tədqiqatçı Q.Allahverdiyevin yazdığına görə, Avropa alimləri Xətib Təbrizinin yaradıcılığına bir qədər gec-yalnız XIX əsrin əvvəllərində diqqət yetirməyə başlasalar da, adı çəkilən əsərin ədəbiyyat nəzəriyyəsi, poetika, ritorika və stilistika sahəsində əvəzolunmaz mənbə olduğunu daim qeyd etmişlər [3. s.91].

Orta əsrlər dövründə bir çox Azərbaycanlı mütəfəkkir (onların arasında təbib, filosof, astronom, coğrafiyaçı, ədəbiyyatçı, tarixçi, riyaziyyatçı və s. var idi) dünyanın elmi-ədəbi mühiti ilə birbaşa qarşılıqlı münasibətdə idi. Bu səbəbdən də Azərbaycanda elm və mədəniyyət dövrün görkəmli xadimlərinin timsalında özünəməxsus şəkildə inkişaf edərək mədəni mübadilənin əsas subyektinə çevrilirdi. Tədqiqatçı alim E.Mehrəliyev qeyd edir ki, Xəqani Şirvaninin əmisi Ömər ibn Osman Kafıyyəddinin də yaxından iştirakı və söyləri nəticəsində XII əsrdə yaranmış Şirvan Elmlər Akademiyası Azərbaycan mədəniyyətinin və elminin dünya mədəniyyətinə inteqrasiya olunmasında öz əhəmiyyətli təsirini göstərməliyi [7. s.4]. Bu fikrin doğruluğunu 1953-cü ildə Fransanın paytaxtı Parisdə nəşr olunmuş ensiklopediyaların birində XI əsr Şirvan Elmlər Akademiyası haqqında verilmiş məlumat da təsdiq edir [7. s.5]. Tədqiqatçı Q.Kəndli-Herisçinin yazdığına görə burada o dövrdə mövcud olan elmlərdən təbabət, astronomiya, fəlsəfə, poeziya və s. öyrənilmişdir [7. s.7].

Eyni inkişaf dinamikasını bu dövrlərdə yaranan musiqi nəzəriyyəsi ilə bağlı olan ədəbiyyata da aid etmək olar. IX-XIII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətindəki güclü oyanışa təkan verən çiçəklənmənin əks-sədası nəinki türk, islam aləmi eləcə də Avropanın ən qabaqcıl ölkələri ilə bağlı idi. İki istiqamətdə-musiqi əsərlərinin əbcəd hesabı ilə nota köçürülməsi və musiqinin nəzəri məsələləri ilə əlaqədar yazılan nümunələr dünya və Avropa mədəniyyətinə inteqrasiyanın aparıcı vasitəsinə çevrilirdi. Bu fikri

təsdiq etmək üçün Azərbaycanın XIII əsrdə yaşamış görkəmli musiqişünası Səfiyyəddin Əbdülmömin ibn Yusif ibn Faxiz Urməvinin əsərlərinin hələ o zamanlardan başlayaraq Qərbi ölkələrində tanınmasını və indiyə qədər onun bir çox əlyazmasının London, İstanbul, Sankt-Peterburq, Nyu-York şəhərlərinin muzeylərində saxlanılması faktını göstərmək olar. Müəllifin 1252-ci ildə ərəb dilində yazdığı 15 hissədən ibarət “Kitab-əl Ədvar” əsəri XV əsrdə türk musiqi nəzəriyyəçisi Şükürullah Əhmədovlu tərəfindən türk dilinə çevrilmişdir. İngilis alimi Henri Corc Fermerin yazdığına görə bu əsər sonralar fransız dilində də işıq üzün görmüşdü. H.C.Fermer Səfiyyəddin Urməvinin bu sahədə demək olar ki, sistemli bir məktəb yaratdığını da xüsusi qeyd edir [3. s.122].

1259-cu ildə görkəmli Azərbaycan alimi Xacə Nəsirəddin məhəmməd Tusinin Yaxın və Orta Şərqi ən məşhur rəsədxanası sayılan Mağara rəsədxanasını yaratması da xaricdən gələn tədqiqatçıların və tələbələrin burada təhsil alıb elmi axtarışlar aparmasına böyük imkanlar açmışdı. Mənbələrin qeyd etdiyinə görə Mağara rəsədxanası digər ölkələrdə nücum elminin inkişafına həlledici təsir göstərmişdi. Bu mövzuda aparılmış araşdırmalarda rast gəlinən maraqlı fərziyyələrdən biri də qlobusun ixtirası ilə bağlıdır. Belə ki, o illərdə Mağara rəsədxanasında Nəsirəddin Tusi və Müəviyyəddin Ordinin rəhbərliyi altında çalışmış azərbaycanlı mühəndis Kəriməddin Əbubəkr Mahmud oğlu Səlməsinin düzəltdiyi cihazlar arasında içiboş yer kürəsi modeli də varmış. Yəqin ki, üzərində iqlimlərin təsviri verilmiş bu fiqur coğrafi qlobus kimi nəzərdə tutulubmuş. Hər halda bu fikrin doğru olmasını Ptolomeyin geosentrik sistemi daxilində planetlərin hərəkət nəzəriyyəsi barədə fərziyyələrini sonralar Nəsirəddin Tusinin öz əsərlərində (məsələn, “Təhriri-Oqlidis”, “Həndəsənin əsasları”, “Şəklül-Qita”) sübuta yetirməsi əsas verir. Hazırda o cihazlardan biri almaniyanın Drezden şəhərində saxlanılır. Təəssüf ki, elm aləmində elə hesab edirlər ki, ilk coğrafi qlobusu alman alimi Martin Behaym hazırlamışdır. Ancaq bir daha qeyd edək ki, Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusinin London, Roma, Paris, Berlin, Vyana, Leypsiq, Drezden, Münhen, İstanbul, Kazan, Sankt-Peterburq şəhərlərinin kitabxana və elmi mərkəzlərinə səpələnmiş çoxlu sayda riyazi, astronomik və coğrafi cədvəlləri, bir sıra əsərləri hələ də öz tədqiqatçılarını gözləyir [8. s.220].

Dünyanın digər xalqları ilə mədəni əlaqələrin qurulmasında Azərbaycan ədib və alimlərinin xarici ölkələrə səfərləri də diqqət yetiriləsi məqamlardandır. Bu baxımdan, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XIII-XIV əsrlərdə yaşamış Azərbaycanın sufi poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin Yaxın Şərq ölkələrinə səyahəti zamanı qələmə aldığı min beytə yaxın məşhur “Gülşəni-raz” (“Sirr gülşəni”) əsəri diqqətlə öyrənilməlidir. Əsər digər xalqların elm və biliklərini əxz etmək, bu xalqlarla əlaqədar yaratmaq baxımından da dəyərli mənbələrdən hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, bu fəlsəfi poema XIX əsrdən başlayaraq fars dilində yazılmış orijinalı ilə birlikdə alman, rus, ingilis, fransız və türk dillərində tanınmış mütəfəkkirlərin yazdığı şərhrlərlə birlikdə dəfələrlə çapdan çıxmışdır. Poemanın Avropa dillərində olan ilk nəşri isə alman dilində 1836-cı ildə Vyanada şairin Təbriz yaxınlığında doğulduğu Şəbüstər qəsəbəsinin mənzərəsi və Şeyx Mahmudun məqbərəsinin təsvirləri ilə birlikdə işıq üzü görmüşdür [4. s.313].

Ərəb və fars dillərində yazmış sələflərindən fərqli olaraq öz əsərlərini həm də Azərbaycanda qələmə almış XIV əsrin hökmdarı və şairi Əhməd Qazi Bürhanəddin də Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə mədəni əlaqələrinə töhvə vermiş görkəmli şəxslərdən sayıla bilər. Belə ki, Qazi Bürhanəddinin Azərbaycan dilində qələmə aldığı “Divan”ının hələ müəllifin sağlığında xəttat Xəlil ibn-Əhməd tərəfindən köçürüldüyü nüsxə indiyədək Britaniya muzeyində saxlanmaqdadır və çox güman ki, əsərə İngiltərə və digər Avropa ölkələrinin şərqşünasları tərəfindən tez-tez müraciətlər olur. Bu barədə məlumata biz görkəmli coğrafiyaçı alim N.Kərəmovun da əsərlərində rast gəlirik. [6. s.3].

Azərbaycan və dünya xalqlarının elmi-mədəni əlaqələrinin bir-birinə inteqrasiya olunmasında XIV əsrin sonu-XV əsrin I yarısında yaşamış Azərbaycanın görkəmli coğrafiyaşünas səyyahı, Şərq və Avropa xalqlarının etnoqrafiyası, iqtisadiyyatı, ədəbiyyat və tarixi barədə ensiklopedik bilgilərə malik Əbd ər-Rəşid əl Bakuvinin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Təəssüf ki, alimin “Kitab Təlxis əl-əsar və əcaib əl-məlik əl-kəxxar” adlı ümumdünya coğrafiyasını əhatə edən yalnız bir əsəri bizim dövrümüzədək gəlib çıxmışdır. Professor N.Kərəmovun da qeyd etdiyi kimi, alimin səyahətlərinin və elmi bilgilərinin nəticəsi olan bu əsərdə müəllif Şərqi, Avropanın və Rusiyanın Şəhərlərinin təsvirinə daha çox yer ayırır. Kitab-

da Orta Asiya, Hindistan, Şimali Afrika, Volqaboyu, Uralda yerləşən məntəqələrlə bərabər Qərbi Avropanın bəzi xalqları və şəhərləri - məsələn, Roma, Afina, Sevilya, Valensiya, Lissabon və s. barədə müfəssəl məlumatlar verilir. Akademik Z.Bünyadovun yazdığına görə bu əsər artıq 1789-cu ildə Paris tədqiqatçı-alim De Gineyin tərcüməsində fransız dilində nəşr edilir və sonralar bu nəşrin vasitəsilə digər Avropa dillərində işıq üzü görür. Rus dilli oxuculara isə əsər yalnız 1971-ci ildə Moskvada Z.Bünyadovun tərcüməsində təqvim olunub [5. s.3].

Növbəti əsrlərdə baş verən bir çox hadisələr Azərbaycan tarixinin əlamətdar səhifələrini təşkil edir. Səfəvilər hakimiyyəti dövrünü əhatə edən XVI - XVII əsrlərdə beynəlxalq-mədəni əlaqələrin dinamikasından xəbər verən hadisələr barədə o dövrün Avropa mərkəzlərində, bir çox Avropa səyyahları və dövlət elçilərinin məlumatlarında bəhs edilir [4. s.315].

Haqqında söhbət gedən bu tarixi dövrdə Azərbaycan əsilli bir sıra qələm sahiblərinin müxtəlif Şərq və Qərb ölkələrinə səyahət edərək mədəni yaradıcılıq mübadiləsi etmələri haqqında mənbələr də mövcuddur. Məsələn, Səib Təbrizinin Əfqanıstan, ərəb ölkələri, kiçik Asiya və Hindistanda, Tərzi Əfşarın Orta Asiya, İraq, Hindistan, hətta Avropa ölkələrində, Oruc bəy Persidskinin Rusiya, Almaniya, Çexiya və İspaniyada olmaları barədə faktlar sübut edir ki, Səfəvilər dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə dünya və Avropa ədəbiyyatlarının integrasiyası özünəməxsus şəkildə davam etmişdir. Səfəvilər dövlətinin səfiri olmuş Oruc bəy Don Juan Persidskinin ədəbi yaradıcılığı Avropa dövləti olan İspaniya ilə sıx bağlı olduğundan onu xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1604-cü ildə, İspan intibahının tanınmış nümayəndəsi Servantesin məşhur “Lamançı Don-Kixot” kitabının nəşrinə düz bir il qalmış İspan Krallığının paytaxtı olan Valyadoliddə azərbaycanlı Oruc bəy Bayatın “Don Juan Persidskinin kitabı” adlı əsəri işıq üzü görür. Mütəxəssislərin qənaətinə görə bu əsər müəllifin öz sağlığında Avropa dillərindən birinə tərcümə olunmuş və tipografiya üsulu ilə çap edilmiş ilk Azərbaycan müəllifinin əsəri sayıla bilər. Əsərdə ruslar, farslar, ispanlar haqqında dəqiq və sərrast deyimlər, onları fərqləndirən xüsusiyyətlər ətraflı qələmə alınmışdır. Oruc Bəyin İspaniya Krallığında hörmətlə qarşılanması, işıq üzü görmüş kitabı barədə yazılanlar dolayısı ilə həm də Azərbaycanın elm və mədəniyyətinə Avropanın hələ orta əsrlərdə dərin marağından xəbər verir [8. s.222].

Ümumiyyətlə, XVI əsr Azərbaycanın Avropa və Asiya ölkələri ilə geniş əlaqələrinin yarandığı bir dövr idi. Bu məsələnin tarixi aspektinə toxunan O.Əfəndiyev yazır: "...XVI əsrdən Azərbaycanla Qərbi Avropa ölkələri arasında sıx ticarət əlaqələri yaranmağa başlayır. Bu əlaqələrin inkişafına təkan verən əsas amil isə Qərb ölkələrinin Azərbaycan ipəyinə xammal kimi böyük ehtiyacı idi. Sənaye inkişafının ilkin mərhələsində olan Avropa ölkələri ucuz xammala olan ehtiyaclarına görə o dövrdən başlayaraq Azərbaycanla ticarət əlaqələrində maraqlı idilər [12. s.57].

Bu tarixi iqtisadi əlaqələrin yaranması və gələcək inkişafı nəticəsində isə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti Avropa alim və sənətsünəslərinin tədqiqat obyektinə çevirir. İndi dünyanın bir sıra elm və tədris mərkəzlərində Azərbaycan mədəniyyətinə dair bir çox sanballı mütəxəssis rəylərinə rast gəlmək olar. Məsələn, vaxtilə ingilis tədqiqatçı alim Çarlz Riyo Britaniya Muzeyində saxlanılan türk və fars əlyazmalarının katoloqlarını tərtib edərkən orda Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri Xaqani, Nizami, Şəms Təbrizi, Həsənoğlu, Əssar Təbrizi, Nəsimi, Xətai, Fizuli haqqında da məlumat vermişdir. Bundan başqa Riyo tərtib etdiyi kataloqlarda ilahiyyət, tarix, coğrafiya, dilçilik və s. elmlər haqqında qiymətli əlyazmaların toplusu şəklində sistemləşdirmişdi. Üç cilddən və əlavədən ibarət olan bu əsər klassiklərimizin irsini öyrənməklə yanaşı, mədəniyyətimizin ayrı-ayrı sahələrinin ingilis dilli ölkələrdə tədqiq olunmasına ciddi təkan vermişdir.

Göstərilən fakt Azərbaycan ədəbiyyatına, söz sənətinə qərblilərin verdiyi yüksən qiymət və ədəbiyyatın mədəni əlaqələrin qurulmasında vacib rolunun olması baxımından da əlamətdardır. Özü də bu maraq təkcə ingilis və fransızlar tərəfindən deyil, həm də 350 illik araşdırma tarixinə malik Azərbaycan-Alman ədəbi əlaqələrinin tədqiqinə diqqət göstərən alman xalqının tanınmış simalarının təmsalında zaman-zaman reallaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim tarixi köklərə malik olan Azərbaycan-Alman mədəni əlaqələri XIX əsrdə yeni bir mərhələyə qalxır. 1815-ci ildə alman şərqşünası F.Dits "Kitabi-Dədə Qorqud" eposundan "Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edir" dastanını öz tərcüməsində nəşr etdirir. Azərbaycan mövzusu görkəmli şərqşünas, tədqiqatçı-qafqazşünas, M.F.Axundzadənin dostu Adolf Berjenin də yaradıcılığında xüsusi yer tutur: o, 1868-ci ildə "Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşə-

rına məcmuə” kitabını Leypsiqdə alman dilində çap etdirir. Alman şərqşünası T.Nyöldeke “Kitabi-Dədə Qorqudun” birinci Drezden əlyazma nüsxəsini öz ana dilinə tərcümə etməyə başlamış, lakin işi yarımçıq qoyaraq əlindəki materiallarını o vaxt Almaniyada tələbə olan, gələcəyin görkəmli rus şərqşünası V.V.Bartolda vermişdir.

XVIII-XIX əsrlərdə yaşamış böyük alman şairi İ.V.Höte məşhur “Şərq-Qərb Divanı”nda Nizamiyə ayrıca şeir həsr etmiş, ondan sonra gələn şairlərin sənətin sirlərini məhz Nizamidən öyrəndiklərini söyləmişdi.

Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaya integrasiyasının maraqlı və əhəmiyyətli hadisələrindən biri də A.A.Bakıxanovun həyat və yaradıcılığının A.Berje, K.Kox, H.Brands və başqa alman şərqşünasları tərəfindən ehtiramla öyrənilməsi, əsərlərinin layiqincə qiymətləndirilməsidir.

Azərbaycan ədəbiyyatının XIX əsrin I yarısındakı görkəmli nümayəndə Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığına alman şairi və tərcüməçisi F.Bodenştedtin göstərdiyi dərin maraq Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyətində beynəlxalq əlaqələrin ən parlaq nümunələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Mirzə Şəfi ilk dəfə öz vətəninə deyil, Avropada tanınır, onun şeirlərinin çap olunaraq məşhurlaşmasında isə F.Bodenştedt müstəsna xidmətlər göstərir. Almanyalı xadim Vazehin şeirlərinin müəyyən hissəsini 1850-ci ildə Ştutqartda “Min bir gecə” kitabında, tam külliyyatını isə 1851-ci ildə Berlində “Mirzə Şəfinin şərqiləri” adı altında ayrıca kitab şəklində nəşr etdirir. Kitab Almaniyada yetərinə təqdir olunur və az keçmədən ingilis, fransız, italyan, norveç, holland, danimarka, polyak, çex, qədim yəhudi dillərinə tərcümə olunur və bütün Avropada sevə-sevə oxunur. XIX əsrin I yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında yeni tipli bədii nəsrin yaradıcılarından olan İsmayıl bəy Qutqaşının 1835-ci ildə Varşavada hərbi xidmətdə olarkən fransız dilində nəsr etdirdiyi “Rəşid bəy Səadət xanım” hekayəsi Azərbaycanın nəşriyyat sahəsində də beynəlxalq əlaqələrinin inkişaf tarixindən xəbər verir.

Burada bir vacib məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Bəzən bir xalqın yaratdığı sənət inciləri məlum və yaxud naməlum səbəbdən başqa bir xalqın sərvətinə çevrilir, yarandığı ölkədən deyil, başqa bir ölkədən dünyaya göz açır, pərvəriş tapır və öz möhtəşəmliyi sayəsində vətəninə, mənsub olduğu millətə şöhrət və hörmət gətirir. Məsələn, vaxtilə “Avesta”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları kimi, Mirzə Şəfi Vazehin, İsmayıl

bəy Qutqaşının da adı çəkilən əsərləri. Bu dastanlar və müəllif əsərləri mənsub olduqları Azərbaycanda tanınmamışdan əvvəl Avropada elm aləminə məlum olmuş və geniş tədqiq edilmişdir.

XIX yüzillikdə Avropalı sənətkarların Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənmələrinin daha bir bariz nümunəsi tanınmış fransız qadın yazarı Jorj Sandın 1843-cü ildə “Koroğlu” dastanını ingilis dilindən fransız dilinə tərcümə etməsidir. J.Sand tərcümənin əvvəlində “Koroğlu” dastanına bir məqalə də həsr edir. Məqalədə Koroğlunu Azərbaycanın milli qəhrəmanı adlandıran müəllif aşıqların xarakter xüsusiyyətlərini açmağa çalışaraq bildirir ki, xalq aşıqları bədahətən, birnəfəsə şeir qoşub musiqi ilə oxuyan şəxslərdir. Öz məqaləsində J.Sand Koroğlunun atını antik qəhrəman Axillesin atı ilə də müqayisə edir [4. s.316].

Tarixi faktlardan da görünür ki, XIX əsrin ilk illərindən etibarən Azərbaycanda beynəlxalq mədəni əlaqələr artıq şərq yönümlü deyil, daha çox Avropa və rusyönümlü səciyyə daşıyır. Bu dövrdə Avropa və rus mədəniyyəti nümayəndələri Azərbaycan mədəniyyətinə daha çox müraciətlər edir, əsərləri tərcümə edir və onlardan iqtibaslar gətirirlər. Bu hal xüsusilə ədəbiyyatda özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Yuxarıda göstərilən misallar da bunu təsdiq edir. Göründüyü kimi, Azərbaycanlı şair və yazıçıların, dramaturqların dünya və Avropa ədəbiyyatının görkəmli simaları ilə yaradıcılıq əlaqələri, xarici müəlliflərin əsərlərinin Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələri, qabaqcıl mədəni təcrübənin iqtibasları və s. bu kimi hallar XIX əsrdən başlayaraq beynəlxalq mədəni əlaqələrin əsas aspektlərinin ədəbiyyatla bağlılığını sübut edir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan incəsənəti. 5 cildə. I cild. Bakı, 1949.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. I cild. Bakı, 1998.
3. Azərbaycan tarixi. 3 cildə. I cild. Bakı, 1958.
4. Beynəlxalq mədəni əlaqələr. Bakı, 2008.
5. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 1985.
6. Kərəmov N. Hacı Zeynalabdin Şirvani. Bakı, 1981.
7. Mehreliyev E. Şirvan Elmlər Akademiyası. Bakı, 1999.
8. Rəcəbli Q. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2013.
9. Vəlixanlı N. IX-XII əsrlər ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
10. Бертельс Е. Низами. Москва, 1956.

11. История Азербайджана. Баку, 1979.
12. Эфендиев О. К некоторым вопросам внутренней и внешней политики шаха Исмаила I (1502-1524). Баку, 1957.

S.Mammadova

**A LOOK AT THE HISTORY OF CULTURAL RELATIONS WITH
EUROPEAN COUNTRIES
SUMMARY**

This article is based on historical facts collecting from different sources and enlightens the history of Azerbaijan's cultural relations with European and world countries. Here is comprehensively researched the importance of some parts of science, art and folk art in the development of cultural relations which have intensively grown from ancient times till nowadays. The article explains the history of Azerbaijan's cultural relations with European and world countries through rare materials.

С.Мамедова

**ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА
СО СТРАНАМИ ЕВРОПЫ
РЕЗЮМЕ**

Статья написана на основе исторических фактов, собранных из различных источников. В ней дан обзор культурных связей Азербайджана со странами Европы. В статье всесторонне исследуется роль некоторых областей науки, искусства, народного творчества в развитии культурных связей Азербайджана со странами Европы, которые носили интенсивный характер с древних времен по сегодняшний день. Автор рассматривает культурные связи Азербайджана со странами Европы на основе ранее не опубликованных материалов.

SOVET -TÜRKİYƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SİYASİ MÜHACİRƏTİ AMİLİ

Yaqut ƏMİROVA

Açar sözlər: Sovet, Türkiyə, Azərbaycan mühacirəti

Keywords: Soviet-Turkey, Azerbaijan migration.

Ключевые слова: Советы, Турция, азербайджанская эмиграция

AXC parlamentinin hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi haqqında 27 aprel 1920-ci il tarixli qərarına və əldə olunan razılığa əsasən Cümhuriyyət dövründə dövlət idarəçiliyində mühüm vəzifələr tutan şəxslərə qarşı bolşeviklər hər hansı siyasi-hüquqi cəzalar tətbiq etməmək haqqında öhdəlik götürmüşdülər. Lakin bolşevik rejimi öz vədlərinə əməl etməyərək siyasi rəqiblərinə qarşı ən sərt təqiblərə və təzyiqlərə əl atmış, nəticədə minlərlə vətənpərvər öz doğma vətəninə tərk edərək mühacirətə getməyə məcbur olmuşdu.

Belə ki, bu zaman Azərbaycandan köçən mühacirlər yaxın İran və Türkiyə kimi dövlətlərlə yanaşı, dünyanın bir sıra ərazilərinə, Avropa və Amerika ölkələrinə, hətta Avstraliya və Zelandiyaya qədər geniş bir əraziyə yayılmışdılar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlişindən sonra, Sovet Azərbaycanından köçənlərin əksəriyyəti əsasən dövlət xadimləri və ziyalılar idi ki, onların da fəaliyyətləri kommunistləri daha çox narahat edirdi [23. s.55]. Ona görə də Sovet hökuməti belə qüvvələrin xaricdə olmasını, daxildə olmasından daha çox təhlükəli hesab edərək onların geri qaytarılmasına çalışırdı.

İlk vaxtlarda bu cəhdlər uğursuz olsa da daha sonralar, mühacirlərin özləri bu qərardan irəli gələn addımları atmağa başlamışlar. Məsələn üçün Türkiyədəki mühacirlərdən Camalbəyov SSRİ-dən olan Türkiyə köçkünləri adından XKS-in rəhbəri Q.Musabəyova məktub yazaraq, Azərbaycan mühacirlərinin vətənə qayıtması üçün icazə istəmiş, ancaq bu istək cavabsız qalmışdır [2. s.32].

Göründüyü kimi, ilk vaxtlarda, mühacirlərin geri qayıtmasını israrla tələb edən Sovet hökuməti, sonradan müəyyən şübhələr nəticəsində bu

fikirdən daşınmışdır. Bununla əlaqədar bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, SSR-nin Xalq Xarici işlər komissarı Çiçerin 1925-ci ilin martında Azərbaycan SSR IV sovetlər qurultayında çıxışında Türkiyədəki mühacirlərin sovetlər əleyhinə fəaliyyətindən SSRİ hökumətinin narahat olduğunu diqqətə çatdırmışdır. Çiçerin 1925-ci il fevralın 6-da Türkiyənin SSRİ-də təmsilçisi Enisle də görüşmüş, Sovet hökumətinin 109 №-li notasını ona təqdim etmişdir. Notada Türkiyə hökumətinin sovetlərə qarşı fəaliyyət göstərən mühacirlərə loyal münasibət göstərməsindən narahatlıq ifadə olunurdu [10. s.336]. Bundan sonra, Sovetlər Türkiyə tərəfinə 1459, 35, 1940, 206, 1941, 286, 427, 614 və 811 №-li notalar göndərərək, Türkiyə tərəfdən mühacirlərin Sovet sərhədinə hücumlar etdiklərini və qarşı tərəfin də bundan çox narazı olduqlarını bildirmişdilər. Belə ki, 1 may - 29 noyabr 1924-cü il tarixləri arasında Türkiyə sərhədlərindən Sovet torpaqlarına 58 hücum olduğu bildirilirdi [10. s.118].

Bu zaman Qərb mətbuatında Türkiyə ilə SSRİ arasında Qafqazlarda yeni bir müharibənin başlayacağı haqqında şayiələr də dolaşmaqda idi. Ona görə Sovet Rusiyasının Ankara səfiri Süris, baş nazir Fethi bəylə görüşdə bu məsələni müzakirə etmiş, bu şayiələrin mühacirlərin təkidi ilə Avropa ölkələrinin nümayəndələri tərəfindən yayıldığını bildirmişdir. Mövzu ilə bağlı, Türkiyənin həssaslığını bildirən sovet rəsmisi, 27 yanvar 1925-ci il tarixində teleqraf vasitəsilə SSRİ XKS-nə bu barədə məlumat verdiyini bildirmişdir [25. s.53-64].

Bu şayiələrin və yaranan soyuqluğun aradan qaldırılması üçün, 17 dekabr 1925-ci ildə Parisdə G.Çiçerin və T.Rüştü 3 maddədən ibarət olan bir müqavilə və 3 protokol imzalamışlar. Belə bir müqavilənin imzalanması, Türkiyədəki mühacirlərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırmış, onları çətin bir vəziyyətə salmışdır [25. s.53-64].

Mövzu ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə M.B.Məmmədzadəyə 14 dekabr 1925-ci il tarixli məktubunda türk rəsmilərinin sovetlərə qarşı işləyən təşkilat və dərnəklərə qarşı təzyiqlərini artırdığını, bunun da Türkiyə ilə ingilislər arasında başlanacaq Mosul nefti məsələsi ilə bağlı müzakirələrdə, birincinin SSRİ-nin dəstəyini əldə etmək məqsədi ilə edildiyini bildirmişdir [10. s.337].

Bu zaman Türkiyədəki sovet elçiliyinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də, Samsun, Trabzon, Qars və başqa şəhərlərdə toplanmış müha-

cir təşkilatlarının qarşısını almaqdan ibarət olmuşdu. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycandan gələn mühacirlərin böyük bir hissəsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağın general-qubernatoru olmuş Xosrov Sultanovun rəhbərliyində Trabzonda bir xeyriyyə dərnəyi yaratmış, onun təşkilat komitəsinə yerli müdafiə komitəsinin iki üzvünü də daxil etmişdilər.

Sovet Azərbaycanın TBMM-dəki səfiri İbrahim Əbilovun verdiyi xəbərlərə görə təşkilat komitəsi, dərnəyin inkişafı naminə lazım olan pulu almaq üçün türk hökumətinə məktubla müraciət də etmişdir.

Başqa bir təşkilat isə Bahaddin bəyin rəhbərliyi ilə “Rəhbərlər” adı ilə Qarsda fəaliyyət göstərmişdir. Bu təşkilatın üzvlərinin əksəriyyəti “Tatar alayının” (Çar hökuməti dövründə bu diviziya “Vəhşi diviziya” adlanırdı - Y.Ə.) əsgərlərindən ibarət olmuşdur. Sovet orqanlarının məlumatlarına görə bu təşkilatın məqsədlərinə, Anadolu ərazisinə girənləri və çıxanları izləmək, Şərq cəbhəsi qərargahına məlumat vermək, Türkiyənin Sovet respublikalarına qarşı hərbi fəaliyyətə başlayacaq təqdirdə agent fəaliyyətlərini həyata keçirməkdən ibarət olmuşdur [3, v.3-33].

Bu zaman Qars təşkilatına üzv olan Sovet Azərbaycanından köçən mühacirlər, Şərq cəbhəsi qərargahına gedərək onların da bu cəbhədə əsgəri xidmət etmələrini xahiş etmişdilər.

Sonradan bu mühacirlərin əksəriyyəti 6-cı süvari tıməninə qəbul edilmişdilər bununla bağlı İbrahim Əbilov özünün məktublarında yazmırdı (təbii ki, bolşevik ideologiyasının daşıyıcısı olan İbrahim Əbilov mühacirlər haqqında danışarkən onları əks inqilabçılar adlandırmalı idi) ki, əksinqilabçı təşkilatların fəaliyyətindən Türkiyə rəsmi dairələrinin də məlumatı vardır. Hətta İbrahim Əbilov Türkiyənin Xarici işlər naziri Yusuf Kamalla görüşündə..... türk torpaqlarında çoxlu sayda belə təşkilatların mövcud olduğunu da vurğulamışdır [3, v.106-112].

Bu zaman İ.Əbilov hadisələrin gedişindən xəbərdar idi və mərkəzin əmrinə əsasən, belə təşkilatların fəaliyyətinin dayandırılması üçün TBMM rəhbəri Mustafa Kamal və Y.Kamalla bir sıra görüşlər keçirmişdir. O, görüşlərində bildirmişdir ki, belə təşkilatlar Türkiyədə fəaliyyət göstərərək, Avropa müstəmləkəçiləri ilə danışqlar aparır və bu ərazilərin müstəmləkəçilərin nəzarəti altına keçmələri üçün fəaliyyət göstərirlər [3, v. 106-112].

Bu barədə Sovet tarixçisi Şamsutdinov yazırdı ki, “Əks-inqilabçı təşkilatların pozucu, provokasiya fəaliyyətlərinə söykənən imperialistlər

Türkiyə torpaqlarını ələ keçirmək, Azərbaycana hücum etmək istəyirlər [19. s.193].

Mühacirlərin fəaliyyəti ilə bağlı İ.Əbilov N.Nərimanova yazırdı: “Bəzi türk dairələri arasında “pantürkist” düşüncələr gedərək artmaqdadır. Türklərin çoxu istilacı niyyətlərindən hələ də əl çəkməmişlər və Azərbaycanın Türkiyəyə birləşməsi fikrindədirlər....” O, fikrini belə bitirir ki, rəhbər naziri Ankarada parlamentdə çıxışında bildirmişdir ki, yaxın gələcəkdə burada Azərbaycan millət vəkllərini də görəcəkdir [3, v.106-112]. Təbii ki, o dövrdə azərbaycanlı bolşeviklər bütün məktubların məxfi orqanlar tərəfindən oxunduğunu çox gözəl bildiklərindən belə məktublar yazmağa məcbur idilər. Amma, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə nə Azərbaycan bolşevikləri, nə də türk hökuməti, heç bir vaxt bir-birinə zərər verə biləcək addımlar atmamışlar. Biz bunun sübutunu Nəriman Nərimanovun, Behbud Şahxatinskiyin türk rəsmiləri ilə apardıqları danışıqlar zamanı və onların fəaliyyətlərində də, daha aydın şəkildə görə bilərik. Demək olar ki, sovetlərin bununla bağlı türk hökumətinə təzyiqlərinə baxmayaraq, Mustafa Kamal hökuməti 20-ci illərdə azərbaycanlı mühacirlərlə bağlı heç bir ciddi tədbir görməmişdir. Məsələn, 13 iyun 1928-ci il tarixli 0554 №-li təhlükəsizlik sənədini araşdırarkən bizə məlum olur ki, Türkiyə rəsmi orqanları Sovet hökumətinin təzyiqlərinə rəğmən Azərbaycan mühacirləri ilə yaxından maraqlanmış, onların bir sıra problemlərinin həllində yardım göstərmişlər [5, v.19-23].

Başqa bir tərəfdən məsələyə baxdıqda isə Mustafa Kamalın sovet dövlətinə və azərbaycanlı mühacirlərə münasibətdə yeritdiyi siyasət tarixi gerçəkliyə əsaslanırdı. Onun Sovet Azərbaycanının gələcək taleyi ilə bağlı siyasəti özünün uzaqgörənliyi ilə seçilirdi. İlk əvvəl biz bunu Mustafa Kamal hökumətinin, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəal mövqeyində və xüsusi olaraq Naxçıvan məsələsinin həllində, apardığı uğurlu siyasətində də görürük.

Bu dövrdə İbrahim Əbilov bolşevik hökumətinin rəsmisi olaraq türk hökumətindən mühacir təşkilatlarının bağlanması tələb etmişdir. Qeyd olunduğu kimi, bu işi həyata keçirmək üçün o, əlaqədar Türkiyə rəsmilərinə mühacirlərin adları yazılmış bir siyahı da vermişdir [9. s.95]. Türk hökuməti bu barədə bir sıra müzakirələr apararaq, bu təşkilatlara qarşı ciddi tədbirlər görülcəyini və onların ləğv olunacağını Azərbaycanın səfirinə Yusuf Kamalın vasitəsi ilə məlumat vermişdir [3. v. 106-112].

Sovet tərəfinin tələblərindən biri də ondan ibarət idi ki, mühacirlər sərhədi pozaraq SSRİ ərazisinə daxil olur və təxribat işləri ilə məşğul olurlar. Bununla əlaqədar, 3 may 1928-ci ildə Ankarada Türkiyə və SSRİ hökumət nümayəndələrinin görüşlərindən sonra, 6 avqustda dörd müqavilə imzalanmışdır. 18 maddədən ibarət olan müqavilələrdən biri də sərhədlərin təhlükəsizliyi ilə bağlı olmuşdur [26. s.273].

Məlum olduğu kimi, bu zaman Türkiyə hökumətinin SSRİ-nin daxili işlərinə müdaxilə etmək və o cümlədən Sovet Azərbaycanında təxribatlar törətməkdə heç bir marağı olmamışdır. Bununla əlaqədar Mustafa Kamalın 1 noyabr 1929-cu ildə TBMM-in iclasında çıxışı diqqəti cəlb edir: “Ümid ederim ki, uluslararası ilişkilerde dostluqlara vefakar olan ve hiçbir milletin aleyhinde bulunmayan açık ve doğru görüş ve düşüncemiz gittikce daha iyi anlaşılmaktadır. Dışişleri bakanımızın, büyük komşumuz ve dostumuz Sovyet Rusyaya olan ziyaretlerinde gördüyü içten kabul bizi memnun etdi. İki ülke ilişkilerinin sağlamlığı bu vesile ile de açıklanmış oldu, bu gerçekten memnuniyet verici bir olaydır” [18. s.6].

1929-cu ilin dekabr ayında SSRİ-nin xarici işlər komissarının müavini Qaraxanın Türkiyəyə səfər etməsi və bir sıra danışıqlar aparması nəticəsində, sovetlərə qarşı fəaliyyət göstərən güclərə qarşı yeni təzyiqlər başlanmışdır. Qaraxan Türkiyə xarici işlər naziri Təvfik Rüşti ilə görüşündə iki ölkə arasındakı dostluğa kölgə salan amillərin ortadan qaldırılmasını bildirmiş, hər iki tərəf bu sahədə razılaşma əldə etmişdir. 1929-cu il dekabrın 17-də isə baş tutan bu görüşdə SSRİ ilə Türkiyə arasında müqavilənin vaxtı da uzadılmışdı.

Bundan sonra mühacirlərin bir qismi münasibətlərin normallaşdığını nəzərə alıb, Sovet Azərbaycanına geri dönmüşlər.

Amma, Sovet hökumətinin göstərişi ilə 1930-cu il aprelin 13-də gəriyə qayıtmış mühacirlərdən bəziləri həbs edilmişdilər. Onlar ifadələrində türklərin Azərbaycana gələcəyi və hakimiyyəti ələ alacaqları haqqında çoxlu sayda şayiələrin gəzdiyini bildirmişdilər. Bununla yanaşı, tutulanlar, sözdə bu illərdə baş verən çıxışlara türklərin dəstək olduqlarını və hətta bu məqsədlə Kazım Qarabəkir paşanın da bu bölgəyə gəldiyini vurğulamışlar [4. v.200]. Ancaq türk hökuməti bu kimi faktlara etiraz etmiş, bu zaman Türkiyədə olan bəzi mühacir qəzet və jurnallar bağlanmışdır ki, bu da 1932-ci ildə Azərbaycan KP Bakı Komitəsinin konfransında xüsusi olaraq

vurğulanmışdır. Konfransda çıxış edən AKP katibi Ağa Sultanov, türk rəsmiləri tərəfindən bu mətbuat orqanlarının bağlanılmasının zəhmətkeşləri sevindirdiyini bildirmişdir (11, 1932, 18 avqust). Ruhulla Axundov, bu cür mətbuat orqanlarının qarşısının alınması üçün türk hökuməti ilə yeni danışıqlar aparılmasını G.Çiçerindən xahiş etmişdi.

Amma əslində bolşeviklərlə müzakirələrdə mühacirlərə qarşı təzyiqlərin artırılması, onların ölkədən çıxarılması və yaxud geri qaytarılması ilə bağlı kommunist hakimiyyətinə vədlər verilsə də, ancaq Mustafa Kamal hökuməti, azərbaycanlı köçkünlərə qarşı mülayim siyasət yeritməyə çalışırdı. Hətta gizlicə olaraq onların təşkilatlanmasına yardımlar edir, bəzi mühacirləri dövlət vəzifələrinə təyin edir, bəzilərinin isə cəbhələrdə fəaliyyət göstərmələrinə şərait yaradırdı.

Göründüyü kimi, iki ölkə arasında münasibətlərin yaxşılaşması, Türkiyədəki mühacirlərin vəziyyətində də müəyyən dəyişiklər yaratmış, onlar da bolşevik hökumətinə qarşı müəyyən mübarizə metodlarından istifadə etmişlər. Belə üsullardan biri də qəzet və jurnalların çapı məsələsi idi. Bu jurnallardan Sovet hakim dairələrinin ən çox narahatçılığına səbəb yaranan, Azərbaycan mühacirlərinin 1923-1927-ci illərdə İstanbulda nəşr etdikləri “Yeni Qafqazya” jurnalı idi. “Yeni Qafqazya” jurnalının ilk nəşri 1923-cü ilin 26 sentyabr tarixində İstanbuldan çıxmış [20. s.39] burada mühacirlərinlə yanaşı, həm də türk siyasətçiləri də məqalələrlə çıxışlar etmişlər. “Yeni Qafqazya” jurnalının ənənəvi mövzularından biri sovet rejiminin çürüklüyünə, qəddarlığına, günahsız adamların müxtəlif bəhanələrlə təqib, terror və sürgün edilməsinə həsr olunmuşdur. Jurnalın demək olar ki, hər nömrəsində Azərbaycanda “əksinqilabçı”, “millətçi” damğası ilə həbs olunan, cəzalandırılan insanlar haqqında məqalələr dərc olunurdu.

“Yeni Qafqazya” jurnalında dərc edilmiş “Azərbaycanın böyük mətəmi” məqaləsində yazılırdı ki, bolşeviklər Azərbaycan türk Cümhuriyyətini istila etmişdir. Türk dostluğu və istiqlal şüarının arxasında hər növ hüquq və insaniyyət qanunlarını kirli əməlləri altında çeynəyən bu müstəqil qüvvə məmləkətdə nə milli, nə idari, nə də siyasi heç bir istiqlal buraxmamışdır [12. s.265].

“Yeni Qafqazya”nın tutarlı, əsaslı və tarixi faktlara söykənən məqalələri sovet rejiminin, ideologiyasının maskasını yırtır və onun əsl simasını ifşa edirdi. Buna isə rəsmi Moskva dözmürdü. Ona görə nəşrin və ümu-

miyyətlə, Azərbaycan mühacirətinin Türkiyədə fəaliyyətinin dayandırılması üçün Sovet hakimiyyəti o dövrdə dəfələrcə rəsmi diplomatik təşəbbüslər göstərmişdir.

M.B.Məmmədzaadə bu barədə yazır ki, SSRİ-nin xarici işlər komissarı Çiçerin bir çıxışında qeyd etmişdir ki, biz dəfələrlə Türkiyə hökumətinə müraciət edərək Sovet hökuməti əleyhinə yürüdülmən, dözülməsi mümkün olmayan intriqalara etiraz etdik və buna nəhayət xitam verilməsini tələb etdik [12. s.266].

Başda “Yeni Qafqazya” olmaqla əsir türk və Qafqaz millətlərinin nəşrləri Sovet partiya və hökumət orqanlarını ciddi narahat edir, onları qıcıqlandırır, bu çap məhsullarının ölkəyə gətirilməsinin qarşısının alınması üçün, kəskin tədbirlər həyata keçirildilər. Bu sahədə SSRİ və Azərbaycan SSR-in partiya və dövlət orqanlarında işləyən daşnaklar xüsusi canfəşanlıq göstərildilər.

SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında Dövlət Siyasi İdarəsi rəisinin köməkçisi Petrosyan türk və tatar mühacirlərinin nəşrlərini, o cümlədən, ilk növbədə “Yeni Qafqazya”nın demək olar ki, hər nömrəsini oxuyur, müvafiq tədbir görülməsi üçün əyalət təşkilatlarına göstərişlər verirdi. Onun Ufaya-siyasi idarənin Başqırdistan şöbəsinin rəisi Muzıkanta göndərdiyi 8 iyun 1927-ci il tarixli 156162 / s130 nömrəli məktubunda deyilir ki, türk-tatar mühacirlərinin nəşrlərinin icmalını sizə göndərərək qeyd edirəm ki, onların antisovet təbliğatı, ilk növbədə Sovet şərqində yayılması nəzərdə tutulan çap məhsullarının nəşri sahəsində siyasi fəallığı artırmışdır. Son aylar milliyyətçi qruplara ünvanlanmış 3 puda qədər çap məhsulu müsadirə edilmişdir. Antisovet türk ədəbiyyatının gətirilməsində canlanma bizim orqanlar qarşısında belə məhsulların ölkəyə daxil olmasının qarşısını qətiyyətlə almaq vəzifəsini qoyur. Yeni Qafqazyanın türkçülük, millətçilik ruhundan təşvişə düşən bədnam Petrosyan bəzən bir gündə bu məzmununda bir neçə məktub imzalayırdı.

O, həmin tarixli 156161/130 nömrəli məktubunda həmkarı Muzıkanta yazırdı: “Jurnalın məzmunu göz qabağındadır. Heç bir şərhə ehtiyac yoxdur. Amma qeyd olunmalıdır ki, Türkiyə hökuməti bizim təqdimata əsasən mühacirlərin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması üçün bir sıra tədbirlər görmüşdür.”

Petrosyan Muzıkanta göndərdiyi 20 dekabr 1927-ci il tarixli 157774/30 nömrəli məktubunda sevinclə xəbər verirdi ki, müxtəlif mən-

bələrin təsdiq etdiyinə görə, Türkiyə hökumətinin sərəncamı ilə “Yeni Qafqasya”nın nəşri dayandırılmışdır [20. s.50].

“Yeni Qafqasya”nın bağlanmasıdan sonra isə, “Azəri türk” məcmuəsi nəşrə başlamışdı (1 fevral 1928 - fevral 1930-cu illərdə). Bu məcmuədə də dərc olunan yazılarda müəlliflər bolşeviklərin siyasətini pisləyir, onu faktlarla ifşa edirdilər.

Bunun ardınca 1929-1931-ci illərdə “Odlu yurd” məcmuəsi çap olunmuşdu. Cəmi 32 nömrəsi çapdan çıxan bu məcmuənin də əsas hədəfi sovetlər idi.

“Bildiriş qəzeti”, “Yeşil Yaprak” məcmuəsi kimi mətbuat orqanların da əsas məqsədi Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən istilasını açıb göstərməkdən ibarət idi. Mühacət mətbu orqanlarında Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə kimi mühacirlər çıxışlar edirdilər. Bu zaman SSRİ təhlükəsizlik orqanlarının türk hökumətinə təzyiqləri də davam etməkdə idi. Bununla yanaşı belə fikir türk hakim dairələrində gəzirdi ki, mühacirlərə rəhbərliyi TBMM-in azərbaycanlı üzvü Əhməd bəy Ağaoğlu edir və bu barədə türk hökumətinin razılığı vardır. Amma bu faktı təsdiq edəcək heç bir dəlil yoxdur.

Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanı 1918-ci ildə erməni və bolşevik istilasından xilas edən Nuru paşanın müşaviri olmuşdur. 1919-cu ildə Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Paris sülh konfransına gedərək ermənilərin fitvası ilə İstanbuldakı ingilis işğalçı hərbi komandanlığı tərəfindən asayışı pozmaq və ermənilərə qarşı kobudluq günahı səbəbi ilə tutularaq Bekirağa bölüyünə salınmış, admiral Calthorpenin bölgüsünə əsasən (1 qrupa salınmış Ziya Gökalp, Əli bəy Hüseynzadə və 70 nəfərdən artıq İttihad və Tərəqqiçilərlə birlikdə) həbs edilərək Malta adasına sürgün edilmişdir [6, 2004, 33].

Sürgündə olduğu 3 il ərzində Ə.Ağaoğlu məşhur əsəri olan “Üç mədəniyyət” yazmışdır. Bu əsər ilk dəfə 1927-ci ildə İstanbulda çap olunmuşdur [7. s.12].

Malta əsirləri isə 1920-ci ilin sonlarında ümidlərini Ankaraya bağlamışdılar. Bunun səbəblərindən birincisi ingilislərin rəhimsiz olmaları ikincisi isə 1920-ci ilin sentyabrında TBMM hökumətinin Romada açdığı təmsilçilik olmuşdur. Bu zaman Azərbaycan Sovet hökuməti rəhbərləri bu məsələ ilə yaxından maraqlanmış, bolşevik hökuməti Bakıda saxlanılan

ingilis və fransız əsirlərini Böyük Britaniyanın nəzarəti altında olan öz vətəndaşlarına dəyişmək istədikdə Kamal hökumətinin xahişi ilə Azərbaycan hökuməti onların ancaq Malta adasında əsir saxlanılan türk ziyalı və siyasi xadimlərinə dəyişdirilməsini təkid etmişdir [26, 2006, 56]. Bu barədə İzmir millət vəkili Mahmud Əsəd, TBMM-də 23 oktyabr 1920-ci il tarixli çıxışında demişdir: “Qardaş Azərbaycan hökuməti Maltada zindanlarda inlədilən vətəndaşlarımız sərbəst buraxılmadıqca ingilis əsirlərini İngiltərə hökumətinə verməyəcəyini rəsmən bildirmişdir. Atəşkəs anlaşması aktından bəri rəncidə edilməkdə olan milli namusumuzu müdafiə etməklə fədakarlığını və qardaşlığını göstərən sevgili Azərbaycana hökuməti naminə təşəkkür edilməsini rica və təklif edirəm” [15. s.73].

London konfransı ərəfəsində Ankara hökuməti ilə İngiltərə hökuməti arasındakı müqaviləyə əsasən Maltadakı 118 əsirdən 64-ün azad olunması nəzərdə tutulmuşdu. Bu müqaviləni xarici işlər naziri Bekir Sami bəy İngiltərə, Fransa, İtaliya dövlət xadimləri ilə görüşüb danışıqlar apararaq hazırlamışdır. Ancaq M.Kamal Paşa türk vətəndaşlarını öz ölkələrindəki fəaliyyətlərinə görə burada deyil, başqa ölkələrdə mühakimə etmək hüququ verəcəyini düşünərək müqaviləni təsdiq etmək fikrindən daşınmışdır [14. s.381]. Buna baxmayaraq ingilislər bəzi türk əsirlərini azad etdikdə türk tərəfi də bir neçə ingilis əsirini azadlığa buraxmışdır.

İngilislərin azadlığa buraxdığı türk əsirlərindən biri də Əhməd bəy Ağaoğlu idi. Ağaoğlu 1921-ci il mayın 30 “Hibiscus” və “Chrysanthemum” adlı ingilis gəmiləri ilə azad olunub İtaliyaya göndərilən 33 əsirdən biri idi. Beləliklə, Ankara hökumətinin cəhdləri ilə iki il sürən əsarət başa çatmışdır.

O, Romada azadlığa buraxıldıqdan sonra yazdığı məktubunda belə göstərir..... O, şeyə ki, mədəniyyət, hürriyyət müsavət deyilir, zəhərli bir yalan alçaq riyakarlıqdır ki, onların sayəsində ancaq qaba zülm və haqsızlıq səltənəti qurula bilər. Bu üsuli-idarə öz yalan riyakarlığı ilə davam elədikcə bəşəriyyətə qurtuluş yoxdur və bəşəriyyət əziyyətə məhkumdur” [11]. Məktubda N.Nərimanovdan Azərbaycana gəlmək üçün şərait yaratmağı xahiş edən Əhməd bəy az sonra bu fikrindən daşınmış, Türkiyədə qalıb işləməyi üstün tutmuşdur [7. s.6].

Ə.Ağaoğlu 1922-ci ildə İstanbula gəlmiş, Türkiyə Respublikasının yaradılmasından sonra, Ankaraya köçmüş, bu dövlətin memarı və ilk pre-

zidenti böyük Mustafa Kamal Atatürkün ən yaxın məsləkdəşlərindən olmuşdur. O, mətbuat baş müvəkkili kimi yüksək vəzifə tutmuş Mustafa Kamal ideyalarını dəstəkləyən “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetinin baş redaktoru olmuş, Anadolu agentliyinə rəhbərlik etmişdir. Əhməd bəy həmçinin Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmiş, bununla yanaşı Ankara Universitetində mühazirələr oxumuşdur. Əhməd bəy öz həmfikiri Z.Göyalpı Atatürklə şəxsən tanış etmişdir. O, Qarsdan TBMM-nə 2 dəfə millət vəkili seçilmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamalın yaxın dostu, silahdaşı, onun apardığı istiqlal savaşının fəal müdafiəçilərindən biri olmuşdur. Cümhuriyyətin ilk illərində onun yüksək dövlət vəzifəsinə çəkilməsində bu münasibətlərin mühüm rol oynadığı şəksizdir.

O, 1930-cu ildə M.Kamalın göstərişi ilə tərəqqipərvər Cümhuriyyət partiyasının qurulmasında, partiyanın ideologiyasının yaradılmasında və fəaliyyətində aktiv rol oynamışdır. Partiya fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra Ə.Ağaoğlu siyasi həyatdan ayrılaraq 1931-ci ildə İstanbul universitetində hüquq tarixi müəllimi işləmişdir. 1933-cü ildə “Akın” qəzetini çıxarmışdır ki, bu da müxalifət yönü qəzet olmuşdur [13. s.60].

Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranmasını böyük sevinclə qarşılayan Ə.Ağaoğlu sonralar cəmiyyətin həyatında xoşagəlməz dəyişikliklərlə bağlı Cümhuriyyət Xalq partiyası başçılarından bəzi yanlış addımları barəsində 1926-cı ildə Mustafa Kamala məruzə yazıb göndərmişdir. Bundan sonra Mustafa Kamal və İsmət İnönünün Ə.Ağaoğluya münasibəti dəyişmişdir [6, 2007, №3, 69].

1930-cu ildə Türkiyədə təkpartiyalılığın diktaturaya apardığını görən Mustafa Kamal Avropa və Amerika tipli bir dövlət quruluşu qurmaq üçün ölkədə yeganə hakim partiya olan Xalq Cümhuriyyət Partiyası ilə rəqabətdə olan bir müxalif partiyası yaratmaq təklifini vermişdir. Bu hadisə Türkiyə tarixində “sərbəst firqə olayı” adını almışdır. Bu firqənin sədri Fəthi bəy olmuşdur. Əhməd bəy Ağaoğlu da Mustafa Kamalın göstərişi ilə bu partiyağa daxil olmuşdur. Sərbəst firqə Ağaoğlunu sarsıntıya uğratmış, çox böyük hörmət bəslədiyi bir adamla Mustafa Kamalla aralarında narazılıq baş vermişdir. Tezliklə sərbəst firqə ilə Mustafa Kamal arasında yaranmış ixtilaf nəticəsində bu firqə bağlanmışdır. Bu hadisədən sonra o Mustafa Kamala: “paşam, Türkiyədə iki böyük talehsizlik oldu, bunlardan biri Ləti-

fə xanımdan, digəri isə əsgəri yaraq yoldaşlarımızdan ayrılmamızdır” demişdir. 1938-ci ildə Mustafa Kamalın vəfatı da Ağaoğlunu sarsıtmışdı.

Mühacir yazarlardan biri də Əli bəy Hüseynzadə idi. O, da öz fəaliyyətlərində Türkiyədə yaşayan mühacirlərə kömək etmiş, onların hökumət üzvləri ilə əlaqələr qurmasına yardım etmişdir. O, “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyətinin 1911-ci ildəki konqresində Tələt paşanın təklifi ilə yenidən “Mərkəzi ümumi azası” olaraq seçilmişdir. Bu üzvlük qarşıdakı illərdə onun istiqlal məhkəməsində dindirilməsinə səbəb olacaqdır.

Hüseynzadə Əli bəy Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə “İttihad və Tərəqqi”nin əksəriyyəti təşkil edən müharibəyə girmək istəməyən qrupundan olub, Meclisi-Umiminin ləğv edilməsi ilə üzvlükdən çıxmış və siyasətdən çəkilmişdir.

1926-cı ildə Bakıda qurulan I Türkoloji konqresə Fuad Körpülü ilə birlikdə qatılmış və “Qərbin iki dastanında türk” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.

Bununla yanaşı, 1926-cı il iyunun 14-də İzmirdə Qazi Mustafa Kamal Atatürkə sui-qəsd təşəbbüsünün günahkarları ilə birlikdə keçmiş “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyətinə üzv olan, bir qism insanlar da sorğuya alınmış, keçmiş bir ittihadçı olması səbəbi ilə Əli bəy də məhkəmədə iştirak etmişdir. Məhkəmədə Tələt paşanın təklifi ilə “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyətinə “mərkəzi ümumi azası” olaraq daxil olduğunu və bunun da hər bəyə əleyhinə olduğundan ləğv edilməsi ilə bu cəmiyyətdən çıxdığını və hətta bir müddət Mustafa Kamalın göstərişi ilə Bakıda fəaliyyət göstərdiyini də bildirmişdir. Bundan sonra, Əli bəy aparılan ümumi məhkəmə nəticələri əsasında buraxılmışdır [16. s.22-28]. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, məhz “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” kimi fikirlər də füyuzatçıları ilə birlikdə Əli bəy Hüseynzadənin ideya mənafe dəyərləri əsasında formalaşmışdır [6, 2007, №4, 33].

O deyirdi: İttihad hər şeydən əvvəl İslama əsaslanan bir konsepsiyadır. Bununla bərabər, İslamı yalnız din kimi deyil, siyasi, iqtisadi, hüquqi mənafe və s norma strukturu hesab edirdi [8. s.1]

Göründüyü kimi bir sıra mühacirlər məhz Türkiyədə yaşamış, fəaliyyət göstərmiş, hətta dövlət vəzifələrinə belə seçilə bilmişdilər. Lakin onların böyük əksəriyyəti ömürlərinin sonunadək vətənlərini müstəqil və azad görə bilmədilər.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. ARDA: F.411, s.1, iş 96
2. ARDA: F.411, s.1, iş 60
3. ARDA: F.28, s.1, iş 129
4. ARDA: F.28, s.1, iş 25
5. ARMTN, n.28, pr.41065
6. Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin rüblük nəşrləri, müxtəlif illər
7. Ağaoğlu Ə. Üç mədəniyyət, Bakı: Mütərcim, 2006, 159 s.
8. Dialoq-XXI” əsr jurnalı
9. İbrahimli X. Azərbaycanın mühacirəti tarixi, Bakı: Elm və təhsil, 2012, 371 s.
10. Qasımlı M. Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi. 1920-1925. İstanbul: Kaknuş, 2006, 137 s.
11. Kommunist” qəzeti
12. Tahirli A. Rus əsərətinə və bolşevizmə qarşı ideoloji mücadilə tarixindən - Azərbaycan tarixi muzeyi, Bakı: Elm, 2004, 247 s.
13. Ağaoğlu Ə. Mutarrek ve Malta hatıraları akın, 29 may - 18 avqust 1933
14. Atatürk Mustafa Kamal. Nutuk. Atatürk Araşdırma Merkezi. Ankara: 1989, 133 s.
15. Atatürkün Milli dış politikası. Milli Mücadele dönemine ait 100 belge (1919-1923) cilt 1, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1994, 238 s.
16. Bayat A.H. Azərbaycanın yigit evladı Ali bey Hüseynzade. Türkiyede yayınladığı eserleri. Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı. İstanbul: 1992, 128 s.
17. Bozdağ İ. Atatürkün Avrasya devleti. Ankara: Tekin yayınları, 1999, 187 s.
18. Belgelerle türk tarihi dergisi dün, bu gün, yarın. Mart 2002, sayı 62
19. Şamsutdinov A., Bağirov Y.. Bir karagün dostluğu. Kurtuluş savaşı yollarında Türkiye - Sovyetler birliği İlişkileri. İstanbul: Yeni Gün yayınları, 1979, 102 s.
20. Şimşir S. Azərbaycanlıların Türkiyede siyasi ve kültürel faliyyetleri. 1920-1991. Ankara: Mars, 1999, 256 s.
21. Абилова А., Ибрагим Абилов - Азербайджанский друг Ататюрка. Баку: AzAtaM, 2003 , 54 с.
22. «Бакинский рабочий» (газета)
23. Документы внешней политики СССР, Т.2, Москва: Госполитиздат, 1958, 880 с.
24. Документы внешней политики СССР, Т.4, Москва: Госполитиздат, 1960, 836 с.
25. Документы внешней политики СССР, Т.8, Москва: Госполитиздат, 1963, 862 с.
26. Документы внешней политики СССР, Т.10, Москва: Госполитиздат, 1965, 687 с.

Y. Amirova

**POLITICAL IMMIGRATION FACTOR OF AZERBAIJAN IN THE MUTUAL
RELATIONS OF THE USSR AND TURKEY
SUMMARY**

According to the decision and agreement about passing the power to the Bolsheviks signed by the Parliament of the Azerbaijan National Front dated on April 27, 1920 they had commitment not to inflict any political and legal punishments upon the people holding high posts in the public administration in the period of the republic. But the Bolshevik regime resorted to severe pressures against their political opponents without fulfilling promises. As a result, thousands of patriots were obliged to emigrate leaving their homelands. So, the emigrants migrating from Azerbaijan had spread to the states, such as the Near Iran and Turkey, some territories of the world, the European and American states, including Australia and New Zealand. As it seems, some emigrants mainly lived, worked, even were elected for the public tasks in Turkey. But the majority of them couldn't see the independence and freedom of the country till the end of their life.

Я. Амирова

**ФАКТОР АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В
СОВЕТСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ
РЕЗЮМЕ**

В соответствии с условиями о передаче правительством АДР власти большевикам 27 апреля 1920 года, последние взяли на себя обязательство не применять репрессивные меры против членов правительства и парламента. Но большевистский режим, не выполнив свое обещание, начал жестокие гонения и репрессии против политических оппонентов, в результате чего тысячи патриотов вынуждены были покинуть родину. Таким образом, эмигранты из Азербайджана вынуждены были найти убежище в Иране, Турции, в странах Европы и Америки. Основная часть эмигрантов обосновалась в Турции, где некоторые из них позже были избраны на различные государственные посты. Большинство эмигрантов впоследствии так и не увидели свою страну свободной и независимой.

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİNLƏRƏ MÜNASİBƏTİ

Sevil BƏHRƏMOVA

Açar sözlər: din, dini bayramlar, ramazan ayı, islam, xristian, peyğəmbər, papa, məscid, kilsə, yəhudi, pasxa.

Ключевые слова: религия, религиозные праздники, месяц Рамазан, ислам, христианин, папа, мечеть, церковь, еврей, пасха

Keywords: religion, religious holidays, Month of Ramadan, Islamic, Christian, the Prophet, The Pope, mosque, church, Jewish, Easter.

Bu gün Azərbaycan islamın, xristianlığın və iudaizmin dinc yanaşı fəaliyyət göstərdiyi, tolerantlığın mövcud olduğu nadir ölkələr sırasında. Sözsüzki bunda Ulu Öndər Heydər Əliyevin böyük rolu olmuşdur. Əgər bu gün dini etiqad azadlığının və dini qurumların qanuni fəaliyyətinin təmin edilməsi istiqamətində zəruri şərait yaradılmışdır.

Hələ Ulu Öndər Heydər Əliyev Sovet ittifaqının hakimiyyəti altında yaşamasına baxmayaraq o hər zaman dininə, əqidəsinə bağlı insan olmuşdur. Bunu müstəqil Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətə gəldikdən sonra həyata keçirdiyi tədbirləri və verdiyi qərarları ilə daha aydın müşahidə etmək mümkündür.

Ümummilli lider Heydər Əliyev tolerantlığın cəmiyyətdə mühüm rol oynadığını vurğulayaraq deyirdi - "Tolerantlıq, dözümlülük çox geniş anlayışdır. O həm insani münasibətlərin, həm də cəmiyyətdə gedən proseslərin, həm də dövlətlərarası, millətarası, dinlərarası münasibətlərin bir çox cəhətlərinə aiddir. O təkcə dinlərin bir- birinə yaxınlaşması deyil, onların bir-birinin adətlərinə, mənaviyyatına dözümlülük, mədəniyyətlərə dözümlülük deməkdir [1. s 219].

Azərbaycan Respublikasının prezidenti vəzifəsini icra etdiyi vaxtdan etibarən o, demək olar ki respublika əhəmiyyətli dini bayram və müqəddəs yerlərin açılmasında yaxından iştirak etmişdir.

1994-cü il martın 12-də Oruculuq bayramı münasibəti ilə xalqı təbrik edək bildirmişdir: "Respublikamızın müsəlmanları Ramazan ayı günlərində Allaha, Vətənə və xalqa sədaqət, sıx həmrəylik və möhkəm iradə nü-

mayış etdirmiş, imanlarının saflığını təkcə sözlə deyil, həm də əməllə sübut etmişdilər. İndi bu bayram günlərində hər bir müsəlmanın öz müqəddəs borcunu şərəflə yerinə yetirməkdən doğan rahatlıq, sevinc və fərəh hisslərini bildirməyə tam haqqı vardır. Mən əminəm ki, bu müqəddəs Orucluğu günlərindəki ibadətlərdə edilən dua və niyyətlərin böyük əksəriyyəti müstəqil Azərbaycanımızın çiçəklənməsi, torpaqlarımızda əmin-amanlığın bərqərar olması, xalqımızın xoşbəxt və fərvan yaşaması arzuları ilə bağlı olmuşdu. Allahın köməyi ilə xalqımızın hikməti ilə həmin arzuların həyata keçəcəyinə tam inanıram” [2. s.479]. Heydər Əliyevin bu çıxışından aydındır ki, o çox fərəhlənirki, sovet hakimiyyəti dövründə olan qadağa aradan qalxmış və və artıq hər bir azərbaycanlı bu müqəddəs bayramı rahatlıqla qeyd edə bilər.

Heydər Əliyev hətta Orucluğu günü münasibətilə xalqla birgə olmaq üçün müqəddəs yerlərin açılışında şəxsən iştirak etmişdir. 1994-cü il Orucluğu günü münasibəti ilə müqəddəs yerlərə ziyarətdə edərək bildirmişdir: “Bir vaxtlar niyyətin olub ki, Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət olsun, xalqımız azadlığa çıxsın, istiqlal əldə edilsin. Allaha şükürlər olsun, biz artıq bu günlərə gəlib çatmışıq... Müsəlmanlar Allahın, Məhəmməd peyğəmbərin yolu ilə gedərək, oruc tutublar. Bu bir ay müddətində dini ənənələrə görə hər bir müsəlman mənəviyyatca daha paklaşır, təmizlənir, eyni zamanda öz torpağına, öz Vətəninə, öz xalqına dininə daha da sədaqətlə xidmət edir, saf niyyətlə yaşayaraq ibadət edir, oruc saxlayır. ... Biz xalqımızı həmişə saflığa, paklığa dəvət etmişik, ona görə Allah da bizə yar olacaq. Cənab Məhəmməd peyğəmbərin qoyduğu yol həmişə bizi üçün işıqlı olacaq və biz bütün bu qaranlıqlardan, çətinliklərdən çıxacağıq” [2. s.480-81].

Bu nitqinə diqqət yetirdikdə görmək mümkündür ki, o nə qədər müstəqilliyin və bu bayramları rahat Azərbaycan xalqı ilə birlikdə qeyd etməyin arzusunda olmuşdu.

Heydər Əliyev hətta yüzillər əvvəl Məhəmməd Peyğəmbərin nəvələrinin başına gələn müsibəti də xalqla birgə qeyd etmişdir. 1994-cü il iyunun 20-də Təzəpir məscidində Aşura günü mərasimində iştirak edərək qeyd etmişdi: “Müsəlman aləmində faciəli, müqəddəs bir günün əzi xatirəsi qeyd olunur. Bu gün Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi Həzrəti İmam Hüseynin qətlə yetirildiyi gündür. Biz günkü babalarımızın Vətən,

torpaq, haqq, ədalət yolunda şəhid olduğu günü yad edirik. ... Bütün müsəlmanlar, o cümlədən biz azərbaycanlılar həmin faciəli günü hər il yada salmaqla Vətənə, torpağa, dinimizə, məsləkimizə sədaqətimizi bir daha nümayiş etdiririk. Biz bundan sonra da Qurani-Şərifin, Həzrəti Məhəmmədin qoyduğu yol ilə gedəcəyik və haqq-ədalət, torpaq, Vətən yolunda şəhid olmuş Həzrət imam Hüseyinin və onun bütün siladaşlarının qəhrəmanlığını, şəhidliyini heç vaxt unutmayacağıq” [3]. O burda da Vətənə, torpağa, dinimizə sədaqətin necə mühüm bir məsələ olduğunu dönə-dönə qeyd etmişdir.

1994-ci il iyulun 12-də Mədinə şəhərindəki Peyğəmbər məscidinin şərəf kitabında yazılmış ürək sözlərindən: “ Müqəddəs Mədinə şəhərini, İslamın müqəddəs abidələrini, məscidin ziyarət etdim, Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin məqbərəsini ziyarət etdiyim üçün br müsəlman kimi özümü xoşbəxt hiss edirəm. Allaha şükür olsun ki, uzun illər qəlbimdə yaşayan arzuma, niyyətimə nail oldum. Bu tarixi hadisə qəlbimdə böyük həyacan və rahatlıq hissi yaratdı. Bir daha İslam mənbəyinin nə qədər ümumbəşəri, fəlsəfi, elmi əsalara malik olduğunu dərk etdim. Böyük Allahın böyüklüyünü dərk etdim [4. s.93]. Buradan görünür ki, sovet hakimiyyətinin ateizmi təbliğ etməsinə baxmayaraq onun qəlbində daima islam dininin yeri olmuş, həmişə bu müqəddəs yerləri olmaq arzusu ilə yaşamışdır.

Təbii ki, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etməsəydi və Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə stabillik yaranmasaydı bu gün bu bayramları gizli şəkildə qeyd edirdik. O, 1994-cü i iyulun 13-də Məscidlə tanışlıqdan sonra jurnalistlərlə görüşüb qeyd etmişdir: “Müqəddəs İslam abidələrini ziyarət edərkən dinimizin elmi fəlsəfi dərinliyini hiss edirsən və bu dini yaradanlara, əsrlər boyu belə abidələr yaradıb bugünkü nəsillərə çatdıranlara səcdə edirsən. Çox əzəmətlidir, hər bir müsəlmanda, o cümlədən məndə də böyük iftixar hissi oyadır ... Bu müqəddəs yerləri - Məkkəni, Mədinəni, Kəbəni və Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərin məqbərəsini ziyarət edərkən indiki nəslin və peyğəmbərin qoyduğu yolla gedən şəxslərin fəaliyyətinə yüksək qiymət verirəm...” [2. s.74]. O, daima din xadimləri ilə görüşüb onları narahat edən məsələlərlə maraqlanmışdır. “... Mən orada indiyə qədərki həyatımda ən yüksək mənəvi hisslər keçirdim, qəlbim sevindi, ruhum şadlandı. Çünki mən anadan müsəlman kimi doğulmuşam, müsəlman kimi yaşamışam. Nəhayət, müsəlman üçün müqəd-

dəs olan bu yerləri ziyarət etmək mənim ən böyük arzum idi. ... Orada dua edərkən Allahdan bir arzum olmuşdur ki, Azərbaycanın müstəqilliyini daim etsin, respublikamızı bugünkü bələdən qurtarsın ... O müqəddəs yerlərdə arzularımdan biri də bu oldu ki, vətən, torpaq yolunda, Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda şəhid olanlara Allah bir daha rəhmət etsin... Mən o müqəddəs yerlərdə olarkən allah-təaladan arzu etdim ki, Azərbaycan xalqını hifz etsin, xalqımı bundan sonra heç bir bəlaya düşər olmasına yol verməsin... [3] “Bu H.Əliyevin 1994-cü il iyulun 29-da Səudiyyə Ərəbistanına - Müqəddəs Məkkə və Mədinə şəhərlərinə ziyarətdən sonra Bakıda təzə Təzəpir məscidində din xadimləri ilə görüşdən olan çıxışından bir parçadır.

O, nəinki islam dininə hətta başqa dinlərə də hörmətlə yanaşmış və onların da dini bayramlarının rahat şəkildə keçirməsinə şərait yaratmışdır.

1995-ci il yanvarın 7-də Milad bayramı münasibətilə Bakıda kamera musiqi salonunda keçirilən mərasimdə respublikanın pravoslav xristianlarına müraciətindən: “İslam dini, Məhəmməd peyğəmbər (s) İsa Peyğəmbərə ehtiramla yanaşmışdır. Məlum olduğu kimi, İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin surələrindən biridə xristianlığa həsr edilmişdir. ... Xristian dininə sitayiş edən vətəndaşlara da bizdə həmişə ehtiram göstərilmiş və onlar digər vətəndaşlarla bərabər hüquqlardan istifadə etmişlər. ... Azərbaycanda beynəlmiləçilik hissi, bir-birinə qarşı dözümlü olmaq, Azərbaycan xalqının başqa xalqlara, xristianlara hörməti həmişə nümunəvi xarakter daşmışdır” [5]. Elə bu kimi tədbirlərin keçirilməsi ilə bağlıdır ki, bu gündə dünya ictimaiyyəti Azərbaycanı tolerant ölkə olaraq tanımaqdadır.

1995-ci il iyunun 9-da Aşura günü ilə əlaqədar keçirilən və 1996-cı il 9 dekabr Məbəş bayramı - Məhəmməd Salavatullaha Peyğəmbərlik verilən gün münasibətilə keçirilən mərasimdə iştirak edərək bildirmişdir ki, dinimiz azaddır. Hər bir azərbaycanlı, hər bir müsəlman öz dininə itaət etməkdə sərbəstdir. Xalqımızın belə azad, sərbəst şəraitdə yaşaması bizim üçün nailiyyətdir, eyni zamanda gələcək üçün böyük əsasdır” [6]. Bundan əlavə biz müsəlmanların Allah-Təalanın buyuruğu, peyğəmbər Məhəmməd əleyhisəlamın bizə göstərdiyi yolla, müqəddəs kitabımız Qurni-Kərimin verdiyi tövsiyələr yolu ilə əsrlər boyu getmişik, bu gün də bu yolla gedirik. Çünki bu yol sülh yoludur, bu yol mehribanlıq, dostluq, əmin-

amanlıq yoludur. Qurani-Kərimin bizə verdiyi tövsiyələr, dərs, göstərdiyi yollar insanları paklığa, düzlüyə, doğruluğa, sədaqətə, qəhrəmanlığa, cəsarətə, cəsurluğa dəvət edən tələblərdir, tövsiyələrdir.

1997-ci il yanvarın 5-də Azərbaycan pravoslav xristianlarına təbrikindən: “Milad bayramı Uca yaradana tapınan, qəlbində İlahi kəlamın nurunu gətirən insanların bayramıdır. Dilindən, dinindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir şəxs məhz belə yüksək mənəvi-etik dəyərlərin sayəsində vətən qarşısında övladlıq borcunu dərk edir və yaşadığı ölkənin layiqli vətəndaşı olur. ... Azərbaycanda yaşayan pravoslav xristianlar da ölkədə gedən demokratik yeniləşmə və dövlət quruculuğu prosesində əsl vətəndaş məsuliyyəti ilə yaxından iştirak edir, müstəqil respublikamızın parlaq gələcəyi naminə əllərindən gələni əsirgəmirlər. ... İslam dini bəşər tarixində misilsiz xidmətlər göstərmiş, insanların, müsəlmanların yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərə nail olmasını təmin etmiş və bu dinə itaət edən insanları dünyanın bütün əzab-əziyyətlərindən, keşməkeşlərindən keçirib onların yaşayışını təmin etmiş, onları yaratmışdır” [5]. Onun bu nitqindən aydın müşahidə etmək mümkündür ki, o nə qədər hörmətlə yanaşıb istər xristian istərsə də Azərbaycanda olan başqa dini icmalara.

1997-ci il iyulun 23-də İslam dininin banisi Məhəmməd Əleyhissəlamın müqəddəs mövlud gününə Bakının Şıx kəndində Bibiheybət məscidinin bərpasına başlaması mərasimində iştirak etmiş, 1997-ci il dekabrın 10-da Tehrandə İran İslam Respublikası Ali Dini rəhbəri Ayatullah Seyid Əli Xamneyi ilə görüşərək, bildirmişdir ki, ...Xalqımız öz dinindən heç vaxt ayrılmayıbdır, onu qəlbində, ürəyində saxlayıb və imkan olan kimi hər şey açılıbdır. Bu da dinimizin - İslam dininin nə qədər qüdrətə, gücə malik olduğunu bir daha göstərir”

Heydər Əliyev dəfələrlə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə ilə görüşmüşdü. Görüşlərindən biridə 1998-ci il yanvarın 30-da Ramazan bayramı münasibətilə olmuşdur. Görüşdə H.Əliyev qeyd etmişdir “... Şübhəsiz ki, biz Azərbaycanda dünyəvi dövlət qururuq. Biz ölkəmizi, vətəndaşlarımızı cürbəcür fanatizm əhval-ruhiyyəsinə qapılmağa heç vaxt dəvət etmirik və buna imkan da verməyəcəyik.. Birdə dinə, mənəvi dəyərlərimizə, eyni zamanda ümumi, bəşəri dəyərlərə hörmət var. Biz ümumbəşəri dəyərləri, yəni tarixin sınaqların-

dan keçmiş və yüksək mədəniyyəti, mənəviyyatı əks etdirən ümumbəşəri dəyərləri öz xalqımıza aşılmalıyıq, xalqımı həmin ümumbəşəri dəyərlər əsasında da tərbiyələndirməliyik. Ancaq öz milli-mənəvi dəyərlərimizdən də ayrılmamalıyıq. Biz bu prosesdə əxlaqsızlığın inkişaf etməsinə, yayılmasına, mənəviyyatsızlığın yayılmasına yol verə bilmərik” [7].

1998-ci il iyulun 12-də Bibi Heybət məscid-ziyarətgah kompleksinin açılış mərasimində iştirak etmiş, həmin ilin oktyabrın 8-də Mingəçevirdə məscid kompleksinin açılış mərasimində, 1998-ci il dekabrın 9-da “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpozimunun açılış mərasimində 1998-ci il dekabrın 11-də 1998-ci il dekabrın 9-da “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpozimunda da iştirak etmişdi [3].

Heydər Əliyev qeyd edirdiki, “Biz azərbaycanlılar islam dini ilə fəxr edərək, eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik, düşmənçilik etməmişik, ədavət aparmamışıq və heç bir başqa xalqı da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Dini nöqtəyindən nəzərdən ədavət, münaqişə, müharibə yol verilməzdir. Allahsızlıq kommunist ideologiyasının əsasını təşkil edirdi. Mərkəzdə Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ateizm təbliğatında İslam dininə qarşı təbliğat xüsusi bir istiqamət təşkil edirdi və bu xüsusi nəzarət altında idi. O xüsusilə qeyd edirdi ki, Qafqazda olan Ermənistandan əgər bütün başqa millətlər, dinlər qovulub çıxarılıbsa - təkcə müsəlmanlar yox, artıq orada yəhudilər də yoxdur, erməni millətindən başqa və xristianlığın erməniyə mənsub olan qolundan savayı başqa bir millət, din yoxdur, - erməni şovinizmi, erməni ekstremizmi buna illər, əsrlər boyu nail olmağa çalışıbdır. Onlar öz ölkəsini monomilli ölkə etməklə fəxr edirlər. Biz belə siyasətin əleyhinəyik... Allah-təala insanları harada yaradıbsa, onlar orada da yaşamaalıdırlar. İnsanlar öz iradələri, öz arzuları ilə hansı dini qəbul edirlərsə, o dinə itaət etməlidirlər, ... məskunlaşdığı yerdə yaşamalı, öz dinlərini də qoruyub saxlamalıdırlar... Azərbaycanda müsəlman məscidləri ilə yanaşı, praxoslav xristian kilsələri də, yəhudi sinaqoqları da var. ...Bu, Azərbaycanın Qafqazda, xüsusən də Cənubi Qafqazda üstünlüyüdür”.

Rus pravoslav kilsəsi Bakı-Xəzəryanı yeparxiyasının başçısı yepiskop Aleksandrla görüşmə ,Bakının Suraxanı rayonunda “Heydər bulağı” kompleksinin, “Heydər parkı”nın və “Heydər məscidi”nin təntənəli açılış

mərasimində və 2000-ci il yanvarın 4-də III Minillik. Əsrin yekunları. Gələcəyə baxış” Beynəlxalq Konqresdə iştirak etmişdi” [3]. H.Əliyevin bu kimi mərasimlərdə iştirakı bir daha göstərir ki, o islam dininə yüksək qiymət vermiş, din xadimlərini də diqqətindən kənarda saxlamamışdır. O hər müqəddəs bayramı qeyd etmiş, sülhün, əmin-amanlığın, qardaşlığın bərqərar edilməsinə dəvət edən İslam dininin həmin müqəddəs ayında müsəlmanlar bu humanist prinsiplərin təntənəsi naminə hər cür sınaqlara, məhrumiyyətlərə sinə gərmək qabiliyyətlərini nümayiş etdirdiklərini demişdir. O, həmişə sülh, əmin-amanlıq, qardaşlıq kimi humanist prinsiplərin carçısı olmuş İslam dini ona etiqad edən insanlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

Azərbaycan dünyanın bütün səmavi dinlərinin yüksək mənəvi dəyərlərini dəyərlərini özündə əks etdirən zəngin mədəni irsə malikdir. Məhz buna görə də dinlər və mədəniyyətlər arasında dialoqa səsləyən çağırışlar dini və etnik mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı tərəfindən dəstəklənir və Azərbaycan bu nəcib işin gerçəkləşməsi naminə əlindən gələni etməyə hazır olduğunu bütün münasibətlərdə bəyan edir, əməli işində nümayiş etdirir.

2002-ci il mayın 22-də Roma Papası II İohan Pavellə görüşmüş , iyulun 25-də İmam Rzanın məğbərəsini ziyarət etmiş, dekabrın 4-də isə Ramazan bayramı münasibəti ilə müsəlman ölkələrinin ölkəmizdəki səfirləri ilə görüşmüşdür. Bunlardan əlavə o ayrı-ayrı icmaları da diqqətindən yayındırmamış həmişə qayğı göstərmişdir.

2003-cü il yanvarın 3-də Azərbaycan pravoslav icmasına təbriki: “İsa peyğəmbərin mövludu ilə əlamətdar olan Milad bayramı bütün dünyada xristianların əsas bayramlarından kimi həmişə təntənə ilə qeyd olunur. Xristianlığın yayıldığı ilk ölkələrdən olan Azərbaycan torpağında da Milad bayramı sülh, əmin-amanlıq, nikbinlik rəmzi kimi geniş şəkildə keçirilir. Xüsusi geosiyasi məkanda yerləşən ölkəmizdə dinlər və mədəniyyətlər arasında əsrlər boyu yaranmış dialoq və qarşılıqlı əlaqə xalqımızda dini dözümlülük və tolerantlıq kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırmışdır. Məhz bunun sayəsində də müxtəlif dinlərin nümayəndələri Azərbaycanda mehribanlıq, əmin-amanlıq, qarşılıqlı ehtiram şəraitində yaşayaraq milli-irqi ayrı-seçkilik, dini dözümsüzlük zəminində hər hansı qarşıdurma halları ilə üzləşməmişlər” [8. s.255-256]. Bu təbrikdən H.Əli-

yevin icmalara münasibətini daha aydın görmək mümkündür. Qafqazda olan qonşu dövlətlərdən fərqli olaraq biz başqa dinləri sıxışdırmır, əksinə onlara rahat ibadətə və mərasimlərin keçirilməsinə şərait yaradırıq.

Müsəlmanların həyatında “Oruculuq bayramı”, “Qurban bayramı”nın mühüm rolu olduğu kimi Pasxa bayramında xristianların həyatındakı rolu danılmazdır. Məhz bu mühümlüyü H.Əliyev görür onlara müqəddəs bayramlarını keçirməyə şərait yaradırdı. O qeyd edirdi ...Pasxa bayramı insanları sülhə, əmin-amanlığa çağıran və mərhəmət duyğusu oyadan bütün dini bayramlar kimi, bu bayram da əsrlərlə xristian aləminə mənsub olan insanlar arasında səmimiyyət və mehribanlıq artırmış, dostluq, qardaşlıq və həmrəylik rəmzinə çevrilmişdir. Bütün xristianların böyük sevincə qarşıladıkları Pasxa bayramı onlara yüksək bəşəri-mənəvi dəyərlərdən faydalanmaq imkanı verir”.

O hətta yəhudi icmasına qarşıda yaxşı münasibətdə olmuşdur. 2003-cü il sentyabrın 26-da Azərbaycan yəhudi icmasına təbrik edərək: “Hər il Azərbaycanda təntənə ilə qeyd olunan Roş-Ha-Şana yenilik, tövbə, mənəvi saflıq bayramıdır” demişdir [8. s 286-287]. Dini icmalara və digər dinlərə münasibətində Heydər Əliyev çox qayğıkeş olmuş, həmişə hansı icma olursa-olsun hörmətlə yanaşaraq ibadətlərini və dini bayramlarını keçirməyə köməklik göstərmişdir. Bu da onun uzun müddət sovet hakimiyyəti əsarəti altında olan xalqının, dövlətinin müqəddəs bayramlarını gizli keçirmək məcburiyyətində qaldıkları zaman çəkdikləri əziyyətlə bağlı idi. O bu əziyyəti gördüyündən başqa xalqlara bunu yaşatmamışdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Əliyev H. Dinimiz xalqımızın mənəvi sərvətidir, Bakı: Qanun,1999, 219
2. Əliyev Heydər, Müstəqilliyimiz əbədidir. c.1. iyun 1993-may 1994. Bakı. 1997 s. 479 /608 s/
3. Dini qurumların cari arxivi
4. .Orucov H. Ulu Öndərin milli-mənəvi dəyərlər sistemində dünyəvilik və diniliyin vəhdəti/ “ Heydər Əliyev və inkişafın Azərbaycan modeli kitabında.- B.: Azər nəşr,2010.s.192-203
5. Православный Каспий.- Б.: “Православный Вестник”, 2011.№ 1.-32с
6. Baxşəliyeva G. “ saf və həqiqi iman,savadlı dindarlıq daha üstündür” // Cəmiyyət və Din.- 2010.-25 noyabr-1 dekabr
7. Qafqaz Müsəlmanlarının XII qurultayı// Cəmiyyət və Din.- 2009.13-19 avqust

8. Əliyev Heydər, Müstəqilliyimiz əbədidir. c.41 iyul 2002 – sentyabr 2002. Bakı Azərneşr.2012, s. 148 /520 ss./

С.Бахрамова

ОТНОШЕНИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА К РЕЛИГИЯМ

РЕЗЮМЕ

В статье нашло отражение отношение Общенационального лидера Гейдара Алиева к религиям, его выступления по отдельным вопросам религии. Будучи президентом независимой Азербайджанской Республики Гейдар Алиев проявил толерантное отношение к разным религиям, а также к ведущей религии страны-Исламу. Его забота о различных религиозных общинах, действующих в нашей республике, является темой данного исследования.

S.Bahramova

HEYDAR ALIYEV RELIGIONS ATTITUDE

SUMMARY

The article reflects attitude, events, speeches and opinions of National Leader Heydar Aliyev in respect of religions. It shows the research of issues about careful attitude of Heydar Aliyev, who was tolerant to different religions being a President of Independent Republic of Azerbaijan, towards religious communities and other religions, and indicates the facts about that he gave importance to Islamic values taking into consideration that Islam is leading religion in our country.

ERMƏNİSTAN - AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN VƏ XƏZƏR PROBLEMİNİN HƏLLİNDƏ RUSİYA FEDERASIYASININ MÖVQEYİNƏ DAİR

Ədalət MUSTAFAYEV

Açar sözlər: Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, regional maraqlar, geosiyasi maraqlar, Xəzər problemi, Qafqaz siyasəti.

Ключевые слова: Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт, региональные интересы, геополитические интересы, проблемы статуса Каспия, Кавказская политика

Keywords: the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict, regional interests, geopolitical interests, the Caspian status problems, Caucasus policy

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ problemi Azərbaycan ərazisində süni şəkildə yaradılmış və dünya ictimaiyyətinə yanlış şəkildə çatdırılmağa çalışılan bir məsələdir. Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı işğal etdikdən sonra erməniləri Azərbaycan ərazilərinə köçürmüş və bu problemin əsası qoyulmuşdur. Son yüzilliklərdə Qafqazda hakim mövqeyə malik olan Rusiya imperiyasının Qafqaz siyasəti qısa müddətdə formalaşmamış, dərin tarixi köklərə və geosiyasi maraqlara əsaslanır. Qafqaz xalqları Rusiya, İran və Osmanlı dövlətlərinin maraq dairəsində olduğu üçün daima müharibələrə məruz qalmışdır. Qafqazda baş verən etnik münaqişələr və ərazi iddialarının təhlili zamanı qonşu dövlətlərin hadisələrə yanaşmasına nəzər salmaq və ona tənqidi yanaşmaq mühüm məsələdir. Bu ərazilər uğrunda uzun müddət İran və Türkiyənin mübarizə aparmasına baxmayaraq, XVIII əsrin əvvəllərində güclənən Rusiya dövlətinin Qafqaz və Xəzər uğrunda apardığı siyasət yuxarıda qeyd olunan dövlətlərin zəiflədiyi və böhrana düşdüyü bir məqama təsadüf edir [7. s.51-55]. Qarabağ probleminin kökləri XVIII əsrin əvvəllərinə - I Pyotr dövrünə gedib çıxır. Pyotrun Rusiya hüduqlarını genişləndirmək, qonşu əraziləri ələ keçirərək isti dənizlərə çıxmaq istəyi çox güclü idi. I Pyotrun Osmanlı dövləti ilə 1711-ci il Prut müharibəsində məğlub olması və Qara dənizə çıxma bilməməsi [7.

Ədalət Mustafayev – AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu “Azərbaycan-Rusiya tarixi əlaqələri” şöbəsinin böyük elmi işçisi

s.51]. onun diqqətini Xəzər dənizinə yönəltdi. Səfəvi dövlətinin müxtəlif ərazilərindəki qarşıdurma və mərkəzdənqaçma meylləri I Pyotrun istəklərinin həyata keçməsinə şərait yaradırdı. XVII əsrin sonlarından daha da intensivləşən rus-erməni münasibətləri I Pyotrun dövründə yeni mərhələyə qədəm qoydu [8. XI-XII]. Ermənilərdə marağı daha da artırmaq üçün 1711-ci il martın 2-də Rusiya senatı erməni tacirlərinə xüsusi imtiyaz verdi [19]. O, Xəzərin şərq və qərb sahillərini öyrənmək məqsədilə kəşfiyyat xarakterli ekspedisiyalar təşkil etdirdi [9]. Bu dövrdən Rusiyanın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək, yeraltı və yerüstü sərvətlərə yiyələnmək siyasəti meydana çıxdı [13]. Səfəvi dövləti ilə dostluq və ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün İsfahana göndərilən A.P.Volinskiyə Xəzərin qərb sahillərini öyrənmək tapşırılır [1. s.350]. Rusiyanın cənuba doğru can atdığı dövrdə Azərbaycan xalqının qurduğu möhtəşəm Səfəvi imperatorluğu artıq öz tənəzzül dövrünü yaşayırdı.

Rusiya hökumətinin Qafqaz siyasətində Qarabağ xüsusi yer tuturdu. Qarabağın dağlıq hissəsində xristian əhalinin kompakt yaşadığı yerlərdə özünə dayaq yaratmağa çalışan I Pyotr tərəfindən 1724-cü ilin yanvarında rus zabiti, milliyyətcə erməni İvan Karapet oraya göndərilir [20. s.65].

XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya-Osmanlı müharibələri nəticəsində Cənubi Qafqazda vəziyyət kəskin dəyişdi. Geopolitik üçbucaqda (Rusiya-İran-Türkiyə) gücün Rusiyanın xeyrinə dəyişməsi regionun sonrakı taleyinin həllində mühüm rol oynadı [15. s.108]. Qarabağ xanlığının nüfuzunu nəzərə alan Rusiya dövləti onun Osmanlı dövləti ilə yaxınlığından ehtiyatlanır, zahirən də olsa, xanlıqla dostluq münasibətləri saxlamağa çalışırdı [14. s.58-59]. Qara dənizi, Bosfor və Dardanel boğazlarını təsir dairəsinə almağa can atan Rusiya əsas planlarını “xristianları müsəlman Türkiyəsinin zülmündən azad etmək uğrunda mübarizə” şüarı ilə pərdələyirdi [25]. Bütövlükdə, istər Çar Rusiyası, istərsə də Sovetlər dönəmində regional maraqlarda Xəzərin Rusiyanın və İranın təsirində olması əsas amil kimi prioritet olaraq qalırdı.

Ancaq XX əsrin sonlarına doğru dünyada gedən geosiyasi dəyişikliklər SSRİ-ni zəiflətməyə, regional maraqların toqquşması zəminində beynəlxalq hüququn gücsüzlüyünü göstərən yeni dövrün başlanması kimi özünü göstərirdi. Məhz belə məqamda supergüc olan SSRİ-ni zəiflətmək və bundan istifadə edərək bölgənin maddi sərvətlərini ələ keçirmək uğrun-

da mübarizə əsas siyasi rəqabət metodu kimi meydana çıxdı. SSRİ kimi bir imperiyanın silahlanmaya üstünlük verməsi, xalqlar arasında münasibətlərə fərq qoyulması, dini ayrışçılığın açıq təzahür etməsi, açıq-aydın ikili siyasətə üstünlük verməsi Qərb dövlətlərinin regional maraqlarına şərait yaratdı. Məhz, belə bir məqamda ərazi iddiaları ilə müşayiət olunan milli münaqişələrin də baş verməsi böyük qarşıdurmalarla müşayiət olunaraq ağır, sağalmaz itkilərlə nəticələndi. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də belə bir məqamda baş verdi. Bu münaqişənin ardından imperiyanın parçalanmasını sürətləndirən digər Dnestryanı, Abxaziya və Cənubi Osetiyada da yeni münaqişə ocaqları yarandı. Hətta, ən son Ukraynada yaranan Donetsk və Krım münaqişələrini nəzərə alsaq belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, köhnə problemin həllinə biganəlik yenisinin yaranmasına şərait yaradır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, SSRİ kimi bir imperiyanın süquta uğramasından sonra Xəzər uğrunda mübarizə, çəkişmələr, təbii resursların bölünməsi kimi mübahisələr prioritet kimi önə çıxdı. Eyni zamanda, Xəzərin təbii resurslarından əlavə onun sərhədlərinin Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən müəyyənləşdirilməsi məsələsi uzun müddətdir ki, dəfələrlə gündəliyə gəlsə də tam olaraq həllini tapmamışdır.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin BMT-nin məlum 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələri əsasında həll edilməsi nəzərdə tutulur [39]. Eyni zamanda, Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə bu məsələlər dəfələrlə gündəmə gəlmişdir. XX əsrin sonlarında iqtisadiyyatı zəifləyən və inzibati-amirlik metodlarına əsaslanan Sovet hakimiyyətinin iqtisadiyyatı etnik münaqişələr səbəbindən süquta uğrayırdı [26. s.197-198].

Totalitar bir dövlətin dağılması üçün də demokratiyanın olması vacib şərt idi. Kissincer “Diplomatiya” əsərində R.Reyqanın və SSRİ-nin rəhbəri M.Qorbaçovun ideoloji siyasətlərini müqayisəli təhlil edərək yazır: “Həm Reyqan, həm də Qorbaçov son nəticədə öz tərəflərinin qalib gələcəyinə inanırdı. Amma bu iki partnyor arasında gözlənilməz fikir ayrılığı mövcud idi: Reyqan hansı qüvvələrin onun cəmiyyətinin hərəkətverici qüvvəsi olduğunu başa düşdüyü halda, həmin vaxt Qorbaçov onlarla əlaqəni tamamilə kəsmişdi” [24. s.695]. 1988-ci il dekabrın 6-da BMT-nin 43-cü sessiyasına qatılmaq üçün SSRİ Xarici İşlər naziri E.A.Şevarnadze,

Sov.İKP.MK-nın katibi A.N. Yakovlev, SSRİ Nazirlər Sovetinin sədr müavini V.M.Kamentsevdən ibarət heyətlə ABŞ-ın Nyu-York şəhərinə səfər etdilər. Müxtəlif görüşlərdə iştirak etmiş SSRİ dövlət başçısı jurnalistlərlə söhbətində bildirmişdir ki, Cenevrə görüşündən sonra bütün planlarımıza dair pozitiv istiqamətdə irəliləyişlər əldə olunmuşdur [17, 3, 16]. SSRİ-də geosiyasi dəyişikliklərə üstünlük verilməsi ilə hərbi xərclərin azaldılması məsələsinə önəm verən ABŞ prezidenti Reyqan Qorbaçovu müharibə əleyhdarı kimi Sovet taktiki-strateji planlaşdırmasında “hücum” xarakteri daşmasında zəruri addım atılmasını önə çəkmişdir [5. s.307]. BMT aparıcı dünya təşkilatı kimi dünyanın siyasi kursunun dəyişdirilməsi, beynəlxalq əlaqələrin dövlətlərarası münasibətlərdə və təhlükəsizlik prizmasından yaxınlaşmasında, silahların kütləvi məhvində əsas istiqamət kimi mühüm yer tuturdu [6. s.3].

Faktlar göstərir ki, M.S.Qorbaçovun hakimiyyətə gəlişindən sonra bütün sahələrdə acınacaqlı vəziyyət yaranmışdır. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, hələ 1986-cı il SSRİ hökumətinin Qazaxıstan SSR-də yeritdiyi hakimiyyət dəyişikliyi yarıtmaz və ögeyçilik xarakteri daşıyırdı. Ancaq mətbuatın senzura təsirində olması bütün bu neqativ hadisələri media səhifələrinə çıxarmağa imkan vermirdi. Müxtəlif dairələrdə xüsusi çəkiyə malik olan Kunayevin Kolibinlə əvəzlənməsi açıq şəkildə hakimiyyətin kadr siyasətinin də iflasa uğradığını da aydın surətdə göstərirdi. Kunayev Qazaxıstan KP MK-nin birinci katibi vəzifəsinə gəlməmişdən əvvəl SSRİ-nin hakimiyyət dairələrində bir sıra mühüm vəzifələrdə çalışmışdı [29. s.51]. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək yerinə düşər ki, Xəzəryanı dövlət kimi Qazaxıstanın regional məsələlərin həllində həmişə müəyyən nüfuzu olmuşdur. Ərazi iddiaları ilə müşayiət olunan etnik münaqişələr – Moldaviya SSR-də Dnestryanı regionuna, [30. s.580-581] Gürcüstan SSR-də Abxaziya və Cənubi Osetiyada baş verən qarşıdurmalar, [33s. 463] Şimali Qafqazda mərkəzdənqaçma meylləri ilə cərəyan edən döyüşlər ermənilərin Azərbaycan SSR-nin Dağlıq Qarabağ bölgəsinə ərazi iddialarının qarşısının alınmamasından sonra baş verdiyi bəllidir. Moskvada Türkiyə Prezidenti Turqut Özalın M.S.Qorbaçovla görüşü zamanı Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrdən söz açmışdı. Elə bu zaman ona münasibət bildirən Turqut Özal bildirmişdir ki, erməni separatizmi Sovet İttifaqının taleyini ağlamalı vəziyyətə salacaqdır [11. s.121].

SSRİ dövlət başçısı M.Qorbaçov öz iradəsindən asılı olmayan demokratik dəyərlər əsasında islahatlara məhz belə şəraitdə başlamış və H.Kissincerin də qeyd etdiyi kimi, “Qorbaçov islahatlara çağırışı ilə onu həyata keçirməyi bacara bilmədi və bununla da kəskin şəkildə təmsil etdiyi sistemin məhvini sürətləndirdi” [24. s.695]. İslahat əvəzinə etnik konfliktlər meydana gəldi. Tədqiqatçılar doğru olaraq qeyd edirlər ki, “SSRİ-nin dağılmasına az qalmış M.Qorbaçov avantürüst “yenidənqurma” siyasətini pərdələmək üçün erməniləri hakimiyyətin yüksək postlarına çəkməklə onların Azərbaycan torpaqlarına iddialarının dirçəlməsinə”, eləcə də “millətçilik və separatçılığa” şərait yaranmış oldu [10. s.121]. Azərbaycana qarşı erməni təhrikedici saxta alimləri və təcavüzkar təşkilatlarının varisləri arasında erməni separatizminin ilk sutenyoru Ağanbekyan, Qorbaçovun casusları – Osipyan, Çubaryan, eləcə də qatı millətçi və təxribatçı Şahnəzərov da var idi. Qarabağda baş verən çaxnaşmalar zamanı Yeltsinin ətrafında olan saxta, yalançı demokratlar və yaltaqlar arasında – Mıqranyan və Ambartsumov, həmçinin etibarsız, fırıldaqçı Çilinqarov və b. var idi [34. s.8].

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində baş verən hadisələri nəzarət altında saxlayaraq, buraxılan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün 1988-ci il fevralın 25-də Partiya komitəsinin birinci katibi B.S.Gevorkovun işdə yol verdiyi səhlənkarlıq və buraxdığı ciddi nöqsanlara görə işdən azad edilməsi və sonradan yerinə daha qatı millətçi olan Q.A.Poqosyanın gətirilməsi barədə göstəriş verilir [2]. Separatçı çıxışları ilə diqqəti cəlb edən Qarabağ ermənilərinin silahlı münaqişələrə və qarşıdurmalara səbəb olmalarına çox laqeydcəsinə yanaşıldı. 26 fevral 1988-ci ildə KP MK 25 fevral qərarı əsasında M.S.Qorbaçov Ermənistan və Azərbaycan xalqına müraciət edir eləcə də o, əhalini səbr və təmkin nümayiş etdirməyə çağırırdı [2]. Azərbaycan KP MK-nin bürosunda belə hesab edir ki, KP MK-nin birinci katibi M.S.Qorbaçovun Ermənistan və Azərbaycan zəhmətkeşlərinə müraciəti “nəhəng siyasi gücü olan sənəd” kimi qiymətləndirilirdi. Həmin müraciət onların zənnincə Dağlıq Qarabağda vəziyyətin stabilləşməsinə yönəldilmişdi [2]. Ermənistan tərəfindən ciddi şəkildə qızışdırılan və SSRİ MK-nin birinci şəxsi və ermənipərəst qüvvələr tərəfindən himayə olunan ekstremist qüvvələrə münasibətdə Azərbaycan SSR hökuməti siyasəti tam mənada mədəni səviyyəni qaldırmağa, Dağlıq Qarabağ-

da mətbuatı inkişaf etdirməklə problemin qarşısını “almağa çalışırdılar”. Azərbaycan KP MK-nın təşkilati-siyasi tədbirlərini həyata keçirmək, ilk növbədə, vilayət qəzetlərinin, xüsusilə, “Sovetakan Karabax”-“Sovetskiy Karabax” redaksiyasına praktiki kömək lazım gəldiyi vurğulanırdı. Həmçinin qeyd olunurdu ki, vilayət nəşriyyat şöbələrinə respublikanın təcrübəli jurnalist heyətini göndərməklə, vilayət nəşriyyat şöbələrində redaksiya kollektivində mənəvi-mədəni, psixoloji mühit yaratmaq mümkün olacaqdır [3. s.36]. Azərbaycanlılara qarşı başlamış təqib və təhdidlərə baxmayaraq, respublika rəhbərliyi təsirli tədbirlər görmək əvəzinə növbəti kütləvi tədbirlərin proqramlarını işləyib həyata keçirməyi, Sovet kinofilmlərinin festivalını, teatrda “dostluq” çıxışları ilə məktəblilər üçün xüsusi proqramlar təşkil etməyi, “beynəlmiləl” dostluq klublarının təşkili və digər respublikardan məktəblilərlə görüşə nümayəndələr dəvət etməyi planlaşdırılırdı [4]. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların kütləvi şəkildə qovulması və ağır işgəncələrə məruz qalması nəticəsində Azərbaycan SSR-də gərginliyin artmasını nəzərə alan erməni lobbisi baş verənlərdən məharətlə istifadə edərək hədəf kimi Sumqayıt şəhərini seçmişdilər. Burada, ilk növbədə, Sumqayıt şəhərində zavod və fabriklərdə çalışan gənclər arasında emosiyaları qızıqsıdırmağın daha asan başa gələcəyi nəzərə alınmışdı. İkincisi, orada yaşayan ermənilərdən bir qismi “Krunk” kimi təşkilatların “xeyriyyəçi” siyahısına qatılırlar və onların tələb etdikləri vəsaiti ödəməkdən boyun qaçıırırdılar. Üçüncüsü, hadisədə əsas fəallıq göstərən ermənilər əvvəlcədən planlı olaraq özlərini ləzgi millətinin nümayəndələri kimi qələmə verərək canfəşanlıq göstərirdilər. Baş verən münaqişələr zamanı zərərçəkmiş ermənilərin siyahısı tutulmuş və onların öldürülməsi dəqiq siyahılar üzrə həyata keçirilmişdir [28]. Bununla da, qısa bir zamanda, bu hadisələr barədə dünyaya car çəkən ermənilər “türk vəhşiliyi”ni daha da qabardaraq və böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlar çərçivəsində neqativ siyasətlərinin həyata keçirilməsinə şərait yaratmış oldular.

Qeyd etmək lazımdır ki, SSRi-nin dağılmasından sonra Vaşinqton Xəzər zonasını özünün strateji maraqlar zonası elan etdi. ABŞ-ın Xəzərdə siyasəti əsasən bölgədə Rusiya Federasiyası və İran əleyhinə olduğu iddia olunurdu. Bu bölgüdə İran bütün Xəzəryanı dövlətlər arasında 20%, təklif etsə də, Qazaxıstan, Rusiya və Azərbaycan dənizin bölünməsində proporsional sərhəd bölgüsünü nəzərdə tuturdular [16. s.432]. Rusiya Federasi-

yası və İran arasında Xəzərin statusu ilə bağlı bütün məsələlərdə hərbi-siyasi gücün birləşdirilməsi məsələsi də Azərbaycan və Qazaxıstan sektorunda neft və qaz resurslarının Qərb şirkətləri tərəfindən qarşısının alınmasına hesablanmışdır [16. s.438]. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə çoxsaylı görüşlərin olmasına baxmayaraq hələ də hər iki mübahisəli məsələ öz həllini tapmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycan rəhbərliyinin bütün konstruktiv mövqe nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, Ermənistanın qeyri konstruktivliyi ucbatından hələ ki heç bir irəliləyiş yoxdur.

2011-ci il iyunun 24-də Rusiya Federasiyası, Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərinin Kazan görüşündə heç bir irəliləyiş olmasa da, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev sərt mövqe nümayiş etdirərək, Azərbaycanın sürətli inkişafı qarşısında Ermənistanın acizliyini vurğulamış və dövlət büdcələrini müqayisə edərək güc balansını diqqətə çatdırmışdır [35. s.164]. İ.Əliyev qeyd etmişdir: “son bir neçə ildə bizim hərbi xərclərimiz 20 dəfədən çox artıb və hal-hazırda 3,6 milyard dollar təşkil edir ki, bu da Ermənistanın bütün dövlət xərclərindən 50% çoxdur” [12].

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məqsədilə ATƏT-in həmsədr dövləti kimi Rusiya Federasiyasının beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə, üçtərəfli formatda keçirilən görüşlərdə, eyni zamanda Kazan, Moskva, Sankt-Peterburq və sairə görüşlərin keçirilməsi və bəyannamələrə işğalçı Ermənistan məhəl qoymur və beynəlxalq sənədlərin hüquqiliyini şübhə altına qoyur. Təklif edilən həll planları, istər mərhələli, istərsə də paket planının yerinə yetirilməsində neqativ mövqe tutaraq status-kvonun saxlanması maraqlı olduğuna heç bir şübhə yaratmır. Tədqiqatlar göstərir ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsi regionun əsas güclü dövləti olan Rusiya Federasiyasının tutduğu mövqedən çox asılı olacaqdır.

1992-ci ildən 1996-cı ilədək Rusiya Federasiyasının Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması məqsədilə səlahiyyətli nümayəndəsi V.N.Kazimirovun “Qarabağa sülh” kitabında hadisələrin təhlili baxımından olduqca ziddiyyətli faktlar vardır [23]. Qeyd etmək lazımdır ki, V.Kazimirovun mülahizələrini təhlil etdikdə Rusiyanın ənənəvi siyasətinin davamını görmək mümkündür. Vaxtilə Azərbaycan

ərazisində Ermənistan dövləti yaradıb onları dünyada yerli xalq kimi tanımaq məqsədilə tarixşünaslıq yaradanlarla müasir dövrümüzdə yanaşmada eyni dəst-xəttin şahidi oluruq. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, Qarabağ, bizə lazım olduğu qədər də, geosiyasi maraqları öz xeyirlərinə dəyişmək istəyən dövlətlərə daha çox lazımdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Rusiya üçün geosiyasi maraqlar təmin etməsinə görə nə qədər vacib idisə, ABŞ dövlət maraqlarını da bir o qədər qane edirdi. 1980-ci illərin sonunda dünyada yaranan enerji böhranının kəsirlərini ödəmək üçün hər bir dövlət bundan yararlanmağa başlamışdır.

Heydər Əliyev neft strategiyasının nəticələri ölkələrin intensiv inkişafına və onun regional proseslərin əsas inteqratoruna çevrilməsinə nail oldu [18. s.15]. Məhz bu baxımdan, aşağıda söylənilər deyilənləri təsdiq edir. ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri P.Xarniş D.Ramsfeldin söylədiklərini əsas tutaraq Azərbaycanın global terrorizmlə mübarizədə, Şərq-Qərb enerji dəhlizinin inkişafında, Dağlıq Qarabağ probleminin nizama salınmasında ölkədə siyasi və iqtisadi islahatların dayağı olduğunu bildirirdi [36. s.135-136]. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, geoiqtisadi maraqların təmini üçün böyük dövlətlərin apardıqları mübarizənin tərkibi kimi neft amili əsas yerdə idi. Burada da region dövlətlərinin mübarizəsi Azərbaycanın ancaq müstəqillik siyasətinə deyil, eyni zamanda, neftinə hesablanmışdır. Bu baxımdan, Tatyana Çaladze fikrini belə ifadə edir. “Bu müharibə, təkcə Azərbaycanı müstəqil siyasət yeritdiyinə və MDB-yə daxil olmaq istəməsinə görə cəzalandırmaq cəhdi deyil, həm də neft uğrunda Rusiya ilə Azərbaycan arasında olan müharibədir [31. s.5].

2014-cü ilin sentyabrında Xəzər dənizinin hüquqi statusu, təhlükəsizlik, bioloji resursları və ətraf mühit kimi məsələləri müzakirə etmək məqsədilə Həştərxanda 4-cü Xəzər Zirvəsində toplaşdılar. Bu məsələ ilə bağlı Xəzəryanı dövlətlərin prezidentləri öz çıxışlarında zirvə görüşünü Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı 18 illik mübahisələrin həlli baxımından mühüm irəliləyiş adlandırmışdır. O cümlədən, Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putin çıxışında qeyd etmişdir: “Biz bütün tərəflərin uzunmüddətli maraqlarına cavab verən beş tərəfli əməkdaşlığın prinsiplərini razılaşdırmış və tərəfdaşlarımıza məqbul hesab olunan güzəştlərə görə minnətdarlığımı ifadə edirəm. Əminəm ki, hələ də razılığa gələ bilmədiyimiz məsələləri növbəti zirvə görüşündə razılaşdıracağıq. Qarşıda

Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı Konvensiyanın yekunlaşdırılması mövzusu var” [37].

Xəzər dənizinin hüquqi statusunun təsbit edilməsinin zəruriliyini və sahilyanı dövlətlər üçün mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Xəzəryanı dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin iclasında (Aşqabad, 11-12 noyabr 1996-cı il) Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın işlənməsi üzrə xarici işlər nazirlərinin müavinləri səviyyəsində xüsusi işçi qrup yaradıldı. Xəzəryanı dövlətlər arasında aparılan danışıqlar, məsləhətləşmələr və fikir mübadilələri onu göstərir ki, bu dövlətlərin mövqelərinin tam üst-üstə düşməməsinə baxmayaraq, bütün sahilyanı ölkələr, ümumiyyətlə, Xəzər dənizinin bölünməsi məsələsinə tərəfdardırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, 2015-cü il martın 5-də işçi qrupunun toplantısında tərəflər Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı Konvensiyanın 6-cı maddəsi üzrə tam razılıq əldə ediblər. Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini Xələf Xələfov mətbuata bildirib ki, bütün tərəflər anlaşmaya yaxındır. Xəzər dənizinin statusuna aid problem kimi qalan məsələlərlə bağlı koordinasiyanı qısa müddətdə başa çatdırmaq nəzərdə tutulurdu. İşçi qrupu Xəzərin statusundan əlavə olaraq bioloji ehtiyatların qorunması, ekoloji məsələlərlə bağlı sazişlərin imzalanmasını da başa çatdırmaq istəyir [38]. Məhz, Azərbaycan-Rusiya münasibətlərində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin müzakirəsi sırf geoiqtisadi, geosiyasi, geostrateji üstünlüyün təmini baxımından çətin və üzücü bir şəraitdə, maraqlar kontekstində öz əksini tapır.

Xülasə: Məqalədə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin və Xəzər probleminin həllində Rusiya Federasiyasının mövqeyi təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda, hər iki məsələnin bir-biri ilə əlaqəliliyi səviyyəsi araşdırılmış, onlara ayrı-ayrılıqda beynəlxalq təşkilatlarda müzakirələr zamanı həll yollarının araşdırılmasında geosiyasi maraqların əsas istiqamətləri faktlar əsasında göstərilmişdir. Məqalədə münaqişənin yaranma səbəbləri və Xəzərin regional dövlətlər üçün əhəmiyyətinə geniş yer verilmişdir. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsindən fərqli olaraq Rusiya Federasiyası Xəzərin statusu məsələsində aqressivlik nümayiş etdirmir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər), Bakı: Elm, 1999, 584 s.
2. Azərbaycan Respublikası Prezident İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1. Yazı 83, iş 33.
3. ARPISSA, fond 1. Yazı 83, iş 33. V 36, prot N-67.
4. ARPISSA, fond 1. Yazı 83, iş 33
5. Андреотти Дж. СССР, увиденный вблизи: Пер. С итал.\ Под общ. олі. И.Б.Ленина.- М.: Прогресс, 1989. 392 с.
6. Академия наук СССР. ООН и проблемы перестройки международных экономических отношений. Издательства «Наука». Москва 1987. 216 с.
7. Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. Москва: Издательство «Весь Мир», 2010, (216 с.) стр.51-55.
8. Qafqazda “erməni məsələsi”. Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə (Ön söz: Tale Heydərov, T. R. Bağıyev, K.K.Şükürov) Üç cildə . Birinci cild. 1724-1904. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2010, XX+716 s. (səhifə XI-XII).
9. Quliyev Ə.N. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri tarixindən (XV-XVIII əsrlər). Bakı, 1958.
10. Г.А.Гаджиев: Иреванский «академический» этап сезона Горисского театра абсурда С.Саркисяна. Баку, 2013, «Текнур»128 стр ., səh. 121.
11. Гасымлы М.Дж. Турция – СССР: от переворота до распада. 1980-1991.-М., Изд-во Инсан, 2010, стр. 347
12. И.Алиев: Скоро олітика ка ький флаг будет развеваться над городами Нагорного Карабаха. http://www.ng.ru/cis/2012-06-26/6_azerbaijan.html
13. Искендерова М.С. Азербайджано-русские отношение XVIII-начала XIXвв. В Азербайджанской и русской историографии (20- 80-е годы XX века). Баку, Елм, 2009, 440 s.
14. Nəcəfli G.G.Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövlətləri ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı), Bakı. 2002. S. 58-59
15. Н.Гозелова Р. «Вопросы Истории Азербайджана XVIII в (на основе сведений англоязычных источников историографии)», -М.: ООО «Ирис Групп», 2010-244с. Стр 108
16. Нартов Н.А., Нартов В.Н. Геополитика. Москва, Юнити-Дана: Единство, 2007. Səh. 432.
17. М.С.Горбачов в Нью-Йорке, 6-8 декабря 1988 г.; Документы и материалы,- М.; Политиздат, 1988.- 31 с; стр. 3-16.
18. Mehdiyev R. Modernləşmə xətti yenə də təhlükədədir. Bakı. “Şərq-Qərb”, 2008, 224 s. s. 15.
19. Т.Р.Агаян. Рол России и исторических судьбах армянского народа. М.,1978.
20. Т.Т.Мустафаде. Азербайджан и Русско-Турецко отношение в оліти трети XVIII в.Б 1993. С 65.;

21. Пашайев А.А. Генотсид, депортации и территориальные претензии армян к азербайджанскому народу (XIX-XX вв.) Баку, 2013, 152 стр. стр. 103.
22. Ə.Mustafayev. (Məqalə. I Pyotr və Qafqazın xristian əhalisi. Azərbaycan Dillər universiteti.Elmi xəbərlər. Bakı-2004.
23. Казимиров В.Н. Мир Карабаху: Посредничество России в урегулировании Нагорно- Карабахского конфликта. М: Издательство «Международные отношения», 2009
24. Киссинджер Г. Дипломатия. Пер. С олїт. В. В. Львова / Послел. Г. А. Арбатова. Москва: Ладомир, 1997, с. 695, (848 с).
25. Кюрекчайский договор -200. «Тахсил», Баку, 2005
26. Сухоруков А.В. Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза // Отечественная история, Москва: Наука, 2006, № 4, с. 197-198.
27. Медведев Р. А. Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи. Москва: Полиграфиздат, 2010, 640 с.
28. Ramazan Məmmədov, Eyguz Məmmədov. Sumqayıt, 1988: "Cinayət və cəza".
29. Рубби А.. Встречи с Горбачевым: Пер. С ит,-М.: Политиздат, 1991, стр 51.
30. Россия и СССР в воуны XX века. Книга олїт . К.И.Кривошейев, В.М.Андрионов.Р.Д. Буриков и ол,-М:Вече, 2010, с.580-581 .
31. Чаладзе Т. Карабах: воуна в лицах: олїтика ка, Т.Е.Чаладзе «Ето война России и Азербуджаном». Стр. 5
32. Хаджар Вердиева, Рауф Гусейнзаде. «Родословная» армян и их миграция на Кафказ с Балкан. Уессе Издание второе, исправленное. Баку 2013, 216 стр. стр 139-140.
33. Шнирельман В.А. Войны памяти: мифы, идентичность и олїтика в Закавказье. — М.: ИКЦ «Академкнига», 2003. Стр. 463.
34. Фикрет Дашдамиров. Д 25 Армянский терроризм и сепаратизм. «Покровители и двойной стандарт» Баку, «Гянджлик», 2005, 56 стр.с 8.
35. Жирохов М.А. Меч и огонь Карабаха. Хроника незначенитой войны. 1988-1994 / Москва: Центрполиграф, 2012,- с 285, с 164.
36. Жилцов С.С., Зоон И.С. США в погоне за Каспием. –М:;Междунар. Отношения. 2009.-200с. с 135-136.
37. http://unec.edu.az/application/uploads/2015/12/mahmudova_nurana.pdf
38. <http://www.anspress.com/iqtisadiyyat/12-08-2015/xezer-gelen-il-5-yerebolunecek-foto>.
39. <http://www.xocali.net/ru/rezoljucii-sb-oon-po-karabakhu.html>.

А.Мустафаев

**К ВОПРОСУ О ПОЗИЦИИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В
УРЕГУЛИРОВАНИИ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАГОРНО-
КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА И В ОПРЕДЕЛЕНИИ СТАТУСА
КАСПИЯ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается позиция Российской Федерации в урегулировании армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта и в разрешении вопроса о статусе Каспийского моря. Отмечается, что со времен Петра I в кавказской политике России значительное место занимала политика использования армян для разрешения различных стратегических задач. Именно эта политика стала первоначальным фундаментом различных региональных конфликтов, которые до сих пор остаются неразрешимыми проблемами не только для Кавказа, но и всего мира.

A.Mustafayev

**ON DETERMINING THE POSITION OF THE RUSSIAN FEDERATION
IN THE SETTLEMENT OF THE ARMENIAN-AZERBAIJANI NAGORNO-
KARABAKH CONFLICT AND THE STATUS OF THE CASPIAN SEA
SUMMARY**

The thesis dwells on the position of the Russian Federation in settlement of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict and in the issue of the status of the Caspian Sea, clarifies geopolitical position on the Caspian Sea. It has been noted that since Peter I attraction of Armenians for different uses of Russian problems took prominent post in the Caucasus policy of the Russian Empire. This was the original basis in different regional conflicts, which are still huge problems not only the Caucasus but the whole world.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ MISİR ƏRƏB RESPUBLİKASI ARASINDA SİYASİ ƏLAQƏLƏR (1991-2007)

Elnur MƏMMƏDZADƏ

Açar sözlər: Misir, siyasi əlaqələr, Prezident, səfər, məsləhətləşmə, saziş

Keywords: Egypt, political relations, President, visit, consultation, agreement

Ключевые слова: Египет, политические отношения, Президент, визит, консультация, договор

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tarixən dini və mədəni köklərlə bağlı olduğu müsəlman və ərəb ölkələri ilə əlaqələrin hərtərəfli inkişafına və müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir.

Son iki əsr ərzində ərəb ölkələrində məskunlaşmış erməni icmalarının Azərbaycanın əleyhinə apardığı düşmən təbliğatının qarşısının alınması, bütün ərəb aləmində Respublikamız haqqında müsbət imicin formalaşdırılması və ölkəmizin ən ağır problemi olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə düzgün təsəvvürün və ədalətli rəyin yaradılması, ərəb aləmi ilə müxtəlif sahələrdə əlaqələrin gücləndirilməsi ölkəmizin xarici siyasət kursunun vacib istiqamətlərindəndir. Bu baxımdan Misir kimi təsiredici mövqelərə və nüfuza malik olan dövlətlər ilə siyasi əlaqələr vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin ölkəmizin ərəb ölkələri və xüsusən də Misir ilə əlaqələrin inkişafına verdiyi önəm iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsinə əvəzsiz təkan vermişdir.

Misir 26 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan dövlətlərdən olmuşdur [4. s.1]. İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 27 mart 1992-ci ildə qurulmuşdur [1. s.341].

Müstəqil Azərbaycandan ilk nümayəndə heyəti 1992-ci ilin noyabr ayında Xarici İşlər Nazirinin başçılığı ilə Misirdə səfərdə olmuş və həmin səfər zamanı Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi və Misir Ərəb Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi arasında Anlaşma Memorandu-

mu, AR və MƏR arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş, habelə Azərbaycan – Misir Birgə Bəyanatı kimi ikitərəfli əlaqələrin inkişafına dair vacib əhəmiyyətli sənədlər imzalanmışdır.

İki ölkə arasında əlaqələrin və müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən amil kimi 1993-cü ilin aprel ayından Misirin Bakıda və 1994-cü ilin yanvar ayından Azərbaycanın Qahirədə Səfirliklərinin fəaliyyət göstərməsini misal gətirmək olar [4. s.1].

1992-ci ilin yanvarında MƏR Baş Nazirinin müavini Kamal Qanzurinin rəhbərlik etdiyi Misir nümayəndə heyəti Bakıda səfərdə olmuş və səfər zamanı ikitərəfli əlaqələrin inkişaf perspektivlərinə dair Azərbaycan rəhbərliyi ilə ətraflı müzakirələr aparılmışdır [2. s.2].

Ümummilli Liderimizin tapşırığı ilə 1994-cü ilin aprel ayında AR Xarici İşlər Naziri Həsən Həsənov Misirdə rəsmi səfərdə olmuş və səfər zamanı Misir Prezidenti Hüsni Mübarək, Xarici İşlər Naziri Amr Musa, Neft naziri, habelə Milli Məclisin Sədri ilə görüşlər keçirmiş, bütün ərəb aləmini sıralarında birləşdirən Ərəb Dövlətləri Liqasının sessiyasında çıxış etmişdir [3. s.1].

Ümumiyyətlə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın mərhum Prezidenti, Ümummilli Lider Heydər Əliyevlə Misir rəhbərliyi arasında şəxsi dostluq münasibətlərinin mövcud olması iki ölkə arasındakı münasibətlərdə yeni səhifənin açılmasında və qardaş ölkələrimizin daha da yaxınlaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

1994-cü ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Qahirədə səfərdə olmuş və səfər zamanı MƏR Prezidenti H.Mübarəklə görüşü Azərbaycan-Misir münasibətlərinin möhkəmləndirilməsində və əməkdaşlığın yeni perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir [5. s.1].

Həmin tarixi səfərdən sonra ikitərəfli əlaqələr müxtəlif sahələrdə sürətlə inkişaf etməyə başlamış və iki ölkə arasında bir çox qarşılıqlı səfər mübadilələri həyata keçirilmişdir.

Ümummilli Liderimizin siyasi kursunun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Zati-Əliləri cənab İlham Əliyevin 2007-ci ilin 6-8 may tarixlərində Misir Ərəb Respublikasına rəsmi səfəri ikitərəfli əlaqələrin inkişafında yeni mərhələnin təməlini qoymuşdur.

Mayın 6-da Qahirədə, Misirin və Azərbaycanın dövlət bayraqları ilə bəzədilmiş “Əl-Misir Əl-Cədidə” sarayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəsmi qarşılanma mərasimi olmuşdur. Ali qonağın şərəfinə sarayın qarşısında fəxri qarovul dəstəsi düzülmüşdür. Misir Prezidenti Hüsni Mübarək Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevi sarayın önündə böyük hörmət və ehtiramla qarşılamış, Azərbaycanın və Misirin dövlət himnləri səsləndirilmişdir. Misirin dövlət və hökumət nümayəndələri Azərbaycan Prezidentinə, Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri isə Misir Prezidentinə təqdim olunmuşdur.

Daha sonra Misir dövləti başçısının sarayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Misir Ərəb Respublikasının Prezidenti Hüsni Mübarəkin təkbətək görüşü olmuşdur.

Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 1994-cü ildə Misirə səfəri zamanı Hüsni Mübarəklə keçirdiyi görüşün iki ölkə arasındakı münasibətlərdə yeni səhifənin açılmasında və qardaş ölkələrimizin daha da yaxınlaşmasında xüsusi rolunun olduğu qeyd edilmişdir.

Görüşdə ölkələrimiz arasında əlaqələrin müxtəlif sahələrdə uğurla inkişaf etdiyi qeyd olunmuş, bu səfərin qarşılıqlı münasibətlərin daha da genişləndirilməsinə və ikitərəfli əlaqələrin inkişafında yeni səhifələr açacağına imkan yaradacağına əminlik vurğulanmışdır. Görüşdə eyni zamanda Azərbaycan Respublikası ilə Misir Ərəb Respublikası arasında tarixi dostluq əlaqələrinin inkişaf səviyyəsinin yüksək olduğu qeyd edilmişdir.

Sonra nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə Prezidentlərin geniş tərkibdə görüşü olmuşdur. Misir Prezidenti Hüsni Mübarək bildirmişdir ki, “Biz Azərbaycanla olan tarixi əlaqələrimizlə fəxr edirik. Bizim qədim mədəni əlaqələrimiz mövcuddur. Azərbaycanda gedən sürətli iqtisadi inkişafı maraqla izləyirik. Misir tərəfi Azərbaycanın Cənubi Qafqaz və Orta Asiya regionunda rolunu xüsusi vurğulayır, İslam Konfransı Təşkilatındakı rolunu yüksək qiymətləndirir”.

Daha sonra Misir Prezidenti İlham Əliyevə Ərəb və İslam dövlətlərinin problemlərinə göstərdiyi diqqət və dəstəyə görə minnətdarlığını bildirmişdir. O qeyd etmişdir ki, “Bu problemlərdən biri də Dağlıq Qarabağ problemidir. **Beynəlxalq hüquq normalarına hörmətlə yanaşan Misir bu münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü prinsipi əsa-**

sında həll edilməsi mövqeyini həmişə dəstəkləmiş və bundan sonra dəstəkləyəcəkdir. Biz Azərbaycanın öz ərazisi üzərində suverenliyini tanıyıırıq və torpaqlarınızın sülh yolu ilə qayıtmasını arzulayıırıq” [5. s.1].

Prezident İlham Əliyev bildirmişdir ki, “Dost və qardaş ölkələrimiz arasındakı əlaqələr yüksək səviyyədədir və əminəm, bu səfərdən sonra daha da inkişaf edəcəkdir. Xalqlarımız arasında dostluq əlaqələrinin böyük tarixi vardır. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra əlaqələrimiz yeni səviyyəyə qədəm qoydu. İkitərəfli münasibətlər, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq uğurla inkişaf edir. Azərbaycan sürətli İqtisadi inkişaf yolundadır və istərdik ki, iki ölkənin iş adamları arasında əlaqələr genişlənsin. Energetika, neft və qaz sahəsində əməkdaşlıq üçün böyük imkanlar var”[5. s.1].

Dövlətimizin başçısı Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü məsələsinə toxunaraq, Misirin bu münaqişənin həlli ilə bağlı beynəlxalq hüquq normaları və prinsiplərinə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü prinsipinə əsaslanan mövqeyini yüksək qiymətləndirmişdir.

Sonra, Beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə Azərbaycan-Misir əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi, birgə səylərin birləşdirilməsi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsinin vacibliyi qeyd edilmişdir.

Görüşdə, həmçinin Azərbaycanla Misir arasında ikitərəfli münasibətlərin, siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə əməkdaşlığın uğurla inkişaf etdirildiyi vurğulanmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, iqtisadi sahədə əlaqələrin genişləndirilməsi üçün böyük potensial var və bundan səmərəli istifadə edilməsi hər iki ölkə üçün zəruri və faydalıdır.

Azərbaycanla Misir arasında iqtisadi münasibətlərin gücləndirilməsi və ticarət dövriyyəsinin artırılması zəruriliyini bildirilərək, iki ölkənin iş adamlarının sıx əməkdaşlığa təşviq edilməsi qeyd edilmişdir. Bu məqsədlə Azərbaycan-Misir Biznes Forumunun təşkil edilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır.

Prezident İlham Əliyev Misir Prezidenti Hüsni Mübarəki Azərbaycana rəsmi səfərə dəvət etmişdir.

Dövlət Başçıların nüməyəndə heyətlərinin iştirakı ilə geniş tərkibdə görüşündən sonra Misir Ərəb Respublikasının Prezident Aparatının

rəsmi sözcüsü Səfir Süleyman Avvad Misirin yerli və əcnəbi kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinə bu görüşlərin məzmunu barədə ətraflı məlumat vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev mayın 6-da Qahirədə “Əzhəri Şərif”-in Şeyxi Məhəmməd Tantavi ilə görüşmüşdür. Misir və Azərbaycanın əlaqələrinin tarixi kökləri olduğunu xatırladan Şeyx Azərbaycan Prezidentinin rəsmi səfərini yüksək qiymətləndirmiş, bu səfərin elm, təhsil sahələrində də qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafına təkan verəcəyini söyləmişdir.

Şeyx Məhəmməd Tantavi bildirmişdir ki, 10-cu əsrdə Əl-Əzhər Şərifin nəzdində yaradılmış Əl-Əzhər universitetində digər müsəlman ölkələrinin tələbələri ilə yanaşı, 76 Azərbaycanlı gənc də təhsil alır. O qeyd etmişdir ki, Əl-Əzhər Əl-Şərifin nəzdində yaradılmış universitet sonralar fəaliyyətini genişləndirərək, elmi-dini mərkəzə çevrilmişdir. Hazırda onun nəzdində müxtəlif institutlar, akademiya, zəngin elmi kitabxana, xəstəxana, məscid, xeyriyyə idarələri və sair fəaliyyət göstərir. Görüş zamanı Şeyx Məhəmməd Tantavi 1993-cü ildə Azərbaycanda olduğunu və orada qarşılaşdığı Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyi və xoş təəssüratları barədə AR Prezidentinə məlumat vermişdir. Şeyx Tantavi Azərbaycanda dini tolerantlığın yüksək səviyyədə olmasını xüsusilə qiymətləndirmişdir. O, Misir universitetlərində azərbaycanlı tələbələrin də uğurla təhsil aldığını bildirmiş və gələcəkdə tələbə mübadiləsi məsələsinin həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Şeyx Tantavini Azərbaycana dəvət etmiş və Azərbaycan xalqının uzun illər dini, mənəvi dəyərləri qoruyub saxladığını və ölkəmizdə müxtəlif dinlərin nümayəndələrinin sərbəst fəaliyyəti üçün hər cür şəraitin, yüksək dini tolerantlığın olduğunu bildirmişdir. Azərbaycanda təhsil, elm sahəsində görülən işlərdən danışan dövlətimizin başçısı 800-dən artıq yeni orta məktəb binasının inşa edildiyini, ölkəmizdə şərqşünaslıq elminin inkişaf etdiyini vurğulamışdır.

Şeyx Məhəmməd Tantavi Azərbaycanda xeyli sayda – 800-dən çox məktəb binasının inşa edildiyi barədə məlumatı söyləyərək, bunu çox böyük bir rəqəm adlandırmış və qeyd etmişdir ki, təhsilə, mədəniyyətə, dini dəyərlərə bu cür yüksək səviyyədə diqqət yetirilməsinin, əlbəttə, Azərbaycanın gələcək nəsilləri üçün böyük əhəmiyyəti var.

Eyni zamanda Şeyx Tantavi bildirmişdir ki, Azərbaycanda təkcə institutlarda və dini məktəblərdə deyil orta məktəblərdə də ərəb dili tədris edil-səydi bu çox yaxşı olardı. Çünki, bu dil İslam dilidir. Bu dilin vasitəsi ilə “Qurani Kərimi”, İslam dinini daha mükəmməl öyrənmək mümkündür.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev mayın 6-da Qahirədə ölkəmizin Misir Ərəb Respublikasındakı Səfirliyinin yeni binasının açılış məra-simində iştirak etmişdir. Açılışda Misir Ərəb Respublikasının Baş Naziri Əhməd Nazif, Beynəlxalq Əməkdaşlıq Naziri Faizə Əbu Əl-Nəcə, Neft Naziri Samih Fəhmi, Misir Xalq Məclisinin (Parlament) deputatları, Ha-kim Milli Demokratik Partiyasının üzvləri və digər rəsmi şəxslər iştirak etmişlər [5. s. 2].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev mayın 6-da Misir Ərəb Respublikasına rəsmi səfərinin birinci gününün sonunda Giza yaxınlığındakı Misir ehramlarını ziyarət etmişdir.

Misirdə Qədim padşahlıq dövründə (eramızdan əvvəl 2250-2008-ci illər) Fironlar tərəfindən Giza yaxınlığında Xeops, Xefren və Mikeri-nin əzəmətli ehram-sərdabə kompleksləri tikilmişdir. Dünyanın yeddi mö-cüzəsindən biri sayılan bu ehramlardan ən böyüyü hündürlüyü 146,6 metr olan Xeops ehramıdır. Ehram 2 milyon 300 min ədəd daş blokdan tikil-mişdir. Blokların hərəsinin orta çəkisi 2,5 tondur. Ehramların yerləşdiyi sahədə Qədim Misir əsilzadələrinin dəfn olunduğu 7 mindən artıq sərdabə-dən ibarət nekropol var. Bu ərazidə XIX əsrdən arxeoloji qazıntılar apa-rılır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Misir Ərəb Respublikasına rəsmi səfərinin ikinci günü, mayın 7-də Qahirədə Namə-lum əsgərin abidəsi önünə əklil qoymuşdur. Burada 1922-ci ildə Böyük Britaniyanın Misir üzərində protektoratlığının ləğvi və ölkəyə müstəqillik verilməsi ilə başa çatmış azadlıq mübarizəsi nəticəsində şəhid olan insan-lar dəfn olunmuşdur.

1952-ci ildə Camal Əbdül Nasirin rəhbərlik etdiyi “Azad zabitlər “ təşkilatının başçılığı ilə inqilabi çevriliş nəticəsində Misir Respublika elan olunmuşdur. Həmin hadisələr zamanı şəhid olanlar da burada dəfn edilmiş-dir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev mayın 7-də Qahirədə Mi-sir Ərəb Respublikasının keçmiş Prezidenti Ənvər Sədatın məzarını ziya-

rət edərək əklil qoymuşdur [5. s.2]. Camal Əbdül Nasirin vəfatından sonra, 1970-ci ilin oktyabrında Prezident seçilmiş Ənvər Sədat 1981-ci il oktyabrın 6-da hərbi parad zamanı terrorçu təşkilat tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev mayın 7-də Misir Ərəb Respublikasının Parlamentinə - Xalq Məclisinə gəlmişdir. Burada dövlətimizin başçısının şərəfinə fəxri qarovul düzülmüşdü. Prezident İlham Əliyevi Xalq Məclisinin Sədri Fəthi Sürur böyük hörmət və ehtiramla qarşılamış və sonra Azərbaycan Prezidenti ilə Xalq Məclisinin Sədri arasında görüş keçirilmişdir.

Görüş zamanı rəsmi olaraq Misir Parlamenti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı öz mövqeyini bir daha bildirmişdir. Xalq Məclisi adından çıxış edən Xalq Məclisinin Sədri Misirin və Misir Parlamentin mövqeyini çox qəti şəkildə açıqlayaraq bildirmişdir ki, **“Ermənistan qoşunları işğal olunmuş torpaqlardan geri çəkilməli, bir milyon azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün doğma torpaqlarına qayıtmalıdır. Misir Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır və bu münaqişə yalnız və yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunmalıdır”** [6. s.2].

Görüşdə siyasi, iqtisadi, elm və digər sahələrdə əlaqələrimizin genişləndiyi, bunlarla yanaşı, parlamentlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsinin də vacibliyi bildirilmişdir.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın əldə etdiyi iqtisadi uğurlardan, beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsindən danışmışdır. Dövlətimizin başçısı Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Misir tərəfinin Azərbaycana verdiyi dəstəyə görə təşəkkürünü bildirmişdir. Eyni zamanda AR Prezidenti münaqişə ilə əlaqədar qısa məlumat verərək qeyd etmişdir ki, Ermənistan ölkəmizə qarşı işğalçılıq siyasəti həyata keçirərək, torpaqlarımızın bir hissəsini zəbt etmişdir. İşğal nəticəsində 100 minlərlə Azərbaycan vətəndaşı öz torpaqlarında qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətində yaşayır. Amma bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan bu münaqişənin sülh yolu ilə həll olunması üçün səylər göstərir.

Misir Xalq Məclisinin üzvləri görüşdə çıxış edərək, Ermənistanın işğalçı qüvvələrinin Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmasının, bu

problemin tezliklə həll olunmasının, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıtmasının zəruriliyini vurğulamışlar.

Sonra, Prezident İlham Əliyevə xüsusi medal təqdim olunmuşdur. Əhməd Fəthi Sürur bildirmişdir ki, bu qızıldan hazırlanmış medal Misir Xalq Məclisinin Ali qonaqlarına təqdim edilir. Medalın üzərində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin adı yazılmış, digər tərəfində isə Misir Parlamenti binasının şəkli əks olunmuşdur. Mayın 7-də Qahirədə, Nazirlər Şurasının binasında Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin və Misirin Baş Naziri cənab Əhməd Nazifin iştirakı ilə sənədlərin imzalanma mərasimi keçirilmişdir [5. s.3].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev mayın 7-də Qahirədə Ərəb Dövlətləri Liqasının (ƏDL) iqamətgahına gəlmişdir. ƏDL-in Baş Katibi Amr Musa dövlətimizin başçısını ƏDL-in binasının önündə böyük hörmət və ehtiramla qarşılamışdır.

Prezident İlham Əliyevin Baş Katib Amr Musa ilə təkbətək görüşündə Azərbaycan ilə ƏDL arasında əməkdaşlığın vəziyyəti, bu əlaqələrin genişləndirilməsi perspektivləri müzakirə olunmuşdur. Görüşdə Azərbaycanın ƏDL ilə əməkdaşlığının yüksək səviyyədə olduğu vurğulanmışdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev mayın 7-də Qahirədə Ərəb Dövlətləri Liqasının üzvü olan ölkələrin Səfirləri ilə görüşmüşdür. Görüşü açan ƏDL-nin Baş Katibi Amr Musa 2005-ci ilin oktyabrın 15-də Azərbaycan Respublikası və Ərəb Dövlətləri Liqası arasında Anlaşma memorandumu imzalandığını Səfirlərə bir daha xatırlatmışdır. Sonra regionda lider dövlətə çevrilmiş və beynəlxalq aləmdə nüfuzu getdikcə artan Azərbaycanla əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verdiklərini bildirmişdir.

Dövlətimizin başçısı Misirə səfəri çərçivəsində təşkil olunan bu görüşün əhəmiyyətini vurğulayaraq, keçirilən görüşlərdə və aparılan danışıqlarda iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafının diqqət mərkəzində olduğunu söyləmişdir. Dövlətimizin başçısı Azərbaycanla ərəb ölkələri arasında əlaqələrdən də danışaraq demişdir ki, biz bu əlaqələrin səviyyəsindən razıyıq. Həm ikitərəfli, həm də İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsində çox yaxşı əməkdaşlıq edirik. Qısa müddət ərzində Azərbaycan 7 ərəb ölkəsində səfirlik açmış və bu proses davam edəcəkdir. Bu, bizim münasibətlərimizin inkişafına olan marağımızdan irəli gəlir.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycanda heç bir nüvə tədqiqatlarının aparılmadığını, ölkəmizin neft-qaz yataqları ilə zəngin olduğunu və azı 100 il özünü və tərəfdaşlarını təmin edə biləcəyini, dünyanın enerji təhlükəsizliyinə bundan sonra da töhfə verəcəyini söyləmişdir. Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, “hazırda Azərbaycanda ərəb şirkətləri işləyir və biz çalışacağıq ki, gələcəkdə onların sayı və iş həcmi daha da artsın”.

Prezident İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən, onun ölkəmiz üçün ağır nəticələrindən, problemin həllinə dair aparılan danışıqlardan geniş bəhs etmişdir. Dövlətimizin başçısı ƏDL-in üzvü olan ölkələrə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiklərinə görə minnətdarlığını bildirmişdir.

Azərbaycanla Misir arasında diplomatik münasibətlər qurulduğu tarixdən iki ölkə arasında həm ikitərəfli əsaslarda həm də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində sıx əməkdaşlıq davam etdirilir və daimi məsləhətləşmələr aparılır. Misir Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzünün aradan qaldırılması, işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi və qaçqınların öz doğma torpaqlarına qayıtmasını tələb edən qətnamələrin qəbul edilməsində Azərbaycanın mövqeyini birmənalı olaraq dəstəkləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iki ölkənin xalqları arasında münasibətlərin inkişafında parlamentlərarası əlaqələr xüsusi rol oynayır. Belə ki, 1997-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri Murtuz Ələsgərovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndə heyəti Beynəlxalq Parlamentlərarası İttifaqın konfransında iştirak etmək məqsədilə Qahirədə səfərdə olmuş, səfər zamanı MƏR Prezidenti H. Mübarək və Parlamentin sədri F.Sururla görüşmüş və görüşdə iki ölkənin parlamentləri arasında dostluq qrupunun yaradılmasına dair razılıq əldə olunmuşdur. 2006-cı il 28 dekabr tarixindən etibarən Misir Parlamentində Misir-Azərbaycan Parlamentlərarası dostluq qrupu fəaliyyətə başlamış və qrupa Misirdə tanınmış alim professor Dr.Əhməd Ömar Haşim rəhbərlik etmişdir. Dr.Əhməd Omar Haşim eyni zamanda Xalq Məclisinin (Parlamentin) Din və Vəqflər Komitəsinə rəhbərlik etmiş və onunla birlikdə dostluq qrupunda 3 deputat təmsil olunmuşdur.

2007-ci ilin 19-27 oktyabr tarixlərində Azərbaycan tərəfinin dövləti ilə Dr.Əhməd Ömər Haşimin başçılığı ilə Misir-Azərbaycan parlament-lərərası dostluq qrupu ölkəmizdə rəsmi səfərdə olmuşdur.

İki ölkə arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq xüsusilə qeyd olunmalıdır. Müxtəlif illər ərzində Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Naziri, Daxili İşlər Naziri misirli həmkarlarının dövləti ilə bu ölkədə səfərdə olmuş və təhlükəsizlik, habelə hüquq-mühafizə orqanları arasında əməkdaşlığın inkişaf yolları ətrafında müzakirələr aparmışlar.

İki ölkənin Xarici İşlər Nazirlikləri arasında mütəmadi siyasi məsləhətləşmələr və səfər mübadilələri həyata keçirilir.

2000-ci il 28 yanvar – 5 fevral tarixlərində Misir Ərəb Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin dövləti ilə Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirinin müavini Xələf Xələfovun başçılıq etdiyi AR XİN nümayəndə heyəti Misirdə səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı X.Xələfov Misir Ərəb Respublikasının Xarici İşlər Naziri Amr Musa, MƏR Prezidentinin siyasi məsələlər üzrə müşaviri Üsamə Əl-Baz, Təhsil Naziri Mufid Şihəb, Mədəniyyət Nazirinin müavini və bir sıra məsul şəxslərlə görüşmüşdür [5. S. 2].

2001-ci ilin 22-24 mart tarixlərində MƏR Xarici İşlər Nazirinin müavini Mehdi Fəthalla Bakıda səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı M.Fəthalla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev, Baş Nazir A. Rəsizadə, Milli Məclisin Sədri M.Ələsgərov, Xarici İşlər Naziri V.Quliyev tərəfindən qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirinin müavini Xələf Xələfovun başçılıq etdiyi XİN-in nümayəndə heyəti XİN-lər arasında siyasi məsləhətləşmələr haqqında Anlaşma Memorandumu çərçivəsində siyasi dialoqun davam etdirilməsi məqsədilə 2005-ci ilin 5-7 iyun tarixlərində Misir Ərəb Respublikasına işgüzar səfər etmişdir [4 s. 2].

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Naziri Elmar Məmmədya-rov 2005-ci ilin 15-17 oktyabr tarixlərində Misir Ərəb Respublikasına rəsmi səfər etmişdir [4. s.2]. Səfər zamanı Misir Parlamentinin Sədri Fəthi Surur, Baş Nazir Əhməd Nazıf, Xarici İşlər Naziri Əhməd Əbu Əl-Ğeyt, Beynəlxalq Əməkdaşlıq Naziri xanım Faizə Əbu Əl-Nəqə və Ərəb Dövlətləri Liqasının Baş Katibi Amr Musa ilə görüşlər keçirilmişdir. Nazir E.Məmmədya-rov Xarici İşlər üzrə Misir Şurasında və Ərəb Dövlətləri Li-

qasında çıxış etmişdir. 2005-ci ilin 16 oktyabr tarixində Azərbaycan Respublikası ilə Ərəb Dövlətləri Liqası arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır .

2006-cı ili 30 iyun tarixində Bakıda, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi ilə Misir Ərəb Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi arasında siyasi məsləhətləşmələr haqqında Anlaşma Memorandumu çərçivəsində siyasi dialoqun 5-ci raundu keçirilmişdir. AR tərəfindən Xarici İşlər Nazirinin müavini Xələf Xələfov, Misir tərəfindən isə Xarici İşlər Nazirinin müavini xanım Fatma Əl-Zəhra XİN-lərarası siyasi məsləhətləşmələrdə təmsil olunmuşdular.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq tam əminliklə demək olar ki, Azərbaycan ilə Misir arasında ikitərəfli siyasi əlaqələr hər iki dövlətin rəhbərliyinin siyasi iradəsi və qardaş xalqlar arasında tarixən formalaşmış dini və mədəni bağlara arxalanaraq yüksələn xətt üzrə inkişaf etməkdədir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi mehriban qonşuluq, digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərini rəhbər tutan, beynəlxalq qanunvericiliyin məqsəd və müddəalarına riayət edən uzaqgörən xarici siyasəti Ümumilli Liderimiz Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında yeni uğurlar əldə etməkdədir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Ə.Həsənov, “Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti”, Bakı 2005-ci il, səh. 637.
2. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin cari arxivinin materialları, qovluğun adı “Azərbaycan – Misir münasibətləri 1992, səh.2”;
3. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin cari arxivinin materialları, qovluğun adı “Azərbaycan – Misir münasibətləri 1994, səh.2”;
4. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi internet saytı, www.mfa.gov.az, Azərbaycan-Misir münasibətləri, səh.5;
5. Azərbaycan Respublikasının Misir Ərəb Respublikasındakı Səfirliyinin rəsmi internet saytı, http://www.azembassy.org/_Azerbaijan/Azerbaijan-Egypt_visits.php, Prezident səfərləri, səh.3;
6. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyinin rəsmi internet saytı, www.azertag.az, Azərbaycan Prezidentinin Misirə səfərinə dair brifinq, səh. 4.

E. Mammadzade

**POLITICAL RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN RESPUBLIC AND
EGYPT
SUMMARY**

The issues of political relations between the Republic of Azerbaijan and the Arab Republic of Egypt have been discussed in this article. The character, course and the chronology of political relations between Azerbaijan and Egypt during the period of restoration of Azerbaijan's independence was covered here. In this regard it is significant that Azerbaijan after the restoration of its independence attaches a great importance to comprehensive development of its relations and enlargement of cooperation in different fields with Arab countries.

Strengthening mutual relations in various fields with the countries of the Arab World like Egypt, being of one of the main priorities of the foreign policy of Azerbaijan, plays important role in neutralizing the anti-Azerbaijan propaganda spread by Armenian communities settled in Arab countries during the last two centuries, as well as for forming the positive image about our Republic in whole Arab World and creating the right notion and fair opinion on the Nagorno-Karabakh problem which is the most painful problem of our country.

Э. Мамедзаде

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКОЙ И АРАБСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ ЕГИПЕТ
РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматриваются вопросы политических отношений Азербайджанской Республики с Арабской Республикой Египет. Освещается характер, направления и хронология политических отношений Азербайджана с Египтом в период после приобретения Азербайджаном своей независимости. В этой связи надо особо отметить что, Азербайджан после восстановления своей независимости придает большое значение развитию всесторонних отношений и расширению сотрудничества в различных областях с арабскими странами, которые связывают исторические, религиозные и культурные корни с Азербайджаном.

Укрепление отношений в различных областях с влиятельными странами Арабского мира и в частности с Египтом, являясь одним из приоритетных направлений внешней политики Азербайджана, играет важную роль с точки зрения предотвращения антиазербайджанской пропаганды, которую ведут армяне, поселившиеся в арабских странах в последние два века. С этой точки зрения важное значение имеет формирование положительного имиджа Азербайджана и объективной картины о нагорно-карабахском конфликте.

ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА АТАБЕКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА В ТРУДАХ А.Е.КРЫМСКОГО

Парвана БАЛАГАДИРОВА

Ключевые слова: А.Е.Крымский, государства Атабеков Азербайджана, Шамсаддин Ильдениз Мухаммед Джахан Пехлеван, Кызыл Арслан

Açar sözlər: A.Y.Krımski, Azərbaycan Atabəylər dövləti, Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan

Keywords: A.E. Krımski, Azerbaijan Atabegs state, Shamsaddin Eldaniz, Muhammad Jahan Pahlavan, Kyzyl Arslan

Как известно, одним из государств возникших в результате распада Великого Сельджукского императорства было государства Атабеков, управляемое азербайджанскими атабеками. Период существования государства атабеков Азербайджана (1136-1225) является временем консолидации всех азербайджанских земель под эгидой представителей династии Ильденизидов [11. с. 93; 2. с.24].

Империя, известная в истории как Сельджукская (1038-1157), стала во второй половине XI столетия самым сильным государством в Евразии. Ее образование внесло глубокие изменения в политическую, социально-экономическую и культурную жизнь Передней Азии и Западной Европы, однако самое основное заключалось в том, что в Переднеазиатском регионе однозначна установилась гегемония тюрок, они превратились здесь, можно сказать, в единственных и безальтернативных представителей военно-политической власти [3.с. 5].

Академик А.Е.Крымский оценивая появление тюрок-сельджуков на исторической арене в странах Среднего и Ближнего Востока, отмечал, что сельджукская орда во время своего завоевательного движения на Иран далеко не проявила той беспощадной наклонности, которой впоследствии отличались монголы – все губить, все вандальски уничтожать на пути, жечь и разрушать жилища, всякие сооружения, истреблять население массами и т.п. [13. с.115]. После смерти Маликшаха и знаменитого визиря Низам ал-Мулька, начался

распад империи Сельджукидов и в результате феодальной раздробленности, со второй половины XI в., образовались Керманский сельджукский султанат (1041-1187гг.), государство Салгудилов в Фарсе (1148-1287гг.) государство Хазариспидов в Луристане (1148-1339гг.), Румский сельджукский султанат в Малой Азии (1077-1037). Но как отмечает А.Е.Крымский, для судьбы сельджукских султанов Ирака много опасным было третье крупное атабекство – Азербайджан, в северном соседстве с Ираком. Для управления Азербайджаном (где города Тебриз, Ардебиль, Марага), Араном, иракские султаны сельджукиды отправляли то того, то другого полномочного воеводу-атабека в качестве наместника [13.с.117].

Таким образом, после смерти Маликшаха начался распад империи Сельджукидов. Произошли столкновения между тремя сыновьями Маликшаха: Боркийяруком, Тапаром и Санджаром. Азербайджан достался второму сыну Маликшаха Мухаммеду Тапару.

Арабские авторы по этому поводу очень подробно описывали, что Мухаммед Тапар вступил против своего старшего сына Боркийярука (1094-1104). Мухаммеда поддержали его единокровный брат Санджар, владевший Хорасаном, и ряд видных эмиров. Хотя и в сражении у Хамадана в ноябре 1101г. и у битвы у Хоя Мухаммед Тапар был разбит, все же Боркийярук был вынужден признать его султаном Азербайджана (до реки Сефидруд), Кавказа и Сирии, где с 1104г. стала читаться хутба с именем Мухаммада Тапара [8. с.22-23; 14. с.210].

В декабре 1104г. после смерти Боркийярука Мухаммад Тапар был провозглашен султаном всей сельджукской империи (1104-1118) [8с. 22-23; 14. с210]. Под его непосредственной властью находились Западный Иран, Азербайджан, Ирак. Санджар в качестве наместника управлял Хорасаном [8 с.117]. После смерти Тапара султаном становится его 14-летний сын Махмуд (1119-1131). Опять начались междоусобные войны.

В 1130г. против султана Махмуда выступил его брат Масуд. Однако дело до войны не дошло и Масуд получил в качестве икта Азербайджан. Осенью 1130г. Масуд выступил из Гянджи овладел Тебризом. В 1131 г. султан Махмуд умер. Вновь началась борьба за верховную власть, заканчившаяся провозглашением султаном Масу-

да (1133-1152). В том же году в Азербайджане, в Гяндже произошло землетресение, во время которого часть горы Кяпаз обрушилась в реку Ахсу, в результате чего образовалась нынешнее озеро Гейгель [15. с.139].

Академик А.Е.Крымский об этом факте отмечал, что Гянджу в 1139 г. постигло сильнейшее землетресение, которое до основ разрушило большую часть города. К довершению несчастья свалилась на город от землетресения соседняя гора, преградила собой путь проточной реченке; образовалось целое озеро, из которого хлынула массой вода на место бедствия. Сколько тысяч людей, старых и малых, погибло под развалинами обрушившихся домов, того и не считать [13. с.162-163].

По сообщениям арабских летописцев, число погибших жителей Гянджи определяют или в 300 000 человек, или чуть-чуть скромнее в 230 000 [6. с.405]. Например, Имам ад-Дин ал-Исфахани -Бундари примерно 300 000, а по сообщению Ибн ал-Асира - 230 000 [6. с.405].

Гибель была так неожиданно, что ни семью самого атабека-правителя, ни многих священноглав обильного христианского населения Гянджи не удалось вывезти из города, и все они разделили общую участь. А сам атабек Кара-Сункур во время катастрофы находился в Ардебиле [13. с.162-163; 6. с.405].

Воспользовавшись этой жуткой годиною, на Гянджу хищно налетел Димитрий «царь Иверии» и, не давая себе лишнего труда разбирать, кто в Гяндже мусульманин, кто христианин, «разграбил все», - все, что осталось пощажено стихийной катастрофой. Увез он к себе и монументальный трофей своей победы. В Гяндже имелись замечательные железные ворота, сооруженные еще при шеддадидской династии в XI в. с арабской надписью «1063г.». Царь Димитрий увез эти ворота в Грузию, передал их в Гелатский монастырь под Кутаисом и прибавил к арабской надписи свою торжествующую грузинскую о привозе этого трофея. Там в монастыре гянджинские ворота сохраняются и до настоящего времени [13. с.162-163; 6. с.405].

На пост правителя Аррана и Азербайджана Кара Сункуром был назначен Чавли ал-Тогрул, а после его смерти (1146г.) командование армией взял на себя эмир Тоган-Йурек, вследствие чего «реальная

власть в султанате полностью перешла в его руки, Арран и Азербайджан теперь были его владениями икта, а султан Масуд превратился в игрушку в его руках» [15. с.140].

В 1152 г. после смерти султана Масуда, престол занял Малик Шах ибн-Махмуд. А.Е.Крымский писал: «Умер султан Масуд и умерло вместе с ним счастье сельджукского дома» [13. с.146].

Как известно возникновение государства Илденизидов связана с именем Шамседдина Ильдениза (1136-1175). Однако, А.Е.Крымский ошибочно указывал годы правления Ильдениза. Автор датирует годы правления Ильдениза 1140-1172 годами [13. с.147-148]. А.Е.Крымский характеризовал Ильдениза как человека одаренного и умом, и военными талантами.

По мнению З.М.Бунятова, большинство средневековых источников доставляют лишь скудные сведения о молодых годах Шамсадина Илдениза, причем их сообщения повторяют друг друга. Только более поздние авторы – Мирхонд (1433-1498) в «Раудат ас-Сафа» и его внук Хондемир (1475-1536) в «Хабиб ас-сийар» сохранили некоторые подробности о юности Илдениза [8. с.50].

По Мирхонду сведения историки сообщают, что в древние времена в стране кыпчаков был такой обычай: если какой-либо купец покупал сразу 40 рабов, продававший брал с него деньги только за 39, а сороковой отдавался бесплатно. Так вот во времена правления султана Махмуда (1118-1131) один торговец, продав 39 рабов, за сорокового, которым оказался грубый и некрасивый Ильдениз, денег не взял. Купец, посадив рабов на телеги, повез их в Ирак. Время было жаркое, поэтому караван двигался только по ночам [8. с.50]. Ильдениз был самым младшим из купленных рабов. В пути он трижды сонным свалился с телеги. Два раза его подбирали, а на третий раз купец приказал бросить его на дороге, тем более, что денег за него он не платил. Когда утром Ильдениз проснулся, каравана и след простыл. К большому удивлению купца он к вечеру догнал его [8. с.51].

В Ираке, по рассказу Мирхонда, этих рабов у купца приобрел везир султана Абу Хамид Али ибн Ахмад ас-Сумайрами. Однако от Илдениза он отказался. Илдениз заплакал и стал упрививать везира

взять ешго. Везир согласился, и вскоре Илдениз своей растопностью и смышленностью завоевал внимание своего господина [8. с.51].

В сороковых годах XII в. султан Масуд послал Ильдегиза управлять Азербайджаном, Арменией и Арраном, и это область сделалось наследственным атабекством династии - сперва уделом самого Ильдегиза (1140-1172), потом его детей и внуков [13. с.147-148].

Как утверждал А.Е.Крымский, эта атабекская династия Азербайджана взяла в свои руки и стала распоряжаться в султанском мидийском Ираке почти так же свободно, как и в своем атабекском Азербайджане [13. с.148-149].

В азербайджанской историографии это мнение А.Е.Крымского подтвеждал З.М.Бунятов. Ученый отмечал, что атабек Шамсаддин Ильдениз подчинил своей власти огромную территорию, простирающуюся от Кавказских гор до Персидского залива. Территория владений Ильдениза «протянул ась от ворот Тифлиса до Мекрана. Он владел Азербайджаном, Арраном, Ширваном, Джибалом, Хамаданом, Гилянном, Исфаганом, и Реем». Вассалами Илдениза, чеканившими монеты с его именем и упоминавшими его в хутбе (после имен халифа и султана), были атабеки Мосула, Кермана, Фарса, владельцы Ширвана, Хузистана, Хилата, Арзан ар-Рума и Мараги. З.М.Бунятов отмечал, что Атабек Ильдениз был истинным властителем. Он отдавал приказы, раздавал земли в качестве икта и распоряжался сокровищами государства, а султан Арслан-шах ибн Тогрул был только властителем по названию [8. с.58].

Академик А.Е.Крымский в работе неправильно датировал год смерти Шамсаддин Ильдениза 1172 годом. Точная дата его смерти - 1175 год.

З.М.Бунятов писал: «Великий атабек Шамсаддин Ильдениз умер через месяц после своей жены в месяце раби II 571г.х. (19.X – 16.XI.1175). Это – наиболее точная дата его смерти, она основана на данных Равади, принадлежавшего к официальным дворцовым кругам. Раванди пишет, что султан Арслан-шах умер в середине джумада II 571г.х. (17.XII.1175 – 14.I.1176), а ал-Хусайни подтверждает это. Он пишет, что султан умер через два месяца после смерти атабека Ильдениза» [8. с.71].

В 1176г. умер Арслан-шах и, хотя официально султаном был объявлен сын Арслан-шаха 7-летний Тогрул III, вся власть была полностью сосредоточена в руках Джахан Пехлевана (1175 - 1187).

А.Е.Крымский утверждал, что по имени Мухаммеда Пехлевана «вся эта династия азербайджанских атабеков Ильдегизидов часто называется Пехлеванидами» [12. с.4; 13. с.148].

Атабек Джахан Пехлеван благодаря административным способностям и жестокой требовательности укрепил во всех звеньях государственного управления определенный порядок. В течение десяти лет правления атабека государство не было подвержено никаким вторжениям извне. Именно в его правление грузины заключили с ним мир, приняв его требования.

По З.М.Буниятову, государство Хорезмшахов, центром которого был Хорезм и его столица Гургандж (Джурджанийа), первоначально было вассальное владение сельджукской державы, не только смогло добиться независимости и самостоятельности, но и стало едва ли не самым могущественным в средней Азии и Северном Иране и в последнее десятилетие своего существования, включало территории Маверанахра, Хорасана, Мазандарана, Кермана, Персидского Ирака, Азербайджана, Синджистана, Газны и др. стран и областей [9. с.1].

Между атабеком и хорезмшахом Текишем (1172-1200) установились дружественные отношения [12. с.4; 13. с.77; 1. с.314]. Академик В.В.Бартольд писал, что Текеш (тюрское произношение) б. Иль-Арслан, правитель Хорезма из четвертой и самой блестящей династии хорезмшахов перед воцарением был наместником Дженда на нижнем течении Сыр-Дарьи; ему пришлось бороться за престол со своим младшим братом Султан-шахом, причем сперва Текеша, а потом Султан-шаха поддерживали кара-китаи. В конце концов Борьба за Хорезм окончилась в пользу Текеша [7. с.530].

Хорезмшах прислал атабеку письмо, в котором «заверял его в дружбу и искренности. На протяжении жизни атабека между ним и хорезмшахом поддерживались отношения дружбы и согласия» [8. с.50].

Хорзмшах Текиш поддерживал хорошие отношения и с преемниками атабека Джахан Пехлевана атабеком Кызыл Арсланом (1186

- 1191) [8. с.51]. Джахан Пехлеван перенес столицу из Нахичевана в Хамадан [15. с.222].

Крупным успехом Джахан Пехлевана явилось присоединение Тебриза к его владениям. Тебриз был в руках Аксунгуридов [1. с.314]. Он передал Тебриз своему брату Кызыл Арслану в качестве икта. Кызыл Арслан также был атабеком сыновей Джахан Пехлевана - Абу Бекра и Узбека. Тебриз превратился в политический и экономический центр Азербайджан.

Ибн ал-Асир оценивая положительную характеристику Джахан Пехлевану писал: «Он был властителем Ирака, Азербайджана, Аррана, ал-Джибала, Рея, Исфагана, Хамадана и др. областей. Это был человек хорошего нрава, правосудный, мудрый правитель, обладавший терпением. В дни его правления подвластные ему страны, жили в мире, а подданные – в спокойствии» [10. с.82].

Джахан Пехлеван управлял самодержавно: он не считался даже с малолетним султаном Тогрулом III. Основным итогом правления Джахан Пехлевана было дальнейшее укрепление внешнеполитических позиций государства Ильденизидов. Однако внутреннее положение во владениях атабека к концу его правления оказалось сложным: впоследствии выяснилось, что не все меры, предпринятые Джахан Пехлеваном, содействовали укреплению центральной власти [8. с.82].

А.Е. Крымский подтверждая этот факт писал, что преемник Пехлевана, его брат Кызыл Арслан (1186-1191), не довольствуясь званием атабека, отнял всякую власть у последнего Иракского султана-сельджука Тогрул III (1177-1194) и, вместо него, сам принял от халифа титул султана (1191) [12. с.5].

Далее академик А.Е.Крымский писал: «атабек – пехлеванид азербайджанский Кызыл Арслан совершенно ослабил Тогрула III. Текеш без особого труда победил и лишил его престола и жизни (1194) и захватил Персидский Ирак» [12. с.13].

Кызыл Арслан не только сохранил территорию государства созданное его братом, но за счет Шемахи и прилегающих областей увеличил его [5, 77; 4, 114; 16, 36]. Однако как отмечал А.Е.Крымский насладиться султанским титулом Кызыл Арслану не пришлось: он был зарезан, - вероятно, ассасинами...» [12. с.5; 13. с.149-150].

З.М.Бунятов же отмечает, что против Кызыл Арслана был составлен заговор и он был убит в своей постели. Одни авторы пишут, что Кызыл Арслан был задушен спящим, когда его телохранители разошлись, оставив его одного, и что убийцей был один из его гвардейцев. В других источниках говорится, что убийцей Кызыл Арслана была его жена Инандж хатун. Сообщается также, что он был не задушен, а умер от 15 ножевых ран. Он также считает вполне вероятным и факт убийства Кызыл Арслана исмаилитами [8. с.94].

Как отмечал А.Е.Крымский, при преемниках султана-пехлеванида Кызыл Арслана (их было два) (Абу Бекр и Узбек – Б.П.), последние представители династии Пехлеванидов, успели сделаться такими же ничтожными игрушками в руках своих рабов, какими некогда были главные сельджукиды в руках атабека Ильдегиза и его сына Пехлевана. Ослабевшие пехлеваниды (Абу Бекр и Узбек – Б.П.) просуществовали до монгольской эпохи [12. с. 6-7].

В 1225-м году Хорезмшах Джалаледдин покончил с династией азербайджанских Пехлеванидов и сам утвердился в Азербайджане. Государство Атабеков прекратило свое существование.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild , Bakı: Elm, 2007, 608 s.
2. Mahmudov Y. M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, 140 s.
3. Ахундова Н.Ч. Тюрки в системе государственного управления арабского халифата (XVIII в. – середина X вв.). Баку: Эл, 2004, 373 с.
4. Ашурбейли С. Очерк истории средневекового Баку (VIII – нач. XIX вв.). Баку, изд – во Академии Наук Аз ССР, 1964, 336 с.
5. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира Баку: Наука, 1925, с. 77
6. Бартольд В.В. Работы по исторической географии. Т. 3. Москва: Наука, 1965, 711 с.
7. Бартольд В.В. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. Соч. Т. 2, Ч. 2. Москва: Наука, 1964, 657 с.
8. Бунятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана. / Бунятов З. М. Избранные сочинения в трех тома, Т. 2. Баку: Элм, 1999, 276 с.
9. Бунятов З.М. Государство Хорезмшахов –Ануштегинидов 1097 – 1231. Москва: Наука, 1986, 376 с.
10. Ибн ал-Асир, Тарих ал-Камиль. («Полный свод истории»). Баку: Элм, 1940, 82 с.

11. Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 148 с.
12. Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишской теософии. Ч.2 От разложения сельджукского царства до монголов, Москва: Типография Красного календаря, 1912, 261 с.
13. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку: Элм, 1981, 487 с.
14. Садр ад-Дин Али Ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат ас-Селджукийя. Москва: Главная редакция восточной литературы, 273 с.
15. Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа, Баку: Элм, 1990, 304 с.
16. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. Баку: Издательство академии наук Азерб. СССР, 1959, с. 35-79

P. Balaqədirova

**A.E. KRIMSKININ ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏR
DÖVLƏTİNİN TARİXİ
XÜLASƏ**

Orta əsrlərdə Azərbaycanda yaranmış feodal dövlətlərdən biri Azərbaycan Atabəylər dövlətidir. «A.Y.Krımskinin əsərlərində Azərbaycan Atabəylər dövlətinin tarixi» adlı məqalə, A.Y.Krımskinin əsərlərinin Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq tədqiq olunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin tarixi haqqında A.Y.Krımskinin fikirləri araşdırılır.

P. Balagadirova

**THE HISTORY OF AZERBAIJAN ATABEY STATE IN A.E.KRIMSKY'S
WORKS
SUMMARY**

The Azerbaijan Atabegs state is one of the feudal states, which is formed in the Middle Ages. The article « The history of Azerbaijan Atabeg state in A.E.Krimsky's works» takes a promoot importance among A.E.Krimsky's scientific works, which is demed to be vital for reearching in the Azerbaijan historiography for the first time. In the article the history of Azerbaijan Atabegs state studied on the base of A.E.Krymsky's scientific works.

QRIZ ETNOSU HAQQINDA

Nəzirə ŞALBUZOVA

Açar sözlər: Albaniya, Şahdağ etnik qrupu, qızlılar

Ключевое слово: Албания, Шахдаг этническая группа, грыз

Key words: Albania, The ethnic group Shahdagh, griz

Hər bir etnik qrupun tarixinin tədqiq və öyrənilməsi elmi və mədəni mahiyyət daşıyır. Azərbaycanın ən başlıca sərvətlərindən biri bu ölkədə ayrı-ayrı müxtəlif dillərə etiqad edən müxtəlif xalqların, insanların birgə dostluq və qardaşlıq şəraitində yaşamasıdır. Azərbaycanda yaşayan etnosların bəziləri aborigen tayfalar olsa da, digərləri burada XIX əsrdən məskunlaşmağa başlamışlar. Strabonun "Coğrafiya" əsərindən də məlum olmuşdur ki, Azərbaycan Albaniyasında 26 alban tayfası yaşayır və həmin tayfalar öz dillərində danışirlar.

Quba rayonu ərazisində Şahdağ, Babadağ, Tufandağ ətləklərində yerləşən kəndlər və xınalıq, qız, buduq kimi etnik qruplar da Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi kimi uzun tarixi bir dövr keçmişdir. Bu etnosların hər biri, o cümlədən qızlar Azərbaycanın qədim dövləti olan Azərbaycan Albaniyasının aborigen tayfalarından biri olmuşlar. Aborigen – ölkənin ilk yerli sakinlərinə verilən addır. Say etibarı ilə az olsalar da, bu kəndlərin hərəsinin əhalisi ayrı-ayrılıqda bir etnik qrupdur. Plininin məlumatına görə Alban tayfası Kür çayının hər iki sahilində məskunlaşmışdır. Mahmud İsmayıl da antik müəlliflərə istinad edərək yazmışdır ki, “Albanların məskunlaşdığı yerlər Xəzər dənizinin günbatana daxil olan ərazilərində, təxminən Dərbəndə qədər, yaxud ondan bir qədər şimala doğru uzanırdı” [4. s.29]. Əcdadları albanlar olan qızların özünəməxsus dilləri, adətləri, mədəniyyətləri mövcuddur. Azərbaycan tarixində qədim izləri olan qızların etnik tarixinə, qədim inanclarına, ailə məişətinə, adət və ənənələrinə nəzər saldıqda, həqiqətən də bu etnosun tarixinin ta qədimlərə gedib çıxdığını görə bilərik.

Şahdağ xalqlarına daxil olan etnik qruplardan biri olan qızlar Azərbaycan Respublikasının şimal-şərq hissəsində məskunlaşmışlar. Böyük

Qafqazın Şahdağ platosu boyunca məskən saldıqları üçün "Şahdağ etnik qrupu" adlandırılırlar. Qız etnik qrupu haqqında Sovet hakimiyyətinə qədər məlumat verilməmişdir. Hal-hazırda isə qızlar Şahdağ etnik qrupu daxilində araşdırılsa da, ayrıca olaraq tədqiq edilməmiş bir mövzudur. Məlumdur ki, hər bir etnosun özünəməxsus, fərqli xüsusiyyətləri vardır. Həmin xüsusiyyətlər əlbəttə ki, onların mədəniyyətlərində, adət-ənənələrində, baxışlarında, inanc və etiqadlarında, həyat tərzlərində özünü göstərir. Bu etnosların məskən saldıqları kəndlərin adları da onların etnik adları ilə əlaqəlidir. Tarixi - etnoqrafik ədəbiyyatda xınalıqlar, qızlar, buduqlar, həmçinin qız etnosuna daxil edilən haput, cek, yergüc, əliklər adları da bu cür yaranmışdır. Məsələn qızlar, buduqlar, yergüclər, ceklilər, əliklilər, haputlular, xınalıqlılar müvafiq olaraq eyni adlı kəndlərdə Buduq, Cek, Əlik, Haput, Xınalıq, Qız və Yergüc kəndlərində məskunlaşdıqları üçün kəndlərin adları ilə xalqların adı eynilik təşkil edir. Şahdağ qrupu kimi fərqləndirilən Azərbaycanın milli etnik nümayəndələri kimi adlandırılan xalqlar daha çox Azərbaycanın Şimal zonasında Quba, Xaçmaz və İsmayılı rayonlarında məskunlaşmışlar. İsmayılıda yerləşməsi təbii ki, coğrafi yaxınlığın olması ilə əlaqəlidir. Bundan əlavə bu etnik qruplar digər rayonlarda da toplaşmışdır.

Qubadan Arana köçən qızlılar əsasən Xaçmazda oba salmış və bu obaları da öz adları ilə, yəni el içində seçilən, hörməti olan bir kəsin adı ilə bağlı adlandırmışlar. Qız dilində də kəndə oba deyirdilər. Bu da təsadüfi deyildir ki, Xaçmaz rayonunda qızlıların yaşadığı kəndlərin çoxu oba komponenti ilə ifadə olunur. Məs. Hacıəhmədoba, Əhmədoba, Uzunoba, Hacıqurbanoba, Şərif oba və s. misal göstərmək olar.

Həmçinin Şıxbala Qızlı qız soyları haqqında da geniş məlumat vermiş, həmin soyların adlarını qədim Azərbaycan Albaniyasında olan mifonim, toponim və etnonimlərlə bağlamışdır. Qızların 12 soyunun adını qeyd edən müəllif, hər bir soyun mənasını və açıqlamasını verməyə çalışmışdır [7. s.10].

Şahmurad Qızlı qeyd edir ki: "Dialektlərə bölünməyən, öz ana dilində danışan qızlar iki əsas bölgədə yaşayırlar. Bunlardan biri köhnə məskən sayılan Qız kəndində qalıb yaşayan qızlar - bunlara dağda qalanlar da deyirlər, ikinci qismi isə təxminən XVII əsrin ortalarından başlayaraq Aranın müskür-hissəsinə köçüb müxtəlif yerlərdə məskən salan

qızlardır [6. s.6]. Dağlıq ərazidə yaşayan qızlar əsasən maldarlıqla məşğul olurlar. Bu da qızların məskunlaşdığı ərazinin xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Arana köçən qızlar isə hal-hazırda təsərrüfatın demək olar ki, bütün sahələrində çalışırlar. Dağlıq və aran ərazidə yaşayan qızların xüsusiyyətləri, xasiyyətləri və bəzi adətləri arasında müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, Arana köçən qızlar qısa müddət ərzində yerli şəraitə, eləcə də ətraf ərazilərdə yaşayan xalqlara uyğunlaşmışlar. Bu da öz növbəsində müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Qız kəndində qalan qızlar öz dillərində danışirlar, lakin arana köçmüş qızlar arasında bu dildə az danışılır. Bu da əlbəttə ki, dilin unudulmasına səbəb olan əsas faktorlardan biri hesab olunur. Burada belə bir sual oluna bilər ki nə üçün qızlar dağlıq zonanadan arana köçmüşdür. Bunun bir səbəbi kimi əhalinin sayının artması və mal-qaranın tövlə şəraitində saxlanılmasının mümkün olmaması, eləcə də yaylaq ərazilərə ehtiyac duyulması, həmçinin otlaq sahələrinə olan ehtiyac ilə bağlıdır. Lakin digər fərziyyələrə görə İkinci Dünya müharibəsinin əvvəllərində, almanlar Şimali Qafqaza gəlib çatanda Mozdok ətrafında gedən döyüşlərdəki topların səsi Qızı kimi gəlib çatırmış. Bu isə uşaqlarda, qadınlarda bərk narahatlıq yaradırmış. Ona görə də, müharibə illərində onlarla qız ailəsi kəndi tərk edərək, Qubaya, Xaçmaza, İsmayılıya köçüb. Qeyd edək ki, Xaçmaz iqlim şəraitinə görə maldar əhalinin yaşaması üçün daha əlverişli bir rayondur.

Şahmurad Qızlı “Qız və Qızlılar” adlı kitabında Xaçmaz-Xudat bölgələrində dağdan köçüb məskən salınmış 26 kəndin mövcudluğunu qeyd etmiş və bu kəndlərin “Xəzri Qız”, “Qiblə Qız” adları ilə iki qrupa ayrıldığını göstərmişdir. [6. s.10]. Həmçinin kitabda onların hər birinin adını çəkməklə yanaşı, hal-hazırda mövcud olmayan kəndlərin də siyahısını vermişdir.

Tədqiqatçılar albanları Qafqazdilli və Dağıstandilli olmaqla qruplaşdırmışlar. Q.Qeybullayev indiki udinləri, ləzgiləri, avarları, saxurları, xınalıqları, qızları Dağıstandilli tayfaların əcdadları olduğu qənaətinədir [3. s.17]. Müəllif bu tayfaların adlarını çəkməklə yanaşı, həmçinin onların əvvəlki adlarını və mənşələrini də sadalayıb. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, burada türkmənşəli kiçik xalqlar da mövcud idi. Alban, abant, aran, qarqar, qutar, maskut, satak şaman, şarvar, şirak və s. türkmənşəli tayfalar idilər.

Qrızlılardan bəhs edərkən, əlbəttə ki hər kəsi düşündürən əsas məqamlardan biri də qrız etnik qrupunun daha öncə hansı adla tanınmasıdır. Araşdırmalarımız nəticəsində müxtəlif müəlliflərin kitablarından eyni bir adın və soyun olduğu məlum oldu. Qiyasəddin Qeybullayev “Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair” adlı kitabında gürcü tarixindəki qeydlərdən sitat gətirərək qrızlıların “her” tayfasının əcdadları olduğunu göstərmişdir. “Madam ki, Kambisena Alban əyalətidir onda orada yaşayan her tayfası da Alban tayfalarından olmuşdur. Həqiqətdə də Gürcü tarixində deyilir ki, sərhədyanı alban tayfalardan biri her idi. İndiyənədək bu tayfanın etnik mənsubiyyəti məlum deyildi. Araşdırmalarımız da onların indiki qrızların və haputların ulu əcdadları olduğunu göstərmişdir. Ona görə ki, bu azsaylı Dağıstandilli xalq indi də özünü her adlandırır. [2. s.61].

Q.Qeybullayev qrızların əcdadlarının Hərpə adlı şəhərdən gəlmə olduqlarını qeyd edib. “Həmin Hərpə şəhəri gürcü mənbələrinə görə Alazanla İori çayının qovuşduğu yerdə mövcud olmuş Haranta və Harnabuc adlı şəhərlərin adları ilə müqayisə etmək olar” [2. s.62].

Qəmərsah Cavadova görə isə qrızlar öz kəndlərini “qqrərez”, öz dillərini isə “qqrəzar” (qrızlılar), xınalıqlar isə onları “xoddad” (xoddut) adlandırırlar. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi məzmunu xınalıqların özlərinə də məlum deyil və bu etnonim “xodd yeri” mənasını daşıyır. Buduqlular isə qrızlıları “qerad /qerez” adlandırırlar ki, bu da “herlərin / qrezlərin yeri” deməkdir [1. s.180].

Diqqət etdikdə görürük ki, Xınalıq, Qrız, Haput, Buduq toponimləri erkən orta əsrlərdə mövcud olan alban əyalətlərinin və şəhərlərinin adlarını əks etdirir. Deməli Şahdağ ətrafında yaşayan qrız, hapıt, xınalıq kimi etnoslar Qafqaz Albaniyasının şimal-qərbində məskunlaşan hər və qat tayfalarının varisləridir.

Digər maraqlı məqam isə hər bir xalqın özünə verdiyi adın mənasıdır. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar bununla həmin xalqın mənsubiyyətini də müəyyənləşdirməyin mümkün olduğu qənaətidədir. “Qrız” sözü haqqında da müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Şıxbala Qrızlı Qrız sözündəki “Q” elementini əsas götürərək mənasının yüksəklik, ucalıq, hündürlük, açıqlıq olduğunu, rıts komponentinin isə mənasının hamar, cila mənasını verdiyini bildirmişdir. Müəllif Rıts sözünün izahına qrız dilində işlədilən ifadələrlə aydınlıq gətirməyə çalışmış, cilalanmış daş - rıtsə xud, cilalan-

mış taxta- ritse təxtə kimi nümunələri misal göstərmişdir. Allah - Qog, Qafqaz, Qurqut, Qazbek sözlərindəki “Q” elementinin həmin ucalıq, yüksəkliklə bağlı olduğunu güman edən müəllif, Qazbek zirvəsinin adındakı “Q” yüksəklik, “bek” isə “bəy” – ata mənasını verdiyini göstərmişdir. [7. s.7]. Bu arada isə Şahmurad Qızıllı ərəb dilində cəsür, dəyanətli mənasında işlənən “Karis” sözünün sonradan fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq “Qrız” sözü kimi tələffüz olunduğunu qeyd etmişdir [6. s.15].

Qrız dili İber-Qafqaz dilləri ailəsinin Şahdağ qrupuna aiddir. Qrızların xüsusi əlifbası yoxdur, demək olar ki, tarix və dil atadan oğula ötürülür. Müəyyən şivələr və ləhcələrə görə fərqlənir. Qrız dilinə ən yaxın dil isə Buduq dili hesab olunur. Adətən qrızlılar ilə cək və haputlar arasında müəyyən fərqlər olsa da, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən eyni bir xalq kimi nəzərə alınıblar. Həmçinin Qrız dilinə yaxın dillərdə Cek, Əlik, Haput və Yergüc kəndlərində də danışılır. Müəyyən fərqlərə baxmayaraq bu xalqlar bir-birinin dilini başa düşürlər. Yerli əhalinin dediklərinə əsasən bu dillərdə say sistemi və qohumluq bildirən sözlər demək olar ki eynidir. Bəzi müəlliflər haqlı olaraq qrız dilini mürəkkəb, həm də öyrənilməsi çətin olan bir dil kimi qeyd ediblər. Şimal bölgəsinə xas olan boğazın qırtlaq nahiyyəsində danışılması bu dildə də mövcuddur. Bu da bəzi sözlərin düzgün tələffüzündə əlbəttə ki, maneə törədir. Hər hansı bir səsin yanlış tələffüzü sözün mənasının dəyişməsinə səbəb olur. Bu dilin mürəkkəbliyinin əsas göstəricisi kimi, cins kateqoriyasının 3 növdə olmasını, hörmət əlamətini və ya sözlərin cəmlənməsini, hallanmasında bəzən kökün, bəzən isə sonluğun dəyişməsini, görə bilərik. Hətta bəzi fellərin 15 variantda işlənməsi dilin leksikasının rəngarəngliyini göstərən amillərdəndir.

Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar ilə azərbaycanlılara xas ola müəyyən adətlər eynilik təşkil etsə də, əsasən ailə-məişət, mərasim və ayinlər sistemində özlərinəməxsus spesifik xüsusiyyətlər hələ də qorunub saxlanılıb. Digər Şahdağ etnik qrupları kimi, qrızlarda da endoqam nikahlara - öz qohumundan, tayfasından, ictimai qrupu içərisindən evlənmək adəti mövcud olmuşdur. Hal-hazırda da bu cür evlənmə adəti üstünlük təşkil etsə də, qədim zamanlarda olduğu kimi yolverilməz deyil. Mərasimlərin bəziləri öz forma və məzmununu müəyyən qədər dəyişsə də, bu günə qədər yaşamaqdadır. Toy, yas, nişan, tərəkə təhsib, mürvət və s. kimi mərasimlər bu gün də özünəməxsus şəkildə keçirilir. Qrızlarda toylarda at

çapmaq, nişan vurmaq, pəhləvan güləşdirmək, turna-turna oyununu keçirmək kimi adətlər mövcud olmuşdur. Bununla da unudulmaz toylar keçirilər, 3 gün 3 gecə və ya 7 gün 7 gecə davam edilərdi.

Qızlarda yas məraimləri də özünəməxsus şəkildə keçirilmiş, yas evində üç gün yemək bişirilmədiyinə görə kənd camaatı üç gün ərzində yas evinə xörək aparardı. İlk cümədən sonra isə qırxıncı günə qədər hər həftə mərhumun yaxın qohumları öz adına cümə verər, bununla da ev yiyəsinə yük düşməzdi.

Hər bir xalqın mənəvi mədəniyyətini təşkil edən müqəddəs yerlər, ocaqlar, pirlər, ziyarətgahlar Şahdağ etnik qruplarının həyat tərzində, mənəvi mədəniyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şahdağ kəndlərindəki pirlərdə də bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi İslamdan öncəki inancların izləri özünü açıq-aşkar biruzə verir. Eyni zamanda bu pir inancları islami düşüncə tərzinə də uyğunlaşdırılmışdır. [5. s.24].

Qız, Haput, Xınalıq, Buduq, eləcə də Xaçmazın kəndləri müxtəlif pirlər, ziyarətgahlarla zəngindir. Qızlarda pirə, övliyalara iman çox güclü olmuşdur.

Təsərrüfat həyatına gəldikdə isə qızlar, eləcə də digər Şahdağ xalqlarının hamısı tarixən maldarlıqla, əsasən də qoyunçuluqla məşğul olmuşlar. Bu da onların yerləşdiyi ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, mühiti ilə əlaqədardır. Təbii ki, qoyunçuluqla yanaşı atçılıq, iri buynuzlu mal-qara da əhalinin əsas məşğuliyyətində yer almışdır. At və öküz nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Buna görə də qızlara “öküzə minən qızlar” da demişlər. Qızda at qəbrinin olması haqqında da mənbələrdə məlumat vardır. Həmin at qəbri hal-hazırda Qız kəndinin qəbristanlığında mövcuddur. Sahibini üç dəfə həc ziyarətinə Məkkəyə aparıb gətirmiş olan bu atı, öləndən sonra sahibi kəfənləyib basdırmışdır.

Bununla yanaşı dəmyə əkinçiliklə məşğul olmuşlar, xüsusən də arpa, buğda, covdar, taxıl kimi bitkilər əkməşlər. Qızların da qeyd etdiyi kimi burada “silsil” qara uzun xüsusi buğda növü bitir. Silsil deyilən buğda növündən çörək bişirilir, eləcə də yeməkdə də istifadə olunur.

Dağda yetişən “sil-sil” buğdanın adı da qız dilindədir. “Sil” qız dilində diş deməkdir. Sünbüldə dənələr diş-diş düzüldüyü üçün ona bu adı qoymuşlar. Çox güman ki, bu növ buğdanı Qızlar özləri kəşf etmiş və məişətə daxil etmişlər [6. s.15-16].

Xalça və palaz toxunması kimi sənətlər burada xüsusilə inkişaf etmiş, mafrac, heybə, palaz, corab, xonçalı xurcun, sumaq toxumaqda məhİR olmuşlar. Qırızda ən məşhur isə “səlim ağacı”, “qoşa qollar” çeşmili xalça növləri olmuşdur.

Maldarlıqla məşğul olduqları üçün isə yemək növlərində ətdən daha çox istifadə edilir. Əsas yemək növləri isə qaxac ətdən və paxladan hazırlanmış “curbur”, “cirim”, soyutma ət -“birqan”, kümbə və s. yemək növüdür. Mal və ya qoyun soyulur, təmizlənilir, duzlanıb qurudulur daha sonra isə qış tədarükü kimi saxlanılır, yemək bişirdikcə isə istifadə edilir.

Bu məqalə qırızlar haqqında ümumi məlumat xarakteri daşıyır. Azsaylı xalqların, etnik qrupların öyrənilməsi həm elmi, həm də siyasi əhəmiyyət daşıdığı üçün geniş şəkildə öyrənilməsinə hər zaman ehtiyac vardır. Bütün bu araşdırmalara baxmayaraq, Şahdağ etnik qrupuna daxil olan xalqlar arasında qırızlının mənşəyi, adət-ənənələri, maddi və mənəvi mədəniyyətləri tarixi-etnoqrafik cəhətdən tam olaraq araşdırılmamışdır. Buna görə də tarixçilər və ədəbiyyatçılardan başqa bu etnos haqqında məlumatı olan ixtisasçılar azlıq təşkil edir. Qədim mənbələrdə də qırızlının haputların, ceklilərin və yergüclülərin tərkibində verilməsi, qırızlının ayrıca etnik qrup kimi qeyd edilməməsi bu etnosun geniş miqyasda tanınmamasına səbəb olmuşdur.

Şahdağ etnik qrupuna daxil olan bütün etnoslar Birinci və İkinci dünya müharibələrində, həmçinin Qarabağ müharibəsində iştirak etmiş, müharibənin digər iştirakçıları kimi onlar da vətənin azadlığı uğrunda canlarını fəda etmiş, ağır itkilər vermişlər.

Azərbaycan türkləri ilə bərabər yaşayan adlarını çəkdiyimiz həmin etnoslar öz etnik adlarını və spesifikliyini qorumaqla yanaşı, özlərini hər zaman vahid Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi hesab ediblər.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Q.C.Cavadov. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (tarix və müasirlik). Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2000, 440 s.
2. Q.Qeybullayev. “Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair”. Bakı: Elm. 1994. 102 s.
3. Q.Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin tarixindən, Bakı, Azərnəşr. 1994. 248 s.
4. Mahmud İsmayıl “Azərbaycan tarixi”, Bakı, Azərnəşr, 1997, 320 s.
5. Paşayeva Məhəbbət. Azərbaycanın qədim diyarı Xınalıq. Azərnəşr, Bakı 2006, 60 s.
6. Şahmurad Qırızlı (Rəşidov), “Qırız və qırızlılar”, “Araz” nəşriyyatı, 1996, 37 s.
7. Şıxbala Qırızlı “Qırızlar və qırız dili”, B.:Mars-Print, 2002, 138 s.

N.Şalbuzova

ABOUT GRYZ ETHNICITY

SUMMARY

Gryz people which concerned to Shahdagh group live on the north-east part of Azerbaijan Republic. Because of the living at the Sahdagh plato they have called “Shahdagh ethnic group”. Here concerned to study not only characteristic customs of gryz ethnos, but also to research the role of gryz ethnos at the place in the cultural scene of Azerbaijan.

To study of the characteristic customs, national worhsip custom, ethnic history of gryz which live in Azerbaijan is an important for the research of multicultural customs of Azerbaijan.

Н.Шалбузова

ГРЫЗСКИЙ ЭТНОС

РЕЗЮМЕ

Грызский этнос, входящий в состав народов группы Шахдаг, проживает на северо–востоке Азербайджана. По причине проживания этого этноса на Шахдагском плато, он относится к Шахдагской этнической группе. В статье рассматривается обычаи gryзского этноса, их роль в культуре Азербайджана. Тщательное изучение народных верований, истории и обычаев gryзского этноса имеет важное значение для исследования мультикультуралистских отношений в Азербайджане.

“ƏRƏB DÜNYASI” ANLAYIŞININ BAŞLICA NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ MÖVCUD REALLIQLAR

Hafiz NAMAZOV

Açar sözlər: “Ərəb dünyası”, ərəb maarifçiliyi anlayışı, “Ərəbçilik”(Ərəbizm), “ərəb milləti” anlayışı

Keywords: “Arabian world”, “Arabian Enlightenment”, “Arabism”, “Arabian Nation Ideology”

Ключевые слова: “Арабский Мир”, “Идеология Арабского Просвещения”, “Арабизм”, “Арабская нация”

"Ərəb dünyası" anlayışına müxtəlif mövqelərdən baxmaq olar. Üstün millət nöqteyi-nəzərindən "ərəb dünyası" 21 müstəqil ölkəni özündə birləşdirir və onun nümayəndələri özlərini bir millətə məxsus olduqlarını qəbul edirlər [1. s.6]. Dünyada sayları təxminən 354.503 milyon nəfərdir. Əgər "ərəb dünyasına" özünüdərk nöqteyi nəzərindən baxılsa-onda bu anlayış dilin və tarixin ümumiliyi ilə məhdudlaşmış olur.

XX əsrin başlanğıcında ərəb dünyası müxtəlif dərəcədə qərbi avropa dövlətlərindən və Osmanlı imperiyasından müstəmləkə asılılığında olan son dərəcə geridə qalmış aqrar ölkələrdən ibarət idi. Ayrı-ayrı ərəb ölkələrinin bir-birindən fərqliliyi yalnız geriliyin hansı dərəcədə olması ilə ölçülürdü. Bu ölkələrdə əsas üstünlüyü quldarlıq istehsal münasibətləri qalıqlarını özündə saxlamış olan feodal cəmiyyəti tuturdu. Burada meydana çıxmış sənaye müəssisələri kənd təsərrüfatı xammalının ilkin emalı üçün və müstəmləkə qoşunlarının ehtiyaclarının xidməti üçün nəzərdə tutulurdu. Onlar əksər hallarda xarici kapitala məxsus idilər [2. s.111]. Ərəb milli burjuaziyası və iqtisadiyyatda kapitalist münasibətlərinin elementləri yalnız təzə-təzə formalaşmağa başlamışdı.

XX yüzillikdə üç vacib hadisə ərəb ölkələrinin hər birinin həm ictimai-siyasi, həm də iqtisadi inkişafına böyük təsir göstərmişdi: Birinci dünya müharibəsi və onun nəticələri; İkinci dünya müharibəsi və onun nəticələri; dövlət müstəqilliyinə nail olunması.

Müstəqillik illəri ərzində ərəb ölkələri inkişafın müxtəlif modellərindən, metodlarından və yanaşmalarından istifadə edərək onları tez-tez dəyişdirirdilər.

Ərəb dünyası müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində çox mühüm rol oynayır ki, bu da iqtisadi, siyasi, sosial və dini xarakterli bir sıra amillərlə əlaqəlidir. Dünya təsərrüfat sisteminə davamlı olaraq inteqrasiya etmək zərurəti sosial-iqtisadi və siyasi həyatda mövcud olan böhran hallarına qarşı çıxmaq zərurəti, eləcə də qərb mənəvi dəyərlərin güclü təsir şəraitində öz ənənəvi mədəni irsini qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək ehtiyacı müsəlman dövlətlərini öz qüvvələrini səfərbər etməyə təhrik edir və bu proses müxtəlif formalarda həyata keçirilir [3. s.78].

“Ərəb dünyası” probleminin nəzəri məsələlərinin araşdırılması istiqamətində ilk növbədə bu ideyanın yaranma səbəbləri və tarixi kökləri haqqında müəyyən mülahizələrin irəli sürülməsi zəruridir. Bu baxımdan ilk növbədə ərəb millətçiliyi anlayışının necə yaranmasına diqqət yetirək. Ərəb millətçiliyi (ərəb dilində “əl-kaumiyyə əl-arabiyyə”) H.N bir ideoloji cərəyan kimi XX yüzilliyin başlanğıcında yaranmışdı. Onun ideoloji əsası “Avropa maarifçiliyi”ndən qaynaqlanaraq yaranmış olan “ərəb maarifçiliyinin” ən aktiv təsiri nəticəsində baş vermişdi.

Ərəb maarifçiliyi əsasən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir- misir və Suriya mədəniyyəti əsasında. Onların hər ikisi Osmanlı imperiyası sələfinə qabaqcıl Avropa dövlətləri ilə iqtisadi-ticarət, tarixi-mədəni və siyasi əlaqələrin qurulmasından qaynaqlanaraq inkişaf etmişlər. XIX əsrin II yarısında ərəb maarifçiliyi çərçivəsində onun dahi müttəfəkkirləri hesab olunan əl Büstani, Ət-Təxtavi, J. Zeydan və digərləri tərəfindən ilk növbədə “xalq” (əş-şaab”), H.N “vətən” (əl-vətən”) H.N və “ərəbçilik” (“əl-uruba”) H.N kimi anlayışlar geniş şəkildə təfsir edilmişdir. {6;s.54} Qeyd olunan bu anlayışlar sonralar ərəb milli ideyasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Ərəb milli ideyası xüsusi coğrafi cəhətlərə malik olan “ərəb xalqı”, “ərəb vətəni” və bütün ərəbləri mənəvi cəhətdən birləşdirən “ərəbçilik (ərəbizm) H.N kimi anlayışların formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. “Ərəbçilik” anlayışı ərəb milli ideyasının ən əsas ideya bazası və istiqaməti olmuşdur. Bu ondan irəli gəlir ki, bu gün bizim başa düşdüyümüz “ərəb dünyası” adlanan sivilizasiya mərkəzi, ərəb maarifçiliyi dövrünə qədər heç də indiki kimi vahid ərəb mənşəyindən köklənməsi ideyası üzərində dərk olunmurdu. Hərçənd ki, bu istiqamətdə ciddi addımlar həyata keçirilirdi.

Məhz suriya -livan maarifçiləri tərəfindən ilk dəfə "ərəbçilik" anlayışı irəli sürülmüşdü. Bu anlayış müasir dövrdə hamı tərəfindən qəbul edilən və bütün ərəb cəmiyyətlərinə geniş yayılmış olan anlayışa çevrilmişdir. "Ərəblər" anlayışının "ərəbçilik" anlayışına qədər genişlənilməsi və şəxələnməsi ona gətirib çıxarmışdır ki, artıq "ərəb" anlayışı, "müsəlman" anlayışından kəskin fərqlənməyə başlamışdır. Müsəlman dünyası deyiləndə indi artıq təkcə ərəblər deyil, islamın daşıyıcıları olan və özünəməxsus cəhətləri ilə islam aləminə rəngarənglik və fərqlilik gətirmiş olan "Türk dünyası" dövlətləri də aid edilir. Ərəblərin özlərini türklərdən bu cür fərqləndirməsi hər şeydən əvvəl milli şüurun formalaşması istiqamətində əhəmiyyətli rola malik idi. Bu addım "ərəb milləti" anlayışı ("əl-umma əl-ərəbiyya" H. N) yarandıqdan sonra 1905-ci ildə suriyaya və fələstinli mütəfəkkirlər tərəfindən irəli sürülmüşdü. Bu ifadə ilk dəfə Nəcib Azzurinin "ərəb millətinin oyanışı" adlı kitabında istifadə olunmuşdu [7. s.16]. Burada qeyd olunur ki, Ərəb milləti anlayışı xaçpərəstləri və müsəlmanları eyni dərəcədə özündə ehtiva edə bilir. İcma üzvləri arasında yaranan dini problemlər isə öz-özülüyündə xarici dövlətlərin şəxsi maraqlarından qaynaqlanan siyasi problemlərdir.

Çox keçmədən ərəb ideyası, Suriyanın, Livanın, Fələstinin, Mesopotamiyanın və Ərəbistanın siyasi elitasında geniş müzakirə olunaraq milli-dövlət layihəsi xüsusiyyətlərini əldə etməyə başladı. Sonrakı mərhələlərdə isə ərəb və avropa emissarları ərəb dünyasının bu hissəsinin Osmanlı imperiyasından ayrılaraq onun nəzdində vahid ərəb dövlətinin yaradılması istiqamətində diplomatik danışıqlar həyata keçirmişlər.

Lakin böyük cəhdlərə baxmayaraq bu ideyanı həyata keçirmək mümkün olmamışdı. Xüsusən də Birinci dünya müharibəsinin nəticəsi olaraq ərəb dünyasının İngiltərə və Fransa arasında bölünməsi ərəblərdə ciddi psixoloji sarsıntı hissini yaratmışdır ki, bu da sonradan ərəb milli ideyasının məzmunu və istiqamətində və eləcə də ərəb millətçiliyinin taleyində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. Osmanlı imperiyasının dağılması və onun tərkibindən ərəb ərazilərinin çıxması nəticəsində "ərəb milləti" ideyası öz anti-türk istiqamətini dəyişərək müstəmləkə və qərb əleyhinə yönəlməyə başlamışdı.

Eyni zamanda bu dövrdə "ərəb milləti" anlayışında coğrafi nöqteyi-nəzərindən köklü dəyişiklik baş vermişdi. Belə ki, Ərəb millətçilərinin tə-

səvvürünə görə, “Ərəb ümməsi (milləti - H.N)Atlantik okeandan Fars Körfəzinə qədər vahid şəkildə bir toplumu təmsil etməli idi”.

Baxmayaraq ki, ərəb millətçiliyi ideyası qərb əleyhinə istiqamətlənmiş olsa da, onun daşıyıcıları olan ideoloqlar heç zaman ksenofobiya və xaricdən olan təsirə düşmənin mövqedən yanaşmamışlar.

Bu dövrdə ərəb milli ideyasının hazırlanmasında aparıcı rollardan birini görkəmli filosof və siyasi mütəfəkkir Mustafa Satı əl-Hüsri oynamışdı. Özünün "millətçilik nədir" adlı proqram əsərində o, bu anlayışı iki əlamətlə: dilin ümumiliyi və tarixin ümumiliyi ilə məhdudlaşdırdı. İslama qarşı açıq çıxışlardan çəkinsə belə, o eyni zamanda "din" və millət anlayışlarını bir-birindən ayıraraq sübut etməyə çalışırdı ki, İslam millətin başlıca əlaməti kimi baxılmamalıdır. O, fəal şəkildə panarabizm və panislamizmin istənilən formada sintezləşdirilməsi cəhdlərinə qarşı çıxış edirdi.

Ümumiyyətlə, Ərəb dünyasının integrasiyası zamanı bir sıra nəzəriyyələr formalaşmışdır: "Panislamizm", "millətçilik", "islam həmrəyliyi".

Panislamizm-dini-siyasi ideologiya olaraq sosial, milli yaxud dövlət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün dünya müsəlmanlarının mənəvi birliyi və onların ali ruhani başçı-xəlifənin hakimiyyəti altında siyasi birləşməsinin zəruriliyi haqqında təsəvvürlər təşkil edir.

XIX əsrin II yarısında meydana gəlmişdir. Onun ilk ideoloqu Cəmaləddin əl Əfqani olmuşdur. Bu hərəkatın ilk məqsədi müsəlman xalqlarını Britaniya müstəmləkəçiliyindən xilas etmək, onların uğrunda antiimperialist mübarizəsini əsaslandırmaq olmuşdur. Panislamizm türkiizm və pan-türkiizmlə yanaşı ittihad və vahid dövlətdə bütün müsəlmanların birləşməsini nəzərdə tuturdu; millətçi yanaşma mövcud sərhədlər çərçivəsində formalaşan millətin müstəqil olmasını tələb edirdi.

Panislamizm ideyası müsəlman xalqlarının müsəlman olmayanlarla hər hansı mənafe birliyini istisna edirdi ki, bu da onların azadlıq mübarizəsində səylərini birləşdirməyə mane olurdu. Bu ideologiyanın bəzi tərəfdarları islamın və xristianlığın mənəvi qohumluğuna istinad edərək, ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizəni qanundankənar elan etdilər: digərləri isə əfqaninin xəttini davam etdirərək, azadlıq mübarizəsinin zəruri olduğunu təkidlə bildirir, bu məqsədlə digər dini icmaların nümayəndələri ilə ittifaqa daxil olmağı belə düzgün sayırdılar. Lakin dini əsasın xüsusi qeyd

edilməsi ona gətirib çıxardı ki, panislamizmin ilk əvvəl millilik əleyhinə istiqaməti müsəlman millətçilik ideyası şəklini aldı və Hindistanda iki millətin- hinduların və müsəlmanların mövcudluğunu tanıdı.

II Dünya müharibəsindən sonra panislamizm azadlıq xarakterini əsasən itirdi; kapitalizmə qədərki quruluşların idealizə edilməsi və mürtəcə feodal qalıqlarının mühafizə olunması üçün tez-tez istifadə edilirdi. Əslində onu obyektiv xarakterizə etsək onun fəaliyyəti “Üçüncü dünya” ölkələrinin həmrəyliyinə daha çox neqativ rol oynamasının şahidi ola bilərik. Belə ki, o çox zaman bu və ya digər ölkənin müsəlman dünyasında imtiyazlı vəziyyəti haqqında iddialarla, bəzən isə islamı digər ölkələrə yaymağın zəruriliyini əsaslandırmaqla müşayiət olunurdu.

Müasir dövrdə isə, panislamizm bir qədər dəyişmişdir. Bir qayda olaraq, o, islam həmrəyliyinə, dünyanın müsəlman olmayan hissəsinin hər hansı müqavimətinə qarşı dayana bilən beynəlxalq müsəlman təşkilatlarının yaradılmasına çağırışlarla fəaliyyətini davam etdirir. Lakin belə təşkilatlarda da ayrı-ayrı ölkələr müxtəlif bəhanə, yaxud tövsiyyələrlə xüsusi rol oynamaq iddiasındadırlar, məs, bir ölkədə islamın xüsusi saflığını qoruyub saxlamaq (Səudiyyə Ərəbistanı kimi).

Formalaşdırılmış "islam həmrəyliyi" konsepsiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, "dini əsasda dövlətlərarası birlik" yaradılsın. Bu islam inteqrasiya prosesi tarixində vacib məqamlardan biri idi. Ərəb birliyinin ideoloji əsasını islam təlimi, yəni dövlət, irqi, milli və ya sosialyönümlü-sinfi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün müsəlmanların qardaş birliyi tezisi çıxış edir.

Bu ideoloji əsasın aşkar üstünlükləri ilə yanaşı, müsəlman ölkələrinin inteqrasiya prosesləri əvvəlcədən iki zidd meyillər əsasında baş vermişdir:

1. Müsəlman həmrəyliyinin möhkəmlənməsinə doğru yaxınlaşması və əməkdaşlıq meyilləri;
2. "İslam dünyasının" daxilində ziddiyyətlər və münaqişələrin baş verdiyi dezinteqrasiya meyilləri.

İnteqrasiya prosesləri inkişaf etməkdə olan müsəlman dövlətlərinin ümumi maraqlarını əks etdirən iqtisadi müstəqilliyinin və suverenliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilir.

1930-cu illərdə ərəb ideya-siyasi səhnəsində ərəb milli ideyasının sonrakı inkişafında əsaslı xidmət göstərmiş bir sıra görkəmli mütəfəkkirlər yaşamışdır. Onların arasında hər şeydən əvvəl Konstantin Zurreyki, Mişel Aflakı və Salah Bitaranı fərqləndirmək olar. Onlar milli ideyaya daha çox real forma verməyə, onu ərəzi cəhətdən-coğrafi mühitə, yəni, "ərəb vətəni" ideyasına bağlamağa çalışırdılar. Zurreyk ilk dəfə olaraq Fixtenin vaxtilə irəli sürdüyü milli özəllik ideyasını ərəb millətinə şamil edərək onu "ərəb xalqının böyük missiyası" kimi xarakterizə etmişdi.

Ərəb kommunizminin qurucusu olan Mişel Aflaq (Michel Aflaq) Suriyalıdır. Anası müsəvi, atası isə xristiandır. Fransada marksist təhsil almış, ardınca da 1930-cu illərdə darvinizmin və kommunizmin qalası olan Sarbon Universitetində oxumuşdur.

Aflaq tərəfindən qurulan BƏƏS partiyasının ilk konstitusiyası 1943-cü ildə Suriyada da yenə onun tərəfindən hazırlanmış və bu konstitusiyaya marksist və dindən kənar düşüncələr üzərində qurulmuşdu. Bu Konstitusiyada din haqqında heç bir fikir irəli sürülməmişdir. BƏƏS partiyası 1953-cü ildə Ərəb Sosialist Partiyası ilə birləşdi.

Beləliklə, adı Ərəb Sosialist BƏƏS partiyası oldu. Partiya darvinist, marksist, sosialist qanunlar üzərində qurulmuşdu. Daha sonra Livan, İordaniya, Cənubi Yəmən, İraq və Liviya başda olmaqla bütün ərəb ölkələrində təşkilatlanmış, bəzilərinə gizli, bəzilərinə isə açıq fəaliyyətə başlamışdır. Suriyada Təhsil Naziri vəzifəsində xidmət etmişdir.

Ərəb millətçiliyində ümumən ən çox işlədilən şüarlardan biri olmuş "Ərəb ümməsi vahid; onun missiyası isə müqəddəsdir" ideyası Mişel Əflak və Salaha Bitarın özlərinin siyasi-ideya dünyagörüşünə çevrilmişdir. Ərəb millətçilərinin ikinci nəsilinin qeyd etdiyimiz bu ideyaları ilk real siyasi panərəb layihələrinin əsasını təşkil etdi ki, bunun da nəticəsi olaraq Ərəb Dirçəliş Partiyası və Ərəb Sosialist Partiyaları formalaşmışdı.

İki dünya müharibəsi dövrü arasında ərəb milli ideyası təkcə siyasi elitanın deyil, bütün ərəb cəmiyyətinin əsas ideyasına çevrilmişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra Suriya və Livanın müstəqilliyə nail olması, ərəb milli ideyasının milli-azadlıq hərəkatında panərəb siyasi layihəsinin xüsusiyyətlərini əldə etməyə başlamışdır. 1947-ci ildə Beyrutda Ərəb Sosialist Dirçəliş Partiyası (əl-Baas) yaradılmışdı. Təxminən həmin dövrdə "Əl-Ürva əl-vuska" təşkilatı ("Möhkəm əlaqə") yaranmışdı ki, daha sonra onun əsasında Ərəb millətçiləri Hərəkatı formalaşmışdı.

Ərəb milli ideyasına əsaslanan siyasi fəallığa ən güclü təkanı 1948-ci ildə İsrailə müharibədə ərəblərin məğlubiyyəti olmuşdu. Misirin birinci prezidenti olmuş Camal Əbdül Nasirin sözləri ilə desək, bu məğlubiyyət müharibədə iştirak etmiş misir zabitlərinə çox ciddi təsir göstərmişdi. Məğlubiyyətin səbəbini onlar ərəb dövlətlərinin zəifliyində və parçalanmasında görürdülər. Məğlubiyyətin yekunu olaraq ərəb millətçiliyində İsrail əleyhinə və xarici düşmənlərə qarşı daha dəqiq istiqamətlənmə baş verdi. Camal Nasirin sözləri ilə desək: "O ölkələrdə ki "geridə qalmış və xain rejimlər" ölkəni idarə edirdi, bütün bunlar həmin ölkədə inqilabçı daxili dəyişikliklərin vadaredici motivinə çevrilmişdi". Camal Nasirin söylədiyi bu fikir tezliklə Misirin tarixində məlum gerçəkliyə çevrilmişdir. Belə ki, məhz 1952-ci ildə bu ölkədə Nasir başda olmaqla ərəb millətçiliyi şüarları altında inqilab baş verdi və o hakimiyyətə gəlmiş oldu.

Nasirin hakimiyyəti illərində ərəb milli ideyasının ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsinə ciddi cəhdlər olmuşdu. Bu ilk növbədə milli-azadlıq hərəkatının hər yerdə dəstək verilməsində özünü göstərmişdi. Bu hərəkatın nəticəsində regionda ərəb ölkələrinin əksəriyyəti həm müstəqillik əldə etdi, həm də vahid ərəb dövlətinin yaradılması istiqamətində ərəb milli birliyi ideyasını daha da inkişaf etdirmək imkanına malik oldular. Belə cəhdlər qismində ən parlaq nümunə kimi, 1958-ci ildə yaradılmış Birləşmiş Ərəb Respublikasını (BƏR) göstərmək olar ki, onun üzvləri kimi, Misir və Suriya və ilk vaxtlarda hətta kral Şimali Yəmən də çıxış etmişdi. Əslində bu daha çox uzaq gələcəyə planlaşdırılmış layihə idi. Misir xüsusi xidmət orqanları tərəfindən dəstəklənən ərəb millətçiləri Livanda, İordaniyada, İraqda, Tunisdə və başqa dövlətlərdə panərəb çevrilişlərinin həyata keçirilməsini planlaşdırırdılar.

Yenilməz panərəb mövqeyini həmçinin, Camal Nasir Fələstin məsələsində tuturdu. 1967-ci ildə Misir Fələstinin İsrail əsarətindən azad olmasında əsas rolü həyata keçirirdi ki, bu da panərəb konseptual sxeminin, yəni, "vahid xalq – vahid vətən – vahid dövlət" sxeminin məntiqinə tamamilə uyğun gəlirdi. Burada İsrailin mövcudluğu ərəb milli birliyinə gədən yolda əsas maneə kimi baxılırdı.

Birləşmiş ərəb dövlətinin yaradılması və sonra isə İsraili məğlub etmək cəhdlərindəki müvəffəqiyyətsizlik, ərəb milli ideyasının özünün nəzəri əsaslarının ən kəskin böhranına səbəb oldu. Birləşmiş ərəb dövləti

layihəsində müvəffəqiyyətsizlik o dərəcə də böyük təsirə malik olmuşdu ki, 1961-ci ildə Suriyada baş vermiş çevrilişin başında baasistlər dururdular, yəni o partiya nümayəndələri ki, məhz onların bayraqlarında "Ərəb milləti vahidir, onun missiyası müqəddəsdir: birlik, azadlıq, sosializm" şüarı cizgilənmişdi. Təəssüflər olsun ki, həmin dövrdə ərəb dünyasının millətçi təmayüllü dəstələri üçün "yerçilik" (yəni suriyalı, iraqılı və s.) H.N kimi fərqli maraqlar, real siyasətdə ümumərəb maraqlarından; ərəb millətçiliyinin müxtəlif cərəyanları arasındakı ictimai-siyasi ziddiyyətlər isə, ərəb həmrəyliyi prinsipindən üstün olmuşdu.

1967-ci il müharibəsində məğlubiyyətdən sonra mənəvi-siyasi böhran ərəb sosializm ideyalarının, ən azı, "nasirizm" variantının məğlubiyyətinə gətirib çıxardı. Müharibə Cəlal Nasirin prinsipləri əsasında qurulmuş siyasi rejimin səmərəsizliyini aşkar etdi ki, bu da nasirizm rejiminin bir ictimai-siyasi rejim kimi dağılması (tezliklə Ənvər Sədat hakimiyyətə gəlmişdi), eləcə də, ən böyük panərəb təşkilat olan Ərəb Millətçilər Hərəkatının özünü buraxması ilə xarakterizə olunmuşdu.

Ərəb millətçiliyinin inkişafının başqa istiqaməti –panislamizmlə sintezə cəhd təşkil edir. Bu istiqamət də həmçinin o zaman yaranmışdı ki, "ərəb sosializmi" layihələrinin reallaşdırması cəhdləri həyata keçirilməyə başlamışdı. Nasirizmdə islamın millətçi dəyərlər sisteminə daxil edilməsi istiqamətində davamlı cəhdlərə təşəbbüs edilmişdir. Məhz islam komponentinin hesabına Misir dövlətinin Ərəb yarımadasının və Fars körfəzinin dövlətləri olan Səudiyyə Ərəbistanı və başqa monarxiya rejimləri ilə ideoloji dialoqu mümkün olmuşdu. Bu prosesin nəticələrindən biri kimi "islam və ərəb ümməsi" anlayışlarının sintezi baş verdi ki, bu da praktiki olaraq bütün ərəb ölkələrinin rəsmi ideologiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrildi. Bu anlayışdan həmçinin, hazırkı mərhələdə müasir ərəb dünyasının müxtəlif siyasi istiqamətləri üzrə bir çox nümayəndələr, istər liberal və sol təmayüllü təşkilatın xadimləri, istərsə də, HƏMAS, "İslam cihadı" və ya "Əl-Qaidə" kimi ekstremist mahiyyətli təşkilatlarının tərəfdarları tərəfindən istifadə olunur.

Beləliklə, buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, "ərəb dünyası" ilə "ərəb milləti" anlayışları bərabər mahiyyət daşıyır. "Ərəb milləti" ideyası ərəb dünyasının hər hansı bir yerində baş verən milli-azadlıq hərəkatının mənəvi dəstəyi olmaqla ərəb milli ideyasını təcəssüm etməyə cəhd edir-

di. Bunun da nəticəsi olaraq vahid ərəb dövlətinin yaradılması zərurətini dərk edən əksər ərəb ölkələri tərəfindən müstəqillik və ərəb milli birlik ideyalarını əldə etmək imkanına uğurla nail olunmuşdu.

Ərəb və islam dünyası anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. İslam dünyası anlayışı dini inanc üzərində qurulmuşdu. İslam dünyasına o dövlətləri aid etmək lazımdır ki, onun əhalisinin əksəriyyəti İslam dininə ibadət edir. Ərəb dünyasının bütün ölkələri, eyni zamanda islam dünyasına da aiddirlər. Lakin sonuncu eləcə də özünə Azərbaycan, Albaniya, Əfqanıstan, Banqladeş, Bosniya və Herseqovina, Bruneı, Qambiya, Qvineya, Cibuti, İndoneziya, İran, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Kokos adaları (Avstraliya), Komor adaları, Makedoniya, Malayziya, Malta, Mədivlər, Niger, Nigeriya, Pakistan, Seneqal, Somali, Tacikistan, Türkmənistan, Türkiyə, Özbəkistan, Çad, Eritreya, Efiopiya kimi ölkələri daxil edir.

Həm ərəb dünyası, həm də islam dünyasını birləşdirən ümumi anlayış “müsəlman dünyası” anlayışıdır ki, bunun da tərkibində qeyri-islam mənşəli vətəndaşlar (təxminən 10%) yaşayır ki, onlar da həmin dövlətlərin taleyində bərabər imkanlara malik olurlar.

Müsəlman icmaları 120-dən artıq dövlətdə mövcuddur. 35 dövlətdə isə, müsəlmanlar əhalinin əksəriyyətini təşkil edirlər. 28 dövlətdə isə, (məs., Misir, Səadüyyə Ərəbistanı, İran, İraq, Pakistan və s.) İslam dini dövlət dini statusuna malikdir. Müsəlmanların əksəriyyəti Qərbi, Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya və Şimali Afrikada yaşayırlar. 2007-ci ilin rəsmi məlumatına görə, dünyada 1,504, 829, 038 nəfər müsəlman yaşayır.

Dünyanın istənilən yerində yaşayan ərəblər, yaşadıkları ölkələrdən asılı olmayaraq, özlərini vahid millətə məxsus olmalarını qəbul edirlər.

Ərəb dünyasının müxtəlif cinsli olması burada inkişaf edən inteqrasiya problemlərinə əhəmiyyətli təsiri göstərir.

Ərəb xalqları vahid ərəb dili və eyni tarixi kök baxımından bir-birilə bağlıdılar, belə ki, indiki ərəb dünyasını təmsil edən ərəb əhalisi orta əsrlərdə Ərəb xəlifəsinin tərkibində idilər, sonrakı tarixi dövrdə isə, Mərakeş istisna olmaqla digər ərəb əraziləri Osmanlı imperiyasının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Məlum müstəmləkəçilik dövründə isə, bu ərazilər Avropa ekspansiyasının obyektinə çevrilmişdi və ingilis, fransız, ispan və italyan təsirinin müxtəlif formalarını özündə hiss etməyə başlamışdı.

XIX əsrin ikinci yarısında ərəb-müsəlman dünyasının Qərblə toqquşması nəticəsində həmin dövrdə xüsusi qrup ərəb ziyalılarının formalaşmasına səbəb oldu. Bu ərəb ziyalıları öz vətəndaşlarının özünü dərk etməyə və türklərdən fərqliliyini müəyyənləşdirməyə ciddi cəhd göstərirdilər. Onlar ilk növbədə özlərinin bu cür orijinallığını ərəb ədəbiyyatının, ərəb dilinin və ümumərəb tarixinin zənginliyində gördülər və bu məqsədlə də, ərəb ölkələrinin həm keçmişini və həm də bu günkü tarixini dərinlən öyrənməyə böyük maraq göstərirdilər. XX-əsrin birinci yarısının sonunda ərəb millətçiliyinin əsaslarından biri olmuş ərəb birliyi ideyası məhz bu cür yaranmışdı.

Birinci dünya müharibəsi illərində ərəb xəlifəliyinin yaradılması ideyası irəli sürülsə də, bu cəhdlər müvəffəqiyyətlə nəticələnmədi. Birinci dünya müharibəsi yekunlaşdıqdan sonra ərəb dünyasında, onların siyasi həyatına və mədəni sferalarına təsir göstərən istehsalın və istehlakın beynəlmilləşdirməsi istiqamətində transformasiya proseslərinin templəri sürətlənmişdi. Yeni ümumi vəzifələr irəli sürülmüşdü: ərəb cəmiyyətinin xarici siyasi hökmranlıqdan azad etmək, iqtisadiyyatı və ictimai-siyasi həyatı müasirləşdirmək. Eyni zamanda mərkəzdən qaçma tendensiyaları güclənməyə və nəticədə "müstəqil" ərəb ölkələri qrupu formalaşmağa başlamışdı. Bu tarixi mərhələdə hər bir ayrıca mövcud olan ərəb dövlətinin siyasi, iqtisadi və mədəni özəlliyi qabarıq şəkildə özünü büruzə verirdi.

Bu dövrdə ərəb dünyasının daha bir xüsusi cəhəti özünü onda göstərmişdi ki, ərəb dünyası iki bir-birinə zidd tendensiya ilə, yəni, mərkəzəqaçan və mərkəzdənqaçan dövlətlərdən ibarət olsa da, onları bir araya gətirən ümumi problemlər vardır ki, bunlardan biri də, məlum olan fələstin problemidir.

Beləliklə, müasir beynəlxalq münasibətlərdə və dünya siyasətində ərəb dünyası çox müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət, o cümlədən antisistem iştirakçıları (aktorları) vasitəsi ilə təmsil olunmuşdur. Bu isə öz növbəsində, beynəlxalq və regional səviyyələrdə "islam" amilinin ziddiyyətli təzahürlərini yaratmış olur. Bu amillərin ciddi araşdırılması və nəzəri dərk edilməsi həyata keçirilmədən müasir dünya siyasi prosesinin xüsusiyyətləri barədə tam təsəvvürün formalaşması mümkün deyildir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. İbayev Vəfaddin. İslam Konfransı Təşkilatı. Bakı, 1998
2. Арабский мир. Три десятилетия независимого развития. М.: Наука, 1990
3. Арабские страны: история, экономика, политика. Сб. ст. М.: Наука. 1986
4. Баймуратов К. Вот он, арабский Восток (арабы в борьбе за независимость и единство). Алма-Ата; Казахстан. 1967
5. Бородаевская А.А. Масштабы превыше всего, или новая волна слияний в мировой экономике. М.: Международные отношения, 2001
6. Валид Абдельхаи. Предпосылки арабского взаимодействия. - Ас-Сакафа аль-кауmia Бейрут, 1987
7. Восток/Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений. Учебное пособие / Под редакцией А.Д. Воскресенского. М.: МГИМО; РОССПЭН, 2002
8. Ал-Файез, Мохаммед Зия. Роль ОИК в решении региональных проблем/ автореферат. Диссертации к.и.н. М., 1990.
9. Герчикова И.Н. Международные экономические организации. М., 2000
10. Наджип Э.Э. - Международные мусульманские организации. Автореферат, диссертации к.и.н. М., 1983.
11. «Международное право» Отв. Ред. См. Колосов Ю.М., Кривчиковой Э.С. Международные отношения М., 2000г.

H. Namazov

MAIN THEORETICAL ISSUES AND EXISTING REALITIES OF “ARABIAN WORLD” IDEOLOGY SUMMARY

At the beginning of the XX century, Arab world consisted of backwards agrarian countries being under the colonial dependence of the Western European countries and the Ottoman Empire. The only difference among the Arab countries was the level of their backwardness. Feudal society holding slavery production relations was the superior power in these countries. Existing industrial enterprises served for initial processing of agricultural material and needs of colonial troops.

Three important event influenced to the social-political, economic development of the Arab countries during XX centuries: World War I and its consequences; World War II and its consequences; gaining their independence.

Arab world plays an important role in the modern international relations related with the economic, political, social and religious factors.

First of all, it is necessary to reveal the reasons of its emergence and historical roots to research “Arab world” problem itself.

At the second half of 19th century within the framework of Arabian enlightenment, the ideologies like “people”, “homeland”, and “Arabism” preached by leading thinkers Al Bustani, At-Tachtavi, J. Zeydan and others were broadly spread.

These ideologies played a major role in formation of Arabic national theory. "Arabian nation" and "Arabian world" share the same essence. "Arabian nation" intends to describe the Arabic national theory by supporting the movements of national liberation which were taking place in any part of Arabian world. As a result of this, a breakthrough was eventually achieved in obtaining the ideas of independence and national unity by some Arabian countries which perceive the importance of establishing single state.

Х. Намазов

ОСНОВНЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И СУЩЕСТВУЮЩАЯ РЕАЛЬНОСТЬ ПОНЯТИЯ "АРАБСКИЙ МИР"

РЕЗЮМЕ

В отличие от стран Западной Европы, в начале XX века арабский мир, будучи в колониальной зависимости от Османской империи, относился к числу крайне отсталых аграрных стран.

Различия среди арабских стран измерялись лишь степенью отсталости. Основной характеристикой этих стран являлось сохранение производственных отношений, которые в свою очередь сохранили в себе остатки феодального общества. В то же время в этих странах стали открываться промышленные предприятия по первичной обработке сельскохозяйственного сырья, предназначенного для нужд колониальных войск.

Большим толчком в политическом, а также социально-экономическом развитии арабских стран, в течение XX века стали три наиболее важных события:

- 1) Первая мировая война и её последствия
- 2) Вторая мировая война и её последствия
- 3) Достижение независимости

«Арабский мир» играет сегодня очень важную роль в системе международных отношений, содержащая в себе факторы экономического, политического, социального и религиозного характера.

С целью изучения теоретических проблем "арабского мира" в первую очередь, необходимо выдвинуть некоторые соображения об исторических корнях появления самой идеи.

Во второй половине XIX века, в рамках арабского просвещения, яркими представителями которого являются гениальные мыслители Аль Бустани, Эт-Тахтани, Ж. Зейдан и другие, начинается широкая интерпретация таких понятий как "народ" (Аль-Шааб), "Родина" (аль-Родина) и "арабизм" ("Аль-Урубз").

Вышеупомянутое формирование этих понятий позже сыграло важную роль в создании самой идеи арабской национальности. Концепции "Арабский мир" и "Арабская нация" по своей природе равны. Любая часть арабского мира в которой происходит национально-освободительное движение, пыталась воплотить в себе идеи "арабской нации". В результате, большинство арабских стран добились независимости.

NATO-NUN TƏHLÜKƏSİZLİK SAHƏSİNDƏ “YUMŞAQ GÜC” SİYASƏTİ

Almaz ƏLİYEVƏ

Açar sözlər: yumşaq güc, təsir dairəsi, təşkilat

Keywords: soft power, sphere of influence, the Organization

Ключевые слова: мягкая сила, сфера влияния, организация

Dünyanın hər bir nöqtəsinə öz nüfuz dairəsini yayaraq qloballaşmağa çalışan NATO eyni zamanda universal bir təşkilata çevrilməkdədir. Yaradılarkən sırf hərbi-siyasi maraqların əsas götürüldüyü təşkilat digər fəaliyyət sahələrinə də nüfuz etməyə çalışır. Bu, heç də təşkilatın fundamental dəyişikliklərə məruz qaldığına dəlalət etmir. Əksinə, hərbi-siyasi maraqlar yenə də prioritet olaraq qalır, lakin onlar artıq əvvəllər olduğu kimi, qoyulmurlar. NATO yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq islahatlarla gedir və həqiqi niyyətini qeyri-hərbi fəaliyyəti ilə ört-basdır etməyə çalışır, bir sözlə, global hegemonluq kimi hərbi-siyasi maraqlar kosmetik dəyişikliklər aldında gizlədilməyə çalışılır. Daha da konkret desək, ABŞ-ın hərbi-siyasi maraqları alternativ olaraq NATO xətti ilə qeyri-hərbi vasitələrlə don geyindirilərək həyata keçirilməyə çalışılır.

Qeyd edək ki, qeyri-hərbi sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məsələsi hələ ötən əsrin 50-ci illərində, yəni NATO-nun ilk formalaşma və təşkilatlanma illərində müzakirə mövzusunə şevrilmişdi. SSRİ-nin ABŞ-a bir-başə zərbə endirmək potensialına yiyələnməsi hərbi-siyasi ritorikada bəzi dəyişikliklər etməyi tələb edirdi. Çünki ən-ənəvi hərbi-siyasi gedişlər acınacaqlı nəticələrə gətirib çıxara bilərdi. Bu, müttəfiqlərin mövqeyinə ciddi təsir etməyə başladı. Artıq sərt hərbi-siyasi bəyanatlar öz populyarlığını itirdi. Çeviklik, operativlik, preventivlik kimi prinsiplər aktuallıq kəsb etməyə başladılar. Hətta rəqib qüvvələrlə, kommunistlərlə açıq və fasiləsiz dialoq qurmaq kimi çağırışlar da səslənirdi. Bu yolla müttəfiqlər aradakı gərginliyi yumşaltmağa, vəziyyəti nəzarət altında saxlamağa çalışırdılar. Bu, o dövr üçün uzaqgörən yanaşma ilk dəfə, yüksək rəsmi səviyyədə 1967-ci ildə Belçikanın o dövrlük xarici işlər naziri Pyer

Qarmel tərəfindən irəli sürüldü. O, eyni zamanda ekspertlər tərəfindən NATO tarixinin dönüş nöqtəsi kimi də qiymətləndirilir. [3.s. 4-5]

Alyansın qeyri-hərbi fəaliyyətinin ilk cizgiləri ötən əsrin 60-cı illərinin sonuna doğru nəzərə çarpmağı başladı və prezident R.Nikson NATO-nun 1969-cu ildəki yubiley sessiyasında blokun hərbi, siyasi və sosial yönünün mövcudluğunu [5.s. 130] heç də təsadüfən bəyan etməmişdi. Bununla belə, 90-cı illərin başlanğıcında Şimali Atlantika Alyansının kollektiv müdafiə və təhlükəsizlikdən başqa əlavə işlərlə də məşğul olması çoxları üçün gözlənilməz oldu. Belə ki, Varşava bloku dağıldıqdan sonra NATO daxilində islahatlar sürətləndi. Baxmayaraq ki, həmin dövrdə NATO özü də dağılmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Lakin sonda belə bir qənaət hasil oldu ki, yeniləşən dünyada, xüsusilə də Avropada NATO öz funksiyasını hələ sonadək icra etməyib, NATO-ya böyük ehtiyac var və yeni şəraitdə onun üzərinə, bəlkə də əvvəlkindən də daha ağır yük, məsuliyyət düşür. Çünki, əsas təhdidin aradan qalxması bütün digər təhdidlərin də aradan qalxmasına dəlalət etmir.

Terrorizm, etnik separatizm, müxtəlif ekstremist ideyaların, yaranmış ideya boşluğundan istifadə edərək böyük sürətlə yayılması və s. Avropanı və dünyanı ciddi təhdid edirdi. Bu, xüsusilə də, yeni müstəqillik əldə etmiş, “kövrək” dövlətlər üçün ciddi təhdid idi. Belə bir şəraitdə iqtisadi böhranın dərin kök atması Qərbi narahat edirdi. Qısa zaman ərzində sosial-iqtisadi rifahı yüksəltmək lazım idi. Bunun üçün isə, ilk növbədə həmin ölkələrdə azad siyasi rejim, asayiş bərqərar olmalı idi. Məhz bu baxımdan NATO kimi bir təşkilata ehtiyac var idi.

Belə bir şəraitdə dünyanın ən güclü hərbi ittifaqı öz fəaliyyətini məhdud hərbi müstəvidən daha geniş təhlükəsizlik müstəvisinə elə transformasiya etməyi qərara alır ki, bu zaman təhlükəsizliyin hərbi deyil, məhz siyasi aspektləri prioritet xarakter daşımağa başlayır. [1. s.22]

90-cı illərdə bu transformasiya iki əsas istiqamətdə gedirdi:

- İttifaqın siyasi funksiyasının artırılması;
- Hərbi funksiyanın modifikasiya edilməsi. [3. s.6]

Daxili islahatlar proqramı NATO-ya üzv ölkələrin və hökumət başçılarının 1990-cı ildə Londonda qəbul etdikləri deklarasiyada ilk dəfə ümumi bəyan olunmuş 1991-ci ildə Romada qəbul olunmuş təşkilatın yeni strateji konsepsiyasında isə konkretləşdirilmişdir.

Bu islahatlar özünü NATO çərçivəsində yeni əməkdaşlıq formalarında göstərdi. 1991-ci ildə Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurası yaradıldı. 1997-ci ildə onun adı dəyişdirilərək Avroatlantika Əməkdaşlıq Şurası oldu. Şura üzv ölkələrlə digər ölkələr arasında, əsasən təhlükəsizlik sahəsində konsultativ forum rolunu oynayır, əməkdaşlığa böyük töhfə verir.

Əməkdaşlığın başqa bir forması 1994-cü ildə yaradılan Sülh Naminə Əməkdaşlıq Proqramıdır. Bundan əlavə, NATO-Rusiya Daimi Birgə Şurası, NATO-Ukrayna Komissiyası, Aralıq dənizi Əməkdaşlıq Qrupu da fəaliyyət göstərir ki, bu, təşkilatın “yumşaqgüc” vasitələrinə necə böyük önəm verdiyini göstərir. Bununla yanaşı, təşkilat çərçivəsində təhlükəsizliklə bağlı olan iqtisadi məsələlər, o cümlədən müdafiə xərcləri və müdafiə resurslarının mülki “rels”ə keçirilməsi üzrə məsləhətləşmələr də aparılır. NATO həmçinin üzv dövlətlər və tərəfdaş ölkələr arasında fəvqəladə mülki planlaşdırma, təbii fəlakətlər və qəzalar zamanı yardım göstərilməsi, elmi və ekoloji proqramların gerçəkləşdirilməsi sahəsində fəal əməkdaşlıq üçün forumlar təşkil edir. Burada NATO-nun rolu səylərin əlaqələndirilməsi ilə tamamlanır. Xatırladaq ki, 1998-ci ilin noyabrında təbii fəlakətlər və qəzaların nəticələrinin aradan qaldırılmasına məsul olan Avroatlantika koordinasiya mərkəzi Ukraynanın qərb rayonlarında daşqınlardan ziyan çəkmişlərə yardım göstərilməsi üzrə əməliyyatın keçirilməsini koordinasiya etmişdir.

NATO həmçinin üzv və tərəfdaş ölkələrdə maraq doğuran ekoloji və elmi problemlərin həlli üzrə bir sıra beynəlxalq mübadilə proqramlarını təşkil edir və onlara rəhbərlik edir. [2, 29]

NATO demokratiya, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, ictimai diplomatiya, müxtəlif beynəlxalq konfransların, simpoziumların, forumların təşkili, eyni zamanda təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq məsələlərinə də böyük diqqət ayırır. Təhlükəsizliyin infrastrukturunu hesab olunan bu sahələr üzrə müxtəlif proqramlar (o cümlədən, mübadilə proqramları) icra olunur. Hər il onlarla Azərbaycan tədqiqatçıları bu proqramlar çərçivəsində müxtəlif tədbirlərdə iştirak edirlər, onlarla gənc NATO-nun hər il təşkil olunan Yay və Qış Məktəblərində iştirak edir, təcrübə mübadiləsi həyata keçirirlər.

NATO-nun elmi proqramları təhlükəsizlik üstünlüklərinə aidiyyəti olan çoxşaxəli tədqiqatlar sahəsində əməkdaşlığın həvəsləndirilməsi və maliyələşdirilməsi yolu ilə sabitliyə yardımı, həmrəyliyi təlqin edirlər.

Tədqiqatların cari prioritet sahələri aşağıdakılardır:

- Asimmetrik təhdidlərdən müdafiə xatirinə elmi əməkdaşlıq;
- Təhlükəsizliyə aid olan digər təhdidlərə əks-təsir göstərmək üçün tədqiqat işləri;

- Texnologiya mübadiləsinin həvəsləndirilməsi və tərəfdaş ölkələrin prioritetlərinin nəzərə alınmasına yönəldilmiş layihələr. [4. s.86]

Qeyd edək ki, NATO-nun universallaşmasının ayrı-ayrı dövlətlərin, məsələn, uzun illər Alyansla rəqabət aparmış keçmiş SSRİ-nin varisi olan Rusiyanın maraqları nöqteyi-nəzərindən həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. Aydındır ki, universallaşma hər şeydən əvvəl NATO-nun hərbi tərkib hissəsinin transformasiyasına və bunun da nəticəsi olaraq blokun Rusiya üçün törətdiyi hərbi təhlükənin azalmasına gətirib çıxaracaqdır. Şübhəsiz, bu Rusiyanın xarici siyasət elitesinin nümayəndələrini sevindirməyə bilməz. Amma universallaşmanın təhlükəli məqamları da az deyildir.

Belə ki, beynəlxalq münasibətlər sistemində bir global universal qurum artıq vardır. Bu, BMT-dir. Onun Amerika administrasiyası tərəfindən vaxtaşırı məruz qaldığı tənqidi nəzərə alsaq, NATO-nun analoji, lakin amerikan siyasətçilərinin fikrincə daha səmərəli təşkilat yaradılması məqsədilə BMT modeli üzrə transformasiyası istisna deyildir. Bu şəraitdə Rusiya NATO-nun qərarlarının qarşısını ala bilməyəcək, çünki həmin təşkilatın üzvü deyildir və BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasından fərqli olaraq burada veto hüququna malik deyildir. Bu situasiyaya qərarların qəbulunu BMT-dən yan keçməklə legitimləşdirmək cəhdi kimi də baxıla bilər. Praktikiada belə taktika hələ 1999-cu ildə Yuqoslaviyada sınaqdan çıxarılmışdır.

Rus təhlilçilərinin ən geniş yayılmış səhvlərindən biri budur ki, onlar NATO-ya öz üzvlərinin “sərt” təhlükəsizliyini təmin etməyə qabil olan bir təşkilat kimi baxaraq, onun qeyri-hərbi sahədə “yumşaq” diplomatiya və əməkdaşlıq üçün yararlı olmadığını düşünürlər. Amma yuxarıdakı təhlil və izahlarımıza əsasən deyə bilərik ki, NATO “soyuq” müharibədən sonra əməkdaşlığın əvvəllər “əyalət” sahələri hesab olunan sferalarını qızgın inkişaf etdirir ki, buna da ən yaxşı misallardan biri Aralıq dənizi dialoqudur. Hazırda NATO ilə Aralıq dənizi ölkələri arasında hərbi deyil, məhz iqtisadi və sosial təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlıq üstünlük təşkil edir və bu tendensiya yaxın gələcəkdə də davam edəcəkdir. Hesab edirik ki, belə yanaşma prinsipə düzgün hesab olunmalıdır, çünki region ölkələri (xüsusilə

də Şimali Afrika ölkələri) NATO-ya tammiqyaslı integrasiya üçün hələ hazır deyillər. Baxmayaraq ki, bəzi tədqiqatçılar artıq indi Şimali Atlantika İttifaqının üzvləri ilə Aralıq dənizi ölkələrinin yaxın gələcəkdə daha rəsmi qarşılıqlı fəaliyyətə keçəcəklərini istisna etmirlər. [6]

Beləliklə, NATO, öz qloballaşma strategiyası ilə paralel olaraq universallaşma strategiyasını da uğurla inkişaf etdirir və Avroatlantika regionunda, bütövlükdə dünyada, o cümlədən yerləşdiyimiz regionda daha fəal rol oynamağa çalışır. Belə bir vəziyyətdə Cənubi Qafqazda öz sosial-iqtisadi inkişafına görə lider ölkəyə çevrilən Azərbaycanın hazırda və gələcəkdə hansı addımları atacağı həm NATO baxımından, həm region baxımından, həm də bizim milli maraqlarımız baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Əzimli A. Azərbaycan - NATO münasibətləri (1992-2000). Bakı, "Adiloğlu", 2001, 226 s.
2. Sümərinli C. İrəliyə, NATO-ya doğru! B. "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 2007, 152 s.
3. Козыра М. Вопросы о НАТО. Варшава, "Idee", 2000, 36 с.
4. Furne J. Avratlantika təhlükəsizliyinə olan təhdidlər. // Dırçəliş XXI əsr, iyun-iyul, 76-77, 2004, səh. 83-86.
5. Качалова Т. Невоенная проблематика в деятельности НАТО // Мировая экономика и международные отношения.- 1998.-N3.- С.130.
6. Bin A. Strengthening cooperation in the Mediterranean: NATO's contribution.- <http://www.nato.int/docu/review/1998/9804-07.htm>

A.Алиева

ПОЛИТИКА «МЯГКОЙ СИЛЫ» НАТО В ОБЛАСТИ БЕЗОПАСНОСТИ РЕЗЮМЕ

Статья посвящена малоизученной сфере деятельности Североатлантического Альянса – сотрудничеству в невоенной сфере. Автор делает экскурс в историю вопроса, обосновывает данное направление деятельности НАТО на примере Средиземного диалога и указывает на ошибки российских аналитиков, которые считают НАТО непригодной организацией для проведения политики «мягкой» безопасности.

A.Aliyeva

THE «SOFT POWER» POLICY OF NATO IN THE FIELD OF SAFETY SUMMARY

The Article is dedicated to the insufficiently explored sphere of activity of the North-Atlantic Alliance - cooperation in non-military area. The Author does the excursus in history of the question, motivates the given directions of NATO activity on example of the Mediterranean Sea dialogue and points to mistakes of Russian analytics, which consider OTAN unfit organization for undertaking "soft" safety politicians.

ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКИЕ ТЮРКИ НА СЛУЖБЕ У РУССКОГО ГОСУДАРСТВА В 1584-1687 гг.

Ярослав ПИЛИПЧУК

Keywords: Qasim khanate, service tatars, Kazan region, Mishers, Tatars, Smuta. Uprising of Stepan Razin, Uprising of Seid

Ключевые слова: Касимовское ханство, сужилые татары, Казанский край, мишари, татары, Смута, восстание Степана Разна, Сеитовский бунт.

Açar sözlər: Qasım xanlığı, Qazan bölgəsi, Mişarlar, Stepan Razinin üsyanı, Seyid üsyanı

Одним из наиболее интересных аспектов истории Русского государства является история участия контингентов национальных меньшин в событиях внутренней и внешней политики Русского государства. Вопросами участия восточноевропейских тюрок в войнах Русского государства и в смутах и в восстаниях XVII в. преимущественно занимались татарские и башкирские исследователи [29; 3; 28; 62]. Заданием данного исследования является реконструкция целостной картины участия так называемых инородцев в политической жизни и войнах Русского государства в период от конца XVI в. по конец XVII в.

С момента смерти Ивана Васильевича завершилась эпоха значительных войн закончилась. Масштабные войны в Восточной Европе типа Ливонской и серии конфликтов с татарами также прошли. После Черемисских войн большинство татар и марийцев смирились со своим статусом как поданных Русского государства. Русским до 1608 г. также служил Мустафа-Али. Русский посол в Стамбуле говорил, что в 1584 г. в Касимове правил Мустафа-Али сын Кайбулы. В 1585 г. закончилась Третья Черемисская война. В русских архивах сохранились сведения о служебных татарах и конной черемисе. В 1585 г. выступить против шведов готовы были служивые татары: Симеон Бекбулатович в большом полку, на правом фланге Мустафа-Али, в передовом полку – Ильмирза Йусупович из ногайцев, в сторо-

Пилипчук Я. – младший научный сотрудник Отдела Евразийской степи Института востоковедения им. А.Ю. Крымского НАН Украины, канд. ист. наук

жевом полку – Арслан-Али. В Новгороде был уже несколько иной порядок чем в Москве. В большом полку Мустафа-Али, на правом фланге – Арслан-Али, в передовом полку – Ильмирза Йусупович, в сторожевом полку – Афанасий Шейдякович, на левом полку Мухаммед Кули и Василий Агишевич Тюменский. В 1586 г. при прибытии польского посла Гарабурды Мустафа-Али находился при царе, а при Борисе Годунове был Мурад-Гирей. Татарские царевичи находились в компании русских бояр, черкесских и тюменских князей [10, с. 27, 85-96].

При коронации Федора Ивановича Бориса Годунова Мурад-Гирея назначили наместником Казани и Астрахани. В 1591 г. Федор Иванович привлек служебных татар и марийцев к войне против шведов. В 1590 г. сибирский оглан Мухаммед-Кули (Маметкул, племянник Кучума, сын хивинского хана Хаджи-Мухаммеда) возглавлял татарские отряды в походе на шведов (до перехода на русскую службу он находился на службе у кызылбашей, а потом у Кучума). Кроме него в войне против шведов участвовал казахский султан Ураз-Мухаммед, который был племянником казахского хана Таваккула. В 1588 г., воюя на стороне сибирского хана Кучума, он в возрасте 16 лет попал в плен к русским. Во главе татарских войск он двигался в сторожевом полку, в большом полку шел Арслан-Али Кайбулович, в передовом полку – Мухаммед-Кули. Из Новгорода он двинулся к Невскому устью. Потом войска двинулись к Ямгороду. В 1595 г. через Ураз-Мухаммеда русские вели переговоры с Таваккулом. Казахский хан просил принять его в русское подданство. На казахов оказывали большое давление ойраты. В 1598 г. вместе с татарскими царевичами Ураз-Мухаммед участвовал в походе против крымцев. Арслан-Али шел в большом полку, в передовом – Мухаммед Кули, на правом фланге – Ураз-Мухаммед, в сторожевом – Шигим, на левом фланге – оглан Мухаммед. В 1600 г. Борис Годунов пожаловал Касимовское ханство Ураз-Мухаммеду. Местная татарская знать подняла его на белой кошке и в его честь мусульманское духовенство читало хутбу. В Новом летописце он назван Бурмаметом. В 1601 г. Ураз-Мухаммеда отправили на границу с Крымским ханством. Служилые татары часто использовались на посольской служ-

бе, в частности при посольствах к крымцам и туркам. В 1601 г. Ураз-Мухаммед, Арслан-Али, Мухаммед-Кули присутствовали на прощании с литовским послом Львом Сапегой. При касимовских ханах находились царские воеводы, но Ураз-Мухаммед еще пользовался значительной свободой [11, с. 48-59, 314; 20, с. 83, 97-111, 400-455; 46; 61; 20]. Георг Тектандер называл Казань городом черемиских татар. Их страна описана как поросшая кустарником и болотистая. Отмечалось, что они мало занимаются земледелием, а в основном животноводством [68].

В 1632 г. в войске Б. Шеина под Смоленском находилось 1667 татар. На войну мобилизовали мишарей (касимовцев), казанских и юртовских татар. Во время русско-польской войны 1654-1667 гг. татары воевали в составе драгунского полка В. Челюстина и рейтарского полка Т. Шаля. Рейтарский полк Мынгауса целиком состоял из татар. В рейтарах служили свияжские, алатырские и темниковские татары. Кроме того, татары воевали и в полках старого строя. В 1656 г. Василий Арсланович вместе с сыновьями Алтаная принимал участие в походе из Москвы в Ригу. До столкновения с шведами они прошли через Смоленск и Полоцк, которые русские заняли в начале русско-польской войны 1654-1656 гг. Татары воевали в составе русских полков в русско-турецкой войне 1676-1681 гг. Пребывание касимовских и юртовских (астраханских) татар около Чигирина зафиксировано Самовидцем. В 1678 г. Василий Арсланович зафиксирован как анонимный касимовский царевич. В росписи русского войска он известен как Василий Арасланович. В 1679 г. казанские татары и мишари служили в полку Михаила Юрьевича Долгорукова. Интересно, что с момента принятия Соборного уложения в 1649 г. исчезает упоминание о служилых татарах. В русских законодательных актах после Смуты предпочитали не выделять татар и упоминать их вместе с другими служилыми людьми. Георг Тектандер упоминал о ногайцах Ерослане (Джан-Арслане) и Иштереке, которых русские захватили в плен. Сын Иштерека принял христианство, а плененные мирзы поступили на службу к русским. Ранее они воевали против христиан (австрийцев и трансильванцев) в Венгрии [11, с. 227-228, 401-413, 442-443; 51, с. 159-181; 65; 68].

Служилые татары вместе с марийцами приняли активное участие в серии конфликтов известных в русской историографии как Смута. В 1604 г. более 1,5 тыс. татар, преимущественно мишарей, и более 200 мордвинов восстали против Василия Шуйского. В 1605 г. они били челом Лжедмитрию Первому. В 1606 г. по призыву Лжедмитрия Второго против Василия Шуйского восстало население городов Алатырь, Арзамас, Ядрин, Курмыш, Чебоксары и Свияжск. Центром восстания был Арзамас, а восстание вскоре перекинулось на Поочье и Посурье. Вскоре восстание охватило Поволжье от Нижнего Новгорода до Астрахани, и перекинулось на Вятский и Пермский край. Оплотом власти Василия Шуйского остались Нижний Новгород и Казань (населенная русскими). Необходимо отметить, что восставшие татары, марийцы, мордвины действовали вместе с казаками. В Среднем Поволжье восстание было подавлено. В составе правительственных войск, кстати, были служилые и крещенные татары. Часть бывших восставших перешла на сторону Шуйского, в частности Петр (Урак) Урусов (сын Джан-Али). По сведениям Исаака Масса, в 1606 г. ногайцы отпали от русских и напали на земли марийцев. Татары же Казани вели себя тихо. Русские же казнив Лжедмитрия Первого дали знать крымцам, что не собираются начинать войны против них. Самозванец же ранее собирался в большой поход на Крым. В 1607 г. Ураз-Мухаммед принимал участие в битве против войск И. Болотникова под Тулой. Исаак Масса указывал, что Василий Шуйский отдал распоряжение опустошить земли у Калуги. Казаху Ураз-Мухаммеду было приказано с его служилыми татарами нападать на украинское население Северной земли и окраинных местностей для того, чтобы наказать поддерживавших Лжедмитрия Первого и Ивана Болотникова. Петр Урусов и Ураз-Мухаммед были знакомы между собой и служили Борису Годунову и Василию Шуйскому. Петр Урусов присутствовал на приеме посла Священной Римской Империи в Москве в 1594 г. Он был царским виночерпием. Петр Урусов кроме того был свояком Шуйских. В Нижнем Поволжье же подавить восстание Шереметьеву не удалось. Более того восстание охватило Горную сторону в Среднем Поволжье и войска были переброшены на подавление восстания марийцев и татар. В битве

под Свияжском 1 января 1609 г. Шереметьев разбил отряды татар, марийцев и мордвин. В 1608 г. Ураз-Мухаммед направился в Тушинский лагерь Лжедмитрия Второго. Там он был и в 1609 г. Хан просил Льва Сапегу прислать охранные грамоты для владений касимовского хана в Верхнем Поволжье. Послами к литовцам были отправлены служилые татары. Кроме того, хан просил защиты посадских людей от притеснений со стороны литовских панов. На сторону литовцев и Льва Сапегу вместе с ханом перешли и касимовские татары. По сведениям Иосифа Будило в 1609 г. на стороне Василия Шуйского выступили ярославские и романовские татары. По его сведениям в составе правительственных войск находилось 40 тыс. татар (что существенное преувеличение). Станислав Жолкевский отмечал, что Василий Шуйский призвал себе на помощь 15 тыс. татар (точнее ногайцев) во главе Батыр-бием и Кантемиром. Когда с Лжедмитрием были поляки, то ногайцы остерегались сражаться с ними и просто отступили с награбленной добычей. О помощи крымцев и ногайцев Шуйскому писал и Н. Мархоцкий [10, с. 455-464; 29, с. 268-269; 28, с. 75-76; 4; 8; 49; 45].

Побежденные Шереметьевым повстанцы бежали к Яранску, где подняли на борьбу еще и чувашей. Из Яранска отправляли письма в другие города. К восстанию присоединились Арск, Малмыж, Уржум, Лаишево. К восстанию примкнули Вятский и Мещерский край. Против Василия Шуйского в 1609 г. выступили Петр Урусов и касимовский хан Ураз-Мухаммед. К восстанию присоединялись и русские. Среди восставших были татары, марийцы, чуваш, мордвин. Они снова пришли к Свияжску и казанскому наместнику пришлось приложить значительные усилия для подавления восстания. Что характерно, в правительственных войсках также были русские, татары, мордвин, чуваш и марийцы. 10 марта 1609 г. восставшие потерпели поражение под деревней Бурундуки, но к осени восстание разгорелось с новой силой. Однако Шереметьев в 1609 г. взял Касимов, а потом и Кадом. Мишари оказывали отчаянное сопротивление, но их восстание, как и восстание чувашей и марийцев Горной Страны, было подавлено правительственными войсками. Далее боевые действия продолжались в форме партизанской войны марийцев и чувашей

на Горной и Луговой стороне. Также было неспокойно в Вятском крае. Исаак Масса отмечал, что ногайцы с мордвинами и черемисами воевали против Шереметьева, а когда тот ушел, то воевали между собой. В 1610 г. часть татар присягнула на верность Лжелмитрию Второму. Они надеялись захватить земли тех татар, которые были верны правительству. Внутренняя борьба вынудила снять часть войск с засечных черт и на территорию Русского государства начали активно вторгаться крымцы и ногайцы. В 1610 г. Петр Урусов и Ураз-Мухаммед находились в лагере Лждемитрия Второго под Тушиным. Вместе с ними там были касимовские, кадомские и юртовские (астраханские) татары. Когда поляки открыто вторглись на территорию Русского государства, то сторонников у самозванца заметно поубавилось. Ураз-Мухаммед посетил лагерь Сигизмунда Ваза под Смоленском. Польский король сделал все, чтобы привлечь касимовских татар на свою сторону. Семья Ураз-Мухаммеда была заложниками у Лждемитрия Второго и тот хотел их освободить их из плена. Вероятно Ураз-Мухаммед хотел убить самозванца, но тот предупрежденный сыном Ураз-Мухаммеда опередил касимовского хана и умертвил супостата первым. Петр Урусов обвинил Лжедмитрия в убийстве Ураз-Мухаммеда и выступил против него. Самозванец заточил его в темницу. Под давлением татар и Марины Мнишек Лжедмитрий был вынужден освободить своего пленника. 11 декабря 1610 г. Петр Урусов вместе с 20 татарами убил Лжедмитрия Второго. После этого Петр Урусов бежал в Крымское ханство, где стал советником Гиреев и организовывал походы на Речь Посполиту и Русское государство. После смерти Лжедмитрия Тушинский лагерь распался. В условиях польской интервенции и хаоса в Русском государстве ряд русских чиновников совместно с татарами реставрировали в видоизмененной форме Казанское ханство, называя подконтрольную себе территорию Казанским царством. Оно существовало в 1610-1613 гг. Юхан Видекинд отмечал, что казанцы и астраханцы, когда русские осаждали поляков в Москве, придерживались нейтралитета. После капитуляции поляков в Москве в 1612 г. и с избранием Михаила Романова царем в 1613 г. служивые татары присягнули новому русскому царю. Правда, сепаратистские тенденции были не до конца прео-

долены. В 1615 г. восстали служилые татары Заказанья во главе с Джан-Али Джанмеметовым. В 1616 г. к ним присоединились удмурты, марийцы, башкиры, чуваша. На подавление этого восстания были отправлены служилые татары из других регионов Русского государства [10, с. 464-487; 46; 29, с. 269-280; 28, с. 77-78; 14, Книга 6; 4].

Одним из популярных сюжетов в европейских хроник стал сюжет о смерти Ураз-Мухаммеда и мести Петра Урусова. Он в целом почти одинаково освещен в немецкой, шведской и польской традициях. Рассказ отличался лишь в некоторых деталях. Немец Конрад Буссов писал, что в 1610 г. Лжедмитрий совершенно потерял рассудок и подозревал многих в измене, в том числе и самых верных ему татар и казаков. Они оберегали его от поляков и немцев. Но Дмитрий приказал утопить в Оке касимовского хана. Тогда возмущенный этим Петр Ерусланов (Петр Урусов) искал возможности отомстить. В убийстве хана был замешан ханский сын, которого Петр также хотел убить. Ерусланова заключили в темницу как и других 50 татар. Однако их он выпустил через несколько дней пострадав перед этим. Он ездил с ними на охоту, отправлял их в набеги на окрестные села, однако татары не забыли оскорбления. Они целых два месяца ждали возможности отомстить, а до того хватали проезжих купцов и поляков. Они этим исполняли волю самозванца и втерлись к нему в доверие. Лжедмитрий постоянно брал с собой 20-30 татар. За несколько дней до покушения они дали знать о своем намерении Ерусланову. 11 декабря Лжедмитрий выехал на охоту с Еруслановым и 20 татар. Около Калуги, где находился самозванец, сконцентрировалось 1 тыс. Петр, выждав удобный момент, подъехал и пристрелил самозванца, провозгласив, что мстит ему за утопленного хана и за лишение свободы татарских беков. После этого татары направились в Касимовское ханство, а верные Лжедмитрию русские добрались до Калуги слишком поздно, чтобы сторонники тушинского вора могли нагнать татар. Русские согноли злость на немногих оставшихся в Калуге татарах, умертвив их. Мартин Бер указывал, что Лжедмитрия Второго покинули все, кроме турок и татар, с помощью которых он хотел овладеть Москвой. С ним было несколько сот романовских татар, а также подданные касимовского хана. Последнего он приказал утопить.

Касимовский хан погиб из-за навета собственного сына и Петр Ерусланов хотел убить его за это. Вскоре Ерусланова за то, что тот знал дорогу до Астрахани вместе с 50 другими татарами приказали заточить в темнице. Однако через некоторое время их освободили и они находясь в числе 20 человек отомстили. Петр Ерусланов убил Лжедмитрия и вместе с 1 тыс. бежал в татарские владения.

Швед Петер Петрей сообщал, что как только поляки подошли к Смоленску, то поляки перестали оказывать повиновение Лжедмитрию. Тогда самозванец решил положиться на татар и турок. Сын одного мурзы оклеветал своего отца перед Лжедмитрием и тот приказал его утопить. Это жестоко огорчило иного татарского князя Русланова. Тот хотел отомстить, но по ошибке убил невинного татарина. Тогда Лжедмитрий приказал схватить Русланова с 50 татарами. Его люди выпороли татар и кинули их в темницу. Но потом он вернул им прежнее положение, выезжал с ними на охоту и на развлечения. Но они тайно ненавидели его и организовали заговор. Русланов вместе с 30 татарами один раз выехал с Лжедмитрием. Он убил самозванца и назвал его вором, плутом и обманщиком. Он наказал его за то, что он высек татар и потопил мирзу. Юхан Видекинд отмечал, что когда войско поляков вторглось в Московию Лжедмитрий бежал в Калугу и оперся на татар и благодаря им разбил какой-то отряд поляков. После этого он выехал на охоту с 300 татарами среди которых был Урузово (Петр Урусов). Когда русские перепились, он приказал татарам перебить их, а сам выстрелил из пистолета в самозванца, приговаривая, что хватит Лжедмитрию вору и разбойнику топить и стегать заслуженных мирз. Урусов мстил за татарского мирзу, которого Лжедмитрий утопил по навету мирзина сына. Урусов убил какого-то мирзу вместо реального преступника и за это вместе с другими татарами был высечен и брошен в темницу. Совершив мщение он вместе с 2 тыс. татар лн возвратился к себе на родину. Марина Мнишек же натравила на немногих татар донских казаков. В Калуге казаки перебили 200 татар.

Поляк Иосиф Будило же также говорил об этих событиях. Ураз-Мухаммеда он знал как касимовского правителя, а Петр Урусов был достаточно известен. Временем убийства Ураз-Мухаммеда названо

22 декабря. Срок заточения Петра Урусова был шесть недель. Касательно же смерти Лжедмитрия указано, что Петр ранил его из пистолета, а потом отрубил руку и голову самозванца саблей, а других русских отпустил. С мертвого сняли одежду и бросили его нагого. Иных русских пощадили и татары ушли к себе в Орду. Станислав Жолкевский отмечал, что касимовский правитель был при польском лагере в Смоленске, но соскучившись по родным поехал в Калугу. Но сын не захотел ехать с отцом и поведал о планах самозванцу, который приказал утопить хана. Особо горевали о смерти хана юртовские татары среди которых был Петр Урусов. Он вместе с преданными себе людьми 20 декабря во время прогулки Лжедмитрия напал на него. Подробности смерти самозванца такие же, что и у Иосифа Будило. Мархоцкий отмечал, что Петр Урусов, которого в Орде зовут Ураком, отомстил за касимовского хана убив самозванца. Татары застрелили его, а сами ушли в Орду [9, Глава 19; 55; 56; 14, Кн. 5; 74; 8; 49; 45].

В 1614 г. Михаил Романов назначил касимовским ханом Арслана из сибирской династии. Его настоящее имя было Алп-Арслан и он был сыном плененного русскими сибирского хана Али. Сам оглан попал в плен к русским в 1598 г. В 1612 г. его отправили против войск Речь Посполитой и казаков. Он защищал от них Белоозеро и Вологду. Однако в окрестностях Вологды и сами татары достаточно сильно грабили местное население. В 1616 г. Арслан приезжал в Москву для того, чтобы удостоиться царской аудиенции. Вместе с ним приезжал сын Кучума Мотла. Встретить касимовского хана было предписано царевым боярам. Арслан был у царя, когда тот встречал английского посла Мерика. В 1617 г. он присутствовал при приеме царем персидских послов. В последний раз Арслан побывал в Москве в 1623 г. Татарского хана демонстрировали иноземным послам как важного сановника, который сидит по правую руку от государя. Войсками же он не руководил, хотя касимовцы воевали против врагов русских. В 1614 г. их направили в Кинешменский уезд, чтобы оборонять его от казаков. В 1615 г. их отправили в район Брянска, чтобы воевать против литовцев и поляков. В войске было 443 татарина. Они воевали против отрядов Лисовского. В 1616 г. они воевали

под Псковом против шведов. После этого они воевали около Дорогобужа против литовцев Гонсевского. В 1617 г. 466 татар снова воевали под Дорогобужем. Они отличились в бою против полковника Чаплинского. В 1618 г. они прикрывали отход русского войска от Можайска к Москве. В 1620 г. касимовцы у Михайлова стояли для охраны границ от крымцев и ногайцев. Там же они несли службу в 1621-1626 гг. При касимовском хане поочередно находились воеводы, которые следили за его действиями [11, с. 1-39; 4; 57; 58; 59].

После Арслана в 1627 г. власть перешла к последнему фактическому правителю Касимовского ханства Саид-Бурхану (сыну умершего хана). В писцовых книгах сохранилось описание его владений, которые ограничивались Касимовым с его округой. Между 1653 и 1655 гг. Саид-Бурхан крестился и принял имя Василий. В 1636 г. Касимов посетил гольштинский посол Адам Олеарий. По его сведениям русские склоняли местного хана принять христианство уже тогда, но тот отказался, мотивируя это тем, что слишком молод и когда возмужает примет решение. При встрече с немцами Саид-Бурхан принял их дары в виде водки и табака. Хан очень поблагодарил их за дары. Он извинился за то, что не может принять послов у себя, поскольку это очень раздражило бы воеводу. Объяснялись татары и гольштинцы через персидского толмача. Прозвищем Саид-Бурхана было Рейс-Кичик (Малый Рейс). В 1636 г. ему было только 12 лет, а своему отцу он наследовал в возрасте 3 лет. За него практически правила его мать Фатима-султан. Также его опекуном был Ак-Мухаммед-сеид Шакулов (отец Фатимы). Родственник Саид-Бурхана Али жил в Ярославле в 1608-1638 гг. Сын Али Кансувар участвовал в походе русских на Смоленск в русско-польской войне 1632-1634 гг. Он изменил русским и перешел к литовцам. После этого он отъехал к крымскому хану, но вскоре был схвачен донцами и отправлен в ссылку в Сольвычегодск. Али же упорно отказывался принимать участие в боевых действиях. В 1651 г. в документе Г. Литвинову царь предписывал не допускать контактов Саид-Бурхана и его людей с иноземцами. В 1653 г. Саид-Бурхан приехал в Москву вместе с братом своего деда (Алтанаем) и его сыновьями. Всех их привели к шерти. Во время прибывания в Москве Саид-Бурхан отрекся от ислама.

В 1655 г. он под именем Василия Арслановича вместе с грузинском царем Николаем Давидовичем (Ираклием I) встречался с патриархом Никоном. Алтанай же после 1653 г. жил в Ярославле. Его сыновья приняли христианство и сменили имена Дост-Султан и Иш-Султан на Петр и Алексей. Патриарх Макарий в описании своего путешествия из Сирии в Москву в 1655 г. упоминал о двух крещеных царевичах, которые ранее были мусульманами. В их отчестве указано Алексеевич, что указывает на то, что Алтанай принял имя Алексей и стал христианином. В 1627-1630 гг. касимовцы несли службу на русско-крымском пограничье в районе Михайлова. Количество служивших на границе обычно было более 200, иногда менее 200, максимально же они выставляли около 600 воинов. В 1635-1636 гг. татары в количестве более пяти и шести сотен служили на границе с крымцами в Михайлове. После 1636 г. сведения Разрядных книг обрываются и не можно вычислить ни количество татар, не отдельные их национальные отряды за редким исключением [11, с. 61-227, 229-231, 271-276; 52; 52].

Кроме того, при новом царе Алексее Михайловиче начали тяготиться существованием Касимовского ханства. Переход Саид-Бурхана в православие помогло ему сохранить существование ханства на несколько десятилетий. Австрийский посол Август Майерберг писал, что Касимгород был пожалован Борисом Годуновым какому-то татарскому правителю, а его сын крестился и придворные льстецы называют его царем. Ян Стрейс указывал, что в городе проживает принц Рескычки. Город раньше был татарским, но теперь принадлежит русским. Василий Арсланович большую часть своей жизни провел в Москве при царском дворе. Это известно благодаря сведениям Дворцового разряда. Иногда он отлучался в Касимов, а также пару раз в походы. Василий Арсланович умер в 1679 г. и оставил после себя шесть сыновей – Михаила, Василия, Ивана, Якова, Никифора, Семена. Яков умер еще при жизни отца в 1677 г. В 1680 г. умер Никифор. Еще при жизни Василия Арслановича в Касимовском ханстве вел активную пропаганду православья рязанский архиепископ Мисаил. Он начал проповедовать среди татар и мордвин в 1654 г. Татар с мордвинами в 1655 г. было крещено около 6,2 тыс. В 1656 г.

татары и мордвины открыто выступили против христианизации и в количестве пяти сотен выступили против Мисаила и разогнали служивых охранявших клирика. Мисаил был убит ими [11, с. 317-402, 413-441; 69; 48; 19; 20].

После смерти Василия Арслановича власть перешла к Фатиме-султан. По документам сохранившихся из ее архива стаёт ясно, что и судебные дела были забраны у ханства. Один из имущественных споров решал Приказ Казанского дворца. Касимовское ханство было передано из Посольского приказа в этот приказ. Касимов был сравнен в правах с Астраханью и Казанью, но пока ещё оставался формальные титул и административно-политическая организация. В 1681 г. после смерти Фатимы-султан ханство было окончательно ликвидировано [11, с. 461-502]

В 1616 г. башкиры вместе с марийцами, чувашами и удмуртами поддержали восстание татар против русской власти. Однако не все было так однозначно. Нужно сказать, что во времена русской Смуты башкиры в отличие от татар выступили не на стороне самозванцев, а Василия Шуйского. Отряд А. Алябьева нанес поражения тушинцам у Ворсьмы и Балахны в 1608 г., а в 1609 г. осадил Муром и совершил рейд на Касимов, где местные татары были союзниками Лжедмитрия Второго. В 1611 г. башкиры вошли в состав Первого ополчения. В августе 1612 г. они противостояли гусарам Я.-К. Ходкевича под Москвой. Именно во время Смуты стало известно о пребывании башкир на русской службе. В 1675 г. башкир мобилизовали для похода на Крымское ханство. Вместе с запорожскими казаками и калмыками они ходили походами на Крым. Однако в отличие от калмыков и касимовских татар их как самостоятельную силу в украинских летописях не называли. Возможно это связано с тем, что их не возглавляли хан или тайши, а родовые старейшины. Нужно сказать, что башкиры воевали в отдельных отрядах под командованием своей аристократии. В поход на с Сибирской дороги было призвано 75 воинов. Часть башкир Сибирской, Ногайской и Казанской дорог отказались идти в поход мотивируя это тем, что они бедны. Башкиры были отданы под общее командование кабардинца Каспулата Муцаловича и воевали вместе с кабардинцами, донскими каза-

ками и калмыками. 52 воина за участие в походе получили звание тарханов и были освобождены от податей. Башкиры действовали у Перекопа, в то время как казаки вторглись в Крым и разорили Гёзлев, Карасубазар и Бахчисарай. Башкиры также участвовали в Азовском походе 1696 г. В походе принимало участие 3 тыс. башкир. Башкирская легкая конница отбила попытки кубанских ногайцев, черкесов и кумыков деблокировать Азов. Во время похода отметился Алдар Исенгельдин, который победил в единоборстве черкеса, захватил в плен крымского татарина и три раза был ранен в столкновении с врагами. За участие в походе тарханским званием было награждено 62 башкира [1, с. 110; 62, с. 153-156].

Однако многое не устраивало башкир в Русском государстве. В частности, это утяжелившееся налоговое бремя и захват башкирских вотчин иноэтничным населением. В спорах за земли башкиры апеллировали к вольностям которые им предоставили Иван IV Грозный и Федор Иванович. В 1662 г. восстал башкирский староста Сары-Мерген. Восстала вся Башкирия. В Казанской дороге его возглавляли Гафур Акбулатов и Улека Кривой. Восстание башкир было поддержано калмыцким тайшой Дайчином и башкиры добились удовлетворения своих требований. Этому немало способствовало падение Кунгура в 1662 г. В 1663 г. восставшие действовали у Мензелинска и других закамских послений. Власти опасались распространения восстания на Казанский уезд. Восстание утихло с тем как калмыки перестали поддерживать восставших и с тем как русские пошли на уступки башкирам. Через некоторок время произошло и второе башкирское восстание, которое активно поддерживали татары. В августе 1681 г. башкиры начали восстание в западной части своего края, а в 1682 г. у закамских крепостей. Их восстание поддерживали мордвины и татары. Возглавлял восставших мулла Сеит. Поэтому в русской историографии это восстание и получило название Сеитовского бунта. Нужно сказать, что это не имя, а титул сейид. Так звали священнослужителей, которых считали потомками пророка Мухаммеда. Настоящим именем вождя было Джафар. Если обратить внимание на конфессиональную политику Русского государства в это время, то для правления Романовых было характерным стремление христиани-

зировать мусульманское и языческое население Поволжья. Восстание, поднятое башкирами и поддержанное татарами и мордвинами, очевидно было обусловлено преследованиями русскими властями мусульман и язычников. Целиком логично, что вождями восставших должны были стать мусульманские священнослужители. Кайбыс Узеев и Аюкай Келиев призывали мишарей восстать против русских. В 1683 г. велись бои и у Билярска. В 1684 г. восстание было подавлено правительственными войсками [3, с. 284-286; 41].

Особо стоит поговорить о сибирских татарах. В 1595 г. несколько десятков служивых татар вместе со своими ясачными отъехали из Тюмени в Тобольск. В 1598 г. в кампании против Кучума приняло участие 60 татар. Отряд же всего насчитывал сотню воинов. В этом похода было захвачено несколько членов семьи Кучума. После того как Кучум погиб в Ногайской Орде к Тобольску пришло триста татар, которые поступили на службу к русским. Они были распределены по городам. Центром татарского населения в Сибири был Тобольск. Там находилось порядка 250 татар. Нужно сказать, что элита Сибирского ханства быстро встроилась в русскую систему управления. Они получили оклад в размере от 7 до 15 рублей. Они получили особые привилегии и вместе с казаками стали опорой русской власти в Сибири. В Таре находилось от 36 до 65 татар. В Тюмени – от 75 до 105. Общая численность служилых татар находилась где-то в районе 460, а вместе с семьями 2350. Служилых татар по всей Сибири было свыше четырех сотен. Сибирские служилые татары отправлялись с важными дипломатическими поручениями. Так, в 1601 г. они были направлены к Али (сыну Кучума) с целью переманить его на русскую службу, а в 1623 и 1638 г. – к ойратам. Русскую власть над Сибирью помогали устанавливать контингенты из башкир и казанских татар отправленные на восток. В частности они вместе с русскими и польско-литовскими пленными построили город Тара. При помощи служилых татар и кодских хантов был построен Томск. Служилым татарам приходилось в соляных походах за Ямышевское озеро воевать против ойратов. Избрант Идес и Адам Бранд зафиксировали этот конфликт. Татары были и среди гарнизонов острогов, которые сооружались в Сибири для защиты от ойратов. В районе Тарского

уезда татарам приходилось воевать против Кучумовичей и ойратов. В треугольнике Томск-Кузнецк-Красноярск они сражались с енисейскими кыргызами. В районе Верхотурского, Туринского, Тюменского и Тобольского уездов татары и русские воевали против Кучумовичей и калмыков, а потом башкир. Для того, чтобы облегчить свое положение, сибирские татары требовали отмены ямской повинности, чего и добились. Однако царь вместо хлебного жалования в XVII в. предоставлял им пашни для земледелия. Служилые татары не платили ясак, в то же время они собирали ясак с сибирских татар и угров. Переселившиеся из европейской части Русского государства казанские и юртовские татары работали на пашнях у служилых татар. Звание служилых татар передавалось наследственно. Потомки служилых также находились в составе русских воинских контингентов в Сибири. В начале XVII в. ясачных татар было 872, а всего ясачного татарского населения – 3,5 тыс. К концу столетия всего ясачного татарского населения – 4,9 тыс. Ясаком облагались мужчины возрастом от 18 до 50 лет. Стандартный размер ясака составлял от 1 до 10 шкурок соболей в год [76, с. 48-51; 70, с. 772-779; 72; 71, с. 246-257; 27; 34, с. 202-214].

Русский царь обеспечивал служилых татар фуражем и питьем. За службу Чингизидам давался оклад в 2 тыс. четьи. Ногайские мирзы могли рассчитывать на оклад в максимум 1 тыс. четий. У иных оклады были как у русских служивых. Только верхушка служивых татар имела православных крепостных. Годовое денежное жалование было в размере от 2 до 18 рублей. С течением времени поместья служивых татар дробились и большинство из них беднели. Однако благодаря выезду отдельных татар в отдаленные регионы и смерти части татар некоторые аристократы формировали значительные по размеру владения. В XVII в. среди служилых татар Шибаниды потеснили с первых позиций астраханскую династию Тимур-Кутлуга. В русских документах зафиксировано только Чингизидов в количестве 150 человек. Среди этих татарских царевичей наиболее известны казах Ураз-Мухаммед б. Ондан, сибирец Алтанай б. Кучум, хивинец Аваган-Мухаммед б. Араб-Мухаммед. С XVII в. Чингизиды перестали получать доходы с городов и были лишены личных военных отря-

дов. Их перестали показывать дипломатам. При Алексее Михайловиче Чингизидов насильственно крестили. Впрочем, это было далеко не новое явление. Активно крестили татар при Иване IV Васильевиче. Также продолжалась эта политика при Федоре Ивановиче. В 1593 г. крещением татар занимался казанский митрополит Гермоген, который отмечал, что новокрещенные из поволжских народов заключают браки с татарами и переходят в ислам. Таким образом, насильственно крещенные хотели вернуться к исламу. Казанский митрополит был решительно настроен против этого. Церковь начала контролировать духовную жизнь и вынуждала новокрещенных ходить в церковь и содержать дома иконы. Запрещалось общение с католиками, протестантами и мусульманами. Предоставлялись преференции татарским дворянам сменивших ислам на православие. Из крещеных татар известны Федор Долголядский и Яков Касимовский. В 1595 г. татары и мордвины оказывали сопротивление христианизации и нападали на монахов Пурдошского монастыря. В 1681 г. царь Федор Алексеевич призвал мордвинов креститься в православие, однако это было малоуспешно и даже при правлении Петра I, Анны Иоановны, Елизаветы Петровны продолжалась христианизация мордвинов. Окончательная христианизация произошла только в XIX в. Марийцы же еще долго придерживались язычества. В 1891 г. они написали письмо турецкому султану, чтобы он взял их под защиту от христианизации. Касательно же татар, то территория Касимовского ханства неуклонно сокращалась. Если в XV в. они были достаточно большими, то в XVI г. ряд земель был изъят, а в XVII в. земли касимовских ханов были значительно сокращены. За Чингизидами следили специально назначенные центром надзиратели из воевод. Когда русские находились в мирных отношениях с Крымским ханством, то допускалось назначения ханами Гиреев. Когда же крымцы воевали против русских, то ханами назначали представителей из Шибанидов. Воевода в 1651 г. следил, чтобы с касимовским ханом не контактировали представители мусульманских государств, а также ногайцев и марийцев. Также не допускалось встреч с другими иноземными послами. В 1653 г. касимовский хан Сеид-Бурхан был вынужден перейти в христианство под именем Василий. Под 1667 г. уже упомина-

лось о хане Василии Арслановиче и его сыне Никифоре. Уже в 1653 г. был издан указ по которому касимовский хан фактически превращался в почетного заключенного. Царь зорко следил за тем, чтобы касимовский хан не мог себе позволить самостоятельной политики. Василий Арсланович правил до 1679 г., после чего власть была передана его матери Фатиме-султан. В 1681 г. Касимовское ханство было юридически ликвидировано, а его земли были переписаны на русских царей. Николас Витсен в своем сочинении написанном в 1692 г. упомянул о княжестве Кассинов, которое локализовал в землях черемисов. Он оказывал, что его жители во всем походят на татар. При описании княжества он использовал сведения Олеария и Майерберга и упоминал о Рескитци (Реисе-Кучуке). Он упоминал о переходе большей части населения княжества в христианскую веру. Корнелий де Брюин зафиксировал в Касимове мечеть [12, с. 1-17; 31, с. 181-189; 66; 78; 21, Глава XV; 24, с. 331-335].

Другие земли татар имели разный статус. Казанским краем правили казанский и свияжский воеводы, общее управление осуществлял приказ Казанского дворца. Вся земля делилась на уезды. Бюрократической и административной деятельностью занимались дьяки. В землях бывшего Астраханского ханства правил астраханский воевода вместе со своими дьяками, однако власть русских над Астраханским краем была относительно слабой и особого приказа для него не было заведено. Более того, Астрахань долгое время была опасным краем и во время Смуты была одним из центров самозванцев. Юртовские татары находились в зависимости от астраханского воеводы и принимали участие в защите города наряду с казаками и стрельцами от ногайцев и калмыков. С завоеванием территорий Сибирского ханства сибирским татарам и угорским народам была оставлена некоторая самостоятельность. Власть сибирского хана была ликвидирована, но сохранялись улусы, которые стали называться волостями. По сути в Сибири сохранилось административное деление за исключением земель особо активных противников русских. Русские строили новые города и создавались новые уезды. Для сибирских татар и угров было обычным шертовать и платить ясак. Служилые татары вместе с стрельцами и казаками подавляли восстание,

как бунт манси Пелыма против русской власти во время Смуты. Коренные изменения в управлении Сибирью наступили с политикой Алексея Михайловича и Петра I. Наградой для сибирских татар были не новые пожалования, а сохранение прежних владений. Основание новых крепостей и городов сокращало земельный фонд татар. Слободы русских крестьян и казаков к концу XVII в. окружили ясачные земли татар. Формально государство защищало земли татар от колонизации. Был принят ряд законодательных актов в XVIII в., которые ограничивали русскую колонизацию. Юридически земли Сибири находились не в частном, а в государственном владении. Государство защищало в первую очередь интересы служилых. Тем не менее татары были защищены в конфессиональном отношении. С середины XVII в. русские священники начали отнимать вотчины у служилых татар. Петр I и его преемники начали активно насаждать христианство среди татар и угров Сибири. Служилые татары оказывали активное сопротивление христианизации. В отличие от обращения манси и хантов, политика направленная на христианизацию татар не принесла значимых результатов [25, с. 189-202; 70, с. 772-779; 71, с. 246-257].

Происходило наступление и на права дворян-татар. В 1625-1626 гг. им запретили владеть служилыми холопами, а пашенные холопы должны были жить вне господских усадьб. В 1635 г. русским дворянам запрещалось заключать договора с татарами. За татарами сохранялся ограниченный земельный фонд. Татар проживавших в Верхнем Поволжье насильственно крестили. Уступкой татарам был запрет латышским крестьянам, которые попадали в Поволжье вследствие русско-польских и русско-шведских войн, переходить в православие. До того, переход в православие освобождал их от кабалы. Татарам в "Соборном уложении 1649 г." запрещали обращать в ислам русских крепостных. Также предписывалось не давать иноземцам (то есть иноверцам) русских крестьян. В 60-70-х гг. XVII в. царское правительство уже с подозрением относилось к служилым татарам, хотя некоторые денежные компенсации за участие в "Чигиринских походах" так предоставляло. Государство наступало на земельные права татарского дворянства. В 1676-1682 гг. при правлении Федора-Алексеевича это наступление только усилилось. При наследовании соб-

ственности отдавался приоритет крещеным родственникам перед некрещеными. По указу 1681 г. у мусульманских дворян отбирались поместья и вотчины населенные крестьянами христианами. Сохранить их при себе татары могли только при условии принятия православья. Романовские татары поспешили сменить веру. Указ 1681 г. был нацелен на ассимиляцию татарского дворянства русскими. Также указами царя Федора Алексеевича побуждали креститься язычников Среднего Поволжья. Под угрозой конфискации земель и высылки в другие регионы многие служилые татары приняли христианство. Указ малолетних Петра и Ивана Алексеевича от 1682 г., за созданием которого вероятно стояла царица Софья, вернул татарам половину земель. В том же году был издан указ по котором русским запрещалось давать поместья и вотчины на запустевших землях коренных народов Среднего Поволжья. Еще по одному указу при наследовании приоритет отдавался некрещеным родственникам. Все эти правовые акты были призваны успокоить волнения среди народов Волго-Уральского региона. В одном из последних указов Софьи запрещалось давать земли татар русским помещикам. Еще по одному указу иноверцев надлежало обращать в христианство только по свободной воле их [51, с. 159-181; 31, с. 181-189].

Служилые татары в большинстве своем оставались мусульманами и исповедование ими ислама было преградой к их карьерному росту, как и язычество у марийцев. Татары компактно проживали на территории бывших Казанского, Астраханского и Сибирского ханств, а также в Мещере на территории так называемого Касимовского ханства. Некоторая часть татар, впрочем незначительная, в виде татарской аристократии жила в Ярославском, Романовском, Суздальском, Ростовским уездах, продолжая традиции заложенные предыдущими русскими правителями. Туда кроме татар направляли и ногайских мирз, которые дали начало Юсуповым и Кутумовым. В Романове жило 225 татар. В отрыве от своих земель служилые татары переходили в православье и русифицировались. Те, кто не желал креститься выезжал в Казанский и Уфимский уезды. Татары-мишари под русской властью начали селиться в Алатырском и Арзамасском уездах. К мишарям принадлежали касимовские, кадомские и темни-

ковские татары. В Касимове находились усыпальницы татарских аристократов. Среди мишарей было много тюркизованных мордвинов. Так, в XVII в. мордовских мирз часто называли татарами и смешивали с служилыми татарами. Однако в Мещере более значительную роль играло скотоводство, а не земледелие. За служилыми татарами оставались и значительные участки лесов, где они могли заниматься бортничеством. Право охоты и рыбной ловли оговаривались отдельно. Мишари пожизненно получали доходы с кабаков, таможи, посада и мордовских беляков. В землях мишарей поселялись выходцы из Казанской земли, Сибири, Ногайской Орды. В XVII в. число служилых мирз, татар и казаков в Мещерском крае насчитывала максимум от 446 до 610. Особенностью этого региона было наличие большого количества татарских помещиков с русскими крепостными. Из Мещеры на службу в засечных линиях переводились служилые татары. Так они были у Саранска и Курмыша, а также в Башкирии. В Казанской земле служилых татар вместе с членами их семей было в районе 7,5 тыс. Однако часть местных татар из-за бедности вскоре оказались в состоянии ясачных. Другая часть или выселялась в Мещеру и Сибирь или оставалась на месте. Татарские помещики владели крестьянами своей национальности. Они помнили о своем тарханском статусе. Чепецкие и каринские татары еще в 1489 г. были лишены права собственности на русских крестьян. Но татары могли владеть крестьянами из удмуртов и чувашей с которыми они и переселились на Вятку. Татары в Уфимском уезде были преимущественно мишарского происхождения. Некоторую часть местных служивых татар также составляли каринские татары и ногайцы. В XVII в. служилых в уезде было уже 748. В переписи в XVIII в. указано, что по всей стране всего мишарей было 20 тыс., из них к службе годных было 5 тыс. Для наименования мишарей употреблялись локальные этнонимы типа городецкие татары, темниковские татары, кадомские татары. Использовался и сословный маркер - тархан. Особенно активно о них упоминали в Разрядных книгах и русских летописях XVI в. [6, с. 237-246; 32, с. 296-304; 39; 37].

Также служили в русском войске турки не-мусульмане. В данном очерке мы не будем рассматривать участие якутов в войнах в

Сибири, а ограничимся изложением свершений чувашей. В 1609 г. чувашаи вместе с несколькими другими народами Поволжья подняли восстание против Василия Шуйского и выступили на стороне Лжедмитрия Второго и И. Болотникова. В 1610 г. и 1611 г. они участвовали в составе Рязанского и Нижегородской ополчений в войне против поляков и литвинов. Необходимо отметить, что в русском документе от весны 1654 г. рядом с конной черемисой упоминалась конная чюваша. Они упоминались как служилые люди из Яранского уезда. В ''Смете военных сил Русского государства'' от 1651 г. чувашаи уже упоминались как служилые от нескольких уездов. В Ядринском уезде упоминалось 1142 двора чувашаи и черемисов. В Свияжском уезде же они упоминались рядом с татарами и общая их численность совместно с татарами оценивается в 4497 дворов. На Вятке они упоминались рядом с каринскими татарами и остяками общим числом 3013. В Казанском, Кокшанском и Уржумском уезде упоминалось чувашаи, черемисы и вотяки (удмурты) численностью в 12310 дворов. В Кузьмодемьянском уезде насчитывалось 2040 дворов черемисы и чувашаи. В Кокшажском чувашей и черемисы 382 двора. В подавляющем своем большинстве чувашаи были крестьянами. Всего же чувашей, черемисов и остяков насчитывалось 31003. Если принять норму о призыве одного человека с трех дворов, то получаем в общем несколько тысяч мобилизованных от марийцев, чувашей, хантов. Конная чюваша же должна была составлять элиту чувашского общества. Сигизмунд Герберштейн упоминал чувашей как хороших стрелков, которые сражались в пешем строю. Отмечалось, что они также сражаются на воде. Русские летописцы, упоминая о чувашах, говорят именно о чувашах. В русских же актовых документах чюваша как термин обозначает нижнюю социальную страту. Конкретно оно обозначало не-русских крестьян. Подобен этому термину термин тархан, который обозначал уже привелигированных феодалов тюркского происхождения. Этнические же чувашаи также обозначались термином ясачные татары, служилые татары, казаки. Андрей Курбский знал их под термином черемиса горная. В ''Сметах военных сил Русского государства 1661-1663 гг.'' говорилось о службе мордвинов и чувашей на засечных чертах. Их отправляли служить в Царицын и

на Дон. Если в 1654 г. их призывали на войну против Речи Посполитой, то в 60-х гг. XVII в. они использовались главным образом для отражения набегов крымских татар, ногайцев и казахов. Сам этноним чуваша обрел у русских негативные коннотации. Нужно сказать, что и отношение к чувашам было настороженным и их вместе с марийцами упоминали как языческие народы, которые ранее ходили в составе войск казанских ханов на русские земли. Сами же чуваша смотрели крайне негативно на захват русскими помещиками пашен, сенокосов, обрtnых мест и раболовных участков. Кроме того, в Чувашию переселилось 300 тыс. русских крестьян. Часть чувашей была вынуждена под давлением этих обстоятельств переселиться в Башкирию. В XVII веке в русских документах встречается категория служилый чуваш, которых было всего 222. Они приняли православье для того, чтобы сохранить высокий социальный статус. Служилыми становились сотники и тарханы и их статус был равен русским помещикам. Однако к концу XVII в. владения тарханов измельчали. Простые же чуваша сначала не были крепостными и платили ясак государству. Однако на протяжении всего XVII в. крестьян прикрепляли к земле [18; 40; 67; 13; 63, с. 438-445; 64, с. 71-85; 22; 32; 26].

Таким образом, мы пришли к следующим выводам. Служилые татары как и марийцы с эрзей служили в войсках Федора Ивановича и Бориса Годунова. Они восстали только против Василия Шуйского. Для татар как и для эрзи, манси, башкир, в период Смуты было характерно желание возродить самостоятельность. Эрзяне и татары поддерживали войска самозванца. Однако часть татар поддерживала правительственные войска при подавлении восстания И. Болотникова. Участие в восстании Степана Разина и Сеитовском бунте было обусловлено протестом против наступления на права татарского дворянства в Русском государстве. Ликвидация Касимовского ханства наряду с насаждением русскими христианства вероятно послужила причиной для широкого восстания татар и башкир. Ряд вынужденных уступок татарам и башкирам со стороны царицы Софьи компенсировал утрату и так сильно урезанной автономии. Отдельные татарские контингенты использовались в войнах русских со шведами в 1591-1595 гг., поляками в 1610-1618 и 1630-1632 гг. Последним при-

мером использования отдельных татарских татар был Чигиринский поход. Если во времена Смуты руководящей силой были дворяне, то во второй половине XVII в. было татарское духовенство. На протяжении всего XVII в. цари ограничивали права касимовских ханов и урезали их территорию. Военную службу несли и башкиры. Они принимали участие в событиях Смутного времени на стороне правительственных сил. Также они активно использовались против крымских татар и ногайцев. Они приняли участие в походах на Крым (1675 г.) и на Азов (1696 г.). Служилые татары в Сибири сохраняли общественную организацию в форме улусов и легко сменили власть сибирских Шибанидов на власть русских царей. Наступление на мусульманское вероисповедание татар началось только при Петре I, а значительные просторы Сибири давали возможность до поры до времени избегать конфликтов, которые были намного острее в Поволжье. Служилые татары наряду с служилыми уграми и русскими колонистами были опорой власти Русского государства в Сибири.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Акманов И.Г., Буканова Р.Г. Политика правительства и народные движения в конце XVI-XVII вв. // История башкирского народа. Т. 3. Уфа: Гилем, 2011. С. 103-116
2. Акты времени правления Василия Шуйского, 1914. (1606 г. 19 мая – 17 июля 1610). – М., Императорское общество истории и древностей российских, 1914. http://sibrelis.ucoz.ru/publ/akty_istoricheskie_1610_1619gg/akty_istoricheskie_1610g/1610_05_26/32-1-0-186
3. Алишев С.Х. Восстания во второй половине XVII в. // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 284-286
4. Белокуров С. А. Разрядные записи за Смутное время (7113-7121 гг.). М. Императорское общество истории и древностей Российских. 1907. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Belokurov/index.htm>
5. Беляков А.В. Служилые татары на военной и дипломатической службе Российского государства. // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 280-284
6. Беляков А.В., Габдуллин И.Р. Служилые татары Волго-Уральского региона // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая

- половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 237-246
- 7.Избрант Идес и Адам Бранд. Записки о посольстве в Китай. М., Восточная литература, 1967. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Ides/frameset1.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Ides/frameset4.htm>
- 8.Будило И. Дневник событий относящихся к Смутному времени (1603-1613), известный под именем Истории ложного Дмитрия // Русская историческая библиотека. Т.1. СПб., 1872.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Budilo/text1.phtml?id=203>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Budilo/text2.phtml?id=204>
- 9.Буссов К. Московская хроника 1584-1613. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. 832 с.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Bussow/frameset7.htm>
- 10.Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царевичах. Ч. 2. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. XVI, 498 с.
- 11.Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царевичах. Ч. 3. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1866. V, 502 с.
- 12.Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царевичах. Ч. 4. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1887. 182 с.
- 13.Веселовский С.Б. Сметы военных сил Московского государства 1661-1663 гг. // Чтения в императорском обществе истории и древностей российский. Кн. 3. СПб., 1911. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/16601680/Smet_voenn_sil_1661_3/text2.htm
- 14.Видекинд Ю. История шведско-московской войны XVII века. М., РАН, 2000.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Videkind/frameset5.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Videkind/frameset6.htm>
- 15.Витсен Н. Путешествие в Московию в 1664-1665. СПб.: Simposium, 1996. 265 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Vitsen/frameset4.htm>
- 16.Габдулин И.Р. От служилых татар к татарскому дворянству. М.: ИД Медина, 2006. 320 с. <http://forum.vgd.ru/37/72470/0.htm>
- 17.Гванини А. Описание Московии. М.: Греко-Латинский кабинет, 1997. 176 с.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/frameset1.htm>
- 18.Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. М.: Изд-во МГУ, 1988. 430 с.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gerberstein/frameset7.htm>
- 19.Горсей Джером. Записки о России XVI – начало XVII в. М.: МГУ, 1990. 288 с.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frameset1.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framekor.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frameset3.htm>
- 20.Горсей Дж. Рассказ или воспоминания сэра Джерома Горсея // Горсей Д. Записки о России XVI-XVII вв. М., МГУ, 1991.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frameset2.htm>
- 21.Корнелий де Бруин. Путешествия в Московию // Россия XVIII в. глазами

- иностранцев. Л., Лениздат, 1989.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Bruin/frameset4.htm>
- 22.Димитриев В.Д. Чувашия в эпоху феодализма. Чебоксары, 1986. <http://xn--80ad7bbk5c.xn--p1ai/ru/content/chuvashiya-v-epohu-feodalizma>
- 23.Дмитриев А.В. Военное сотрудничество русской государственной власти и народов Сибири в конце XVI – начале XVIII вв.: типовые модели их практическая реализация. // Исторический ежегодник. Выр. 7. Новосибирск: НГУ, 2013. С. 214-217
- 24.Документы по истории Волго-Уральского региона XVI – XIX веков из древлехранилищ Турции: Сборник документов / Сост. И. А. Мустакимов; под общ. ред. Д. И. Ибрагимова. Казань: Гасыр, 2008. 464 с. + 16 с. илл.
- 25.Ермолаев И.П. Организация административно-территориального и военного управления Казанским краем // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 189-202
- 26.Иванов В.П., Николаев В.В., Димитриев В.Д. Чуваши: этническая история и традиция. М.: ДИК, 2000.
http://gov.cap.ru/hierarchy_cap.asp?page=86/3743/1046
- 27.Идес И., Бранд А. Записки о русском посольстве в Китай. М., Восточная литература, 1967. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Ides/frameset1.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Ides/frameset2.htm>
- 28.Измайлов И.Л. Я научу тебя как топить татарских царевичей. Татары в Смутное время: события и судьбы // Родина. № 11. М., 2005. С. 75-78
- 29.Измайлов И.Л. Татары и Казанский край в Смутное время // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 267-280
- 30.Илюшин Б.А. Военное дело татарских воинов русского государства XV-XVII вв. Вестник Томского государственного университета. № 3 (35). Томск, Томское государственное университет, 2015. С. 5-12
- 31.Ислаев Ф.Г. Религиозная политика Российского государства // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 181-189
- 32.Исхаков Д.М. Об этнической ситуации в Среднем Поволжье в XVI-XVII вв. (критический разбор о ясачных чувашах Казанского края) // Советская этнография. Вып. 5. М., 1988. <http://xn--80ad7bbk5c.xn--p1ai/ru/content/ob-etnicheskoy-situacii-v-srednem-povolzhe-v-xvi-xvii-vv-kriticheskiiy-obzor-gipotez-o>
- 33.Исхаков Д.М. Мещерские татары // История татар. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 796-804
- 34.Исхаков Д.М., Тычинских З.А. Формирование политики управления сибирскими татарами и Сибирью в конце XVI – начале XVII вв. // История татар. Т. 5.

- Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 202-214.
35. Ильюшин Б.А. Вмиг все бросились на наших. Тактика служилых татар во второй половине XVI – начале XVII в. <http://www.rg.ru/2015/07/23/rodina-tatary.html>
36. Кадыров Р.В. Формирование этносословной группы татар в Мещерском крае. Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02 – Отечественная история. М., Российская академия государственной службы при Президенте РФ, 2010. 222 с.
37. Кадыров Р.В. Особенности социально-правового статуса служивых татар в русском государстве XVI-XVII вв. // Вестник Казанского технологического университета. № 1. Т. 16. Казань: Казанский технологический университет, 2013. С. 311-312
38. Кадыров Р.В., Галлям Р.Г. Служилые татары в русском государстве XVI-XVIII: понятийно-методологический аспект // Вестник Томского Государственного педагогического университета. Филология и культура. № 2 (24). Томск: Томский государственный педагогический университет, 2011. <http://cyberleninka.ru/article/n/sluzhilye-tatary-v-russkom-gosudarstve-xvi-nachala-xviii-vv-ponyatiyno-metodologicheskiiy-aspekt>
39. Кадыров Р.В., Галлям Р.Г. Землевладение казанских и мещерских татар в XVI-XVII вв.: сравнительно-историческая характеристика // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. № 1. Казань: Казанский государственный университет культуры и искусств, 2012. <http://cyberleninka.ru/article/n/zemlevladienie-kazanskih-i-mescherskih-sluzhilyh-tatar-v-xvi-xvii-vv-sravnitelno-sopostavitelnaya-harakteristika-issledovanie-vypolneno>
40. Курбский А. История о великом князе Московском. М.: УРАО, 2001. <http://www.sedmitza.ru/lib/text/438691/>
41. Ловягин А. Посольство Кунраада фан-Кленка к царям Алексею Михайловичу и Федору Алексеевичу. СПб., 1900. <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Klenk/frametext5.htm>
42. Маньков А. Иностранцы о восстании Степана Разина. Л., Наука ЛО, 1975. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/mank/02.php
43. Маржерет 1992 – Россия начала XVII в. в записках капитана Маржерета. М.: Институт истории РАН, 1992. 254 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Margeret/frametext1.htm>
44. Маржерет Ж. Состояние российской империи. М. Языки славянской культур, 2007. 552 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Margeret_2/frametext2.htm
45. Мархоцкий Н. История московской войны. М., РОССПЭН, 2000. 251 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Marchockij/frametext5.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Marchockij/frametext6.htm>

46. Масса И. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 года, за короткое время правление нескольких государей. М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. 208, 12 с. <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/massa.htm>
47. Материалы по истории Башкирский АССР. Т. 1. <http://ufagen.ru/node/8607>
48. Мейерберг 1874 – Путешествие в Россию барона Августина Мейерберга, члена императорского придворного совета и Горация Вильгельма Кальвуччи, кавалера и члена правительственного совета Нижней Австрии, послов августейшего римского императора Леопольда к царю и великому князю Алексею Михайловичу, в 1661 г., описанное самим бароном Майербергом. М.: Императорское общество истории и древностей Российских, 1874. 260 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Meierberg2/text4.phtml?id=849>
49. Муханов П.А. Рукопись Жолкевского // Львовская летопись. Русские летописи. Т. 4. Рязань, 1999. <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Zolkewskij/frametext1.htm>
50. Ногманов А.И. Инкорпорация татар в русское правовое пространство во второй половине XVI – первой половине XVII в. // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 142-159
51. Ногманов А.И. Татарское население в российском законодательстве во второй половине XVII в. // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 159-181
52. Олеарий А. Описание путешествия в Московию. М.: Русич, 2003. 480 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Olearij/text10.phtml?id=1035>
53. Олеарий А. Подробное описание путешествия гольштинского посольства в Россию и Персию в 1633, 1636, 1637 гг., составленное секретарем посольства Адамом Олеарием // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. № 1. М., 1869. http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Olearij_3/text41.phtml?id=13886
54. Перри Д. Другое и более подробное повествование о России // Чтения в Императорского общества истории и древностей российских. СПб., 1871. <http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Perry/text2.phtml?id=1642>
55. Петрей П. История о великом княжестве Московском // О начале войн и смут в Московии. М.: Фонд Сергея Дубова, 1997. С. 151-464 <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Petrej2/text25.phtml?id=1097>
56. Петрей Петр. О начале войн и смут в Московии. М.: Фонд Сергея Дубова, 1997. 560 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Petrej2/text12.phtml?id=1092>
57. Разрядная книга 7125 года // Временник императорского общества истории и древностей российских, Книга 3. 1849 <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600->

- 1620/Razrjad_1617/text1.htm
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razrjad_1617/text2.htm
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razrjad_1617/text3.htm
- 58.Разрядная книга 7124 года // Временник общества истории и древностей российских, Книга 2. 1849
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razrjad_1616/text1.htm
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razrjad_1616/text2.htm
- 59.Разрядная книга 7123 года // Временник общества истории и древностей российских, Книга 1. 1849
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razrjad_1615/text1.htm
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razrjad_1615/text2.htm
- 60.Разрядные книги 1598-1638 гг. М. Институт истории СССР. 1974
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razr_kniga_1613_1614/text1.htm
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razr_kniga_1613_1614/text2.htm
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razr_kniga_1613_1614/text3.htm
- 61.Разрядная книга, 1975 – Разрядная книга. 1550–1636 гг. Т. 1. М., 1975.
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1540-1560/Razr_kniga_1550_1636/text11.htm
- 62.Рахимов Р.Н. Башкиры в войнах России в XVII в. – первой трети XVIII в. // История башкирского народа. Т. 3. Уфа: Гилем, 2011. С. 153-162.
- 63.Салмин А.К. Этноним чуваш в лабиринтах времени // Радловский сборник. СПб: МАЭ РАН, 2012. С. 438-445 <http://xn--80ad7bbk5c.xnp1ai.ru/content/etnonim-chuvashi-v-labirintah-vremeni>
- 64.Салмин А.К. История чувашей в этнонимах // Вестник Чувашского университета. № 4. Чебоксары, 2014. С. 71-85 <http://xn--80ad7bbk5c.xn--p1ai.ru/content/istoriya-chuvashey-v-ih-etnonimah>
- 65.Літопис Самовидця. К.: Наукова думка, 1971. 208 с.
<http://litopys.org.ua/samovydy/sam.htm>
- 66.Сафаргалиев Ю.В. Эволюция статуса Касимовского ханства в рамках русской государственности // Вестник Чувашского университета. № 4. Чебоксары, 2008. <http://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-statusa-kasimovskogo-hanstva-v-ramkah-russkoy-gosudarstvennosti>

67. Смета военных сил Российского государства 7159 (1651 г.).
<http://rusmilhist.blogspot.com/2012/12/7159-1651.html>
68. Станкевич А.И. Какаш и Тектандер. Путешествие в Персию через Московию 1602-1603 гг. М., Императорское общество истории и древностей российских, 1896. <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Tektander/frameset.htm>
69. Стрейс Ян. Три путешествия. М.: ОГИЗ-СОЦЭКГИЗ, 1935.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Strejs/frameset32.htm>
70. Тычинских З.А. Служилые татары в Сибири // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 246-257
71. Тычинских З. Становление сибирско-татарской этнической общности // История татар. Т. 4. Татарские государства XV-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 772-779
72. Тычинских З.А. Служивые татары и их роль в формировании этнической общности сибирских татар XVII-XIX вв. Диссертация на соискание научного звания исторических наук. Специальность 07.00.07. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2007. 268 С.
73. Россия в начале XVIII в. Сочинение Ч. Уитворта. М., Изд-во АН СССР, 1988.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Uitwort/frameset.htm>
74. Устрялов Н.Г. Сказания современников о Дмитрие самозванце. Кн. 2. СПб., 1859. <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Ber/frameset3.htm>
75. Флетчер Дж. О государстве русском. Перевод М. Захаров. Электронная версия 2002 года. <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/frameset4.htm>
76. Шамсиева Э.Р. О составе сибирских служилых татар в конце XVI-первой половине XVII в. // Пути познания прошлого: от открытия исторического факта до реализации научного замысла – обмен мнениями, идеями, опытом. Нижневартовск: Изд-во Нижневартовского университета, 2013. С. 48-51.
http://ostrog.ucoz.ru/publ/sh/shamsieva_eh_r/o_sostave_sibirskikh_sluzhilykh_tatar_v_konce_xvi_pervoj_pолоvine_xvii_vv/218-1-0-368
77. Юсупов Ю. Башкиры в путевых заметках иностранных путешественников XVII века // Ватандаш. Ноябрь 2010. Уфа, 2010. <http://bashkorttar.ru/?p=2296>
78. Witsen N. Noord en Oost Tatarye.
http://www.dbnl.org/tekst/wits008noor02_01/wits008noor02_01.pdf

Пилипчук Я.В.

**ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКИЕ ТЮРКИ НА СЛУЖБЕ У РУССКОГО
ГОСУДАРСТВА В 1584-1687 гг.
РЕЗЮМЕ**

Данное исследование посвящено исследованию роли восточноевропейских тюрок во внутренней и внешней политике Русского государства от Федора Ивановича до Петра Алексеевича. Касимовские ханы во главе служилых татар

принимали активное участие в войнах Федора Ивановича и Бориса Годунова. Приход к власти Василия Шуйского привел к восстанию народов Среднего Поволжья. Несмотря на то, что часть служилых татар осталась верной царю, другая часть активно поддерживала Лжедмитриев. Петр Урусов и Ураз-Мухаммед активно контактировали с поляками и литовцами и готовы были признать Сигизмунда III и Владислава IV Ваза. Для Казанского края в период Смуты было характерно проявление сепаратизма. Участие казанских и мещерских татар в восстании Степана Разина и Сеитовском бунте было обусловлено насильственной христианизацией народов Среднего Поволжья со стороны царизма и ликвидацией Касимовского ханства. В меру своих возможностей казанцы поддерживали и восстания башкир. Если во времена Смуты руководящей силой были дворяне, то во второй половине XVII в. было татарское духовенство. На протяжении всего XVII в. цари ограничивали права касимовских ханов и урезали их территорию. Военную службу несли и башкиры. Они принимали участие в событиях Смутного времени на стороне правительственных сил. Также они активно использовались против крымских татар и ногайцев. Они приняли участие в походах на Крым (1675 г.) и на Азов (1696 г.). Служилые татары в Сибири сохраняли общественную организацию в форме улусов и легко сменили власть сибирских Шибанидов на власть русских царей. Наступление на мусульманское вероисповедание татар началось только при Петре I, а значительные просторы Сибири давали возможность до поры до времени избегать конфликтов, которые были намного острее в Поволжье. Служивые татары наряду с служивыми уграми и русскими колонистами были опорой власти Русского государства в Сибири. Чувашки служили в русских войсках на засечных чертах и отправлялись на Дон, Волгу и Башкирию.

Pylypchuk Ya.V.

TURKS ON SERVICE OF RUSSIAN STATE IN 1584-1687

SUMMARY

This study is devoted to the research role of the East European Turkic peoples in the internal and foreign policy of the Russian state from Fedor to Peter I the Great. Kasimov khans headed official Tatars took an active part in the wars of Fedor Ivanovich and Boris Godunov. The coming to power of Basil Shuyski led to an uprising of the peoples of the Middle Volga. Despite the fact that the office of the Tatars remained loyal to the king, the other part has actively supported False Dmitry. Peter Urusov and Uraz-Mohammed actively in contact with the Poles and Lithuanians, and were ready to accept Sigismund III and Władysław IV Vasa. For Kazan region during the Smuta was typical manifestation of separatism. The participation of the Kazan Tatars and Mishers in the uprising of Stepan Razin and Seitov rebellion was due to forced Christianization of the peoples of the Middle Volga region from the tsarist and the elimination of Qasimov Khanate. Bashkirs also carried military service. They took part in the events of the Time of Smuta in the side of government forces. They are also

used extensively against the Crimean Tatars and Nogays. They took part in the campaigns against the Crimean Khanate (1675) and on the Azov (1696). In accordance with its capabilities and Kazan Tatars support uprisings of Bashkirs. Kazan Tatars and Mishers during the Smuta were guided by the nobles, in the second half XVII Tatar rebellion led by clergy. Tsars restrict the rights of Qasimov khans and trimmed their territory throughout XVII century. Servicemen Tatars in Siberia remained a public organization in the form of ulus and easy change of power in the Siberian Shibanids to power of the Russian tsars. The attack on the rights of Siberian Muslim Tatars just begun under Peter I, and the large expanses of Siberia were allowed the time to avoid conflicts that were much sharper in the Volga region. Servicemen Tatars were the mainstay of the Russian state authorities in Siberia along with servicemen Ugrians and Russian colonists. Chuvash troops served on Russian borders and fortresses.

MÜNDƏRİCAT:

Allahverdi Əlimirzəyev	“Antarpatianu” - “Atropatena” - “Azərbaycan” (ilk atributumuzun tarixi- fonetik təkamülünə dair)	3
Sevda Abdullayeva	Azərbaycanda XII əsrdə ədəbi məktəbin yaranması (“İranın Kembric tarixi” əsasında)	22
Bilal Dədəyev	Osmanlı dövlətində şahnaməçi alimlərdən biri olan Seyyid Loğman Urməvi	34
Şöhrət Mustafayev	Rusiya - Osmanlı münasibətlərində İrəvan xanlığı	48
Ema Həsənova	Rusiya tərəfindən ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi və möhkəmləndirilməsi siyasəti	59
Leyla Ələkbərova	Ermənistan SSRİ-də yaşamış azərbaycanlı- ların deportasiyası və soyqırımı problemi Azərbaycan mətbuatında (XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlləri)	67
Hökümə Abbasova	Azərbaycan-Fransa münasibətlərinin inkişaf- ında Aleksandr Dümanın rolu	82
Kamran İsmayılov	Nuxa qəzası Cumhuriyyətin yaranması ərə- fəsində: bölgədə erməni fitnəkarlığının ifla- sa uğraması	96
Xalidə İbrahimova	Onlar Novorossiyskini müdafiə etmişlər	115
Səyyarə Məmmədova	Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə mədəni əlaqələri tarixinə bir nəzər	123
Yaqut Əmirova	Sovet – Türkiyə qarşılıqlı münasibətlərində Azərbaycan siyasi mühacirəti amili	136

Sevil Bəhrəmovə	Heydər Əliyevin dinlərə münasibəti	149
Ədalət Mustafayev	Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin və Xəzər probleminin həllində Rusiya Federasiyasının mövqeyinə dair	158
Elnur Məmmədzadə	Azərbaycan Respublikası ilə Misir Ərəb Respublikası arasında siyasi əlaqələr (1991-2007)	170
Парвана Балагадирова	История государства Атабеков Азербайджана в трудах А.Е.Крымского	182
Nəzirə Şalbuzova	Qrız etnosu haqqında	191
Hafiz Namazov	“Ərəb Dünyası” anlayışının başlıca nəzəri məsələləri və mövcud reallıqlar	199
Almaz Əliyeva	Nato-nun təhlükəsizlik sahəsində “yumşaqgüc” siyasəti	211
Ярослав Пилипчук	Восточноевропейские турки на службе у русского государства в 1584-1687 гг.	216

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.

2. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.

3. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times New Roman – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.

4. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləcəkdir).

5. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

ELMİ ƏSƏRLƏR

2016, cild 60

SCIENTIFIC WORKS

OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN

2016, volume 60

ТРУДЫ

ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА

2016, том 60

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. F.ç.v. 15,75.

Tirajı 500

«Turxan» NPB MMC